

Интерпретационни програми за биологичното разнообразие и културно-историческото наследство

Увод

Целта на приложените програми е да подпомогне служителите на Дирекция Природен парк „Българка“ и всички други заинтересовани и отговорни за провеждане на интерпретация на територията на природния парк при обогатяване преживяванията на посетителите чрез:

- ✓ Представяне на информация за природата и културно-историческото наследство на разбираем и достъпен език;
- ✓ Формулиране на точни и ясни послания и предаването им по запомнящ се начин на посетителите;
- ✓ Разнообразяване на начините и методите за представяне на информация за природния парк пред различни целеви групи;
- ✓ Провеждане на специализирани игри и дейности;
- ✓ Демонстриране на различни гледни точки;
- ✓ Посочване на конкретни места, времеви периоди, животински и растителни видове и обекти на културно-историческото наследство, подходящи за провеждане на интерпретация;

Основната идея на програмите за интерпретация е да събудят страст и интерес към дивата природа и културно-историческото наследство на ПП „Българка“, както и желание за по-доброто им опознаване и опазване.

Всяка програма се състои от няколко основни части. Това са: обща част, информационен блок, указания за водача-интерпретатор, подходящи думи и изрази и допълнителни препоръки.

Общата част съдържа обобщена информация за цялата програма. Тази част започва със заглавието на темата и целевата група, за която темата е предназначена. Тук са посочени и основното послание, ориентировъчната продължителност за провеждане на интерпретацията, маршрут на придвижване или място на провеждане и необходими материали и екипировка, ако има нужда от такива. Целта на общата част е да представи резюме на темата, така че интерпретаторът бързо и лесно да се ориентира дали това е тема, която му е необходима за конкретен случай. Ориентировъчната продължителност за представяне на темата описва цялото необходимо време за провеждане на интерпретацията, включително изнасяне на беседата, придвижването по маршрута, провеждане на различните дейности и игри и време за почивка.

Информационният блок съдържа базова информация за представените в темата животински и растителни видове и обекти на културно-историческото наследство. Тази информация е обща и би следвало да помогне на интерпретатора накратко да се запознае с обектите, които ще представя. Тя в никакъв случай не съдържа целия обем знания, които интерпретаторът трябва да притежава по дадената тема.

За качествено представяне на програмите е препоръчително водачът да познава в детайли биологията и екологията на видовете или историята и особеностите на обектите, за които говори. Добре водачът да се подготви предварително и с актуална информация, свързана с темата. Желателно е да е добре запознат със състоянието на популациите на видовете, както на територията на ПП „Българка“, така и в България и по света. За посетителите е винаги интересно, ако интерпретаторът разкаже забавна или любопитна история, свързана конкретен вид/обект, случила се на територията на парка в миналото. Представянето може да се разнообрази и с интригуващо лично преживяване на интерпретатора, което има връзка с ПП „Българка“ или предмета на интерпретация.

Препоръчително е интерпретаторът да е запознат и с актуални въпроси, наболели проблеми, популярни сред обществото и свързани по някакъв начин с управлението и територията на ПП „Българка“, макар и те да нямат пряка връзка с предмета на представянето.

Частта с **указания за водача-интерпретатор** дава конкретни напътствия за провеждането на интерпретация по дадена тема пред конкретна целева група. Указанията за всички разработени програми започват с посрещане на посетителите и завършват със заключение – заключителна информация/фраза, която има за цел да обобщи представеното, да припомни и затвърди основното послание на темата. Текстът в тази част от темите е разделен на няколко отделни части – пряка реч, непряка реч, игри и дейности.

Пряката реч дава конкретни примери за точни реплики и подход към посетителите. Тя е представена като такава, за да подчертае някои моменти от представянето. Използва подходящия речник, който интерпретаторът употребява при конкретната целева група. Въпреки че пряката реч е набор от реплики, които могат директно да се използват от интерпретатора по време на представянето, такъв вид използване не се препоръчва. Употребата на предварително заучени фрази не е желателна. Това ограничава импровизацията и обикновено прави презентацията суха и скучна. Пряката реч по-скоро трябва да остави усещане у интерпретатора по какъв начин е добре да се представи информацията. Допълнително в някои програми тя дава подходящи подходи за конкретни ситуации – мотивация на посетителите, привличане на внимание, предизвикване на съпричастие към проблематиката, провокиране на размисъл по конкретни въпроси и други.

Навсякъде в текста пряката реч е разграничена чрез стил на шрифта „италик“.

Непряката реч подобно на пряката дава насоки на интерпретатора за провеждане на представянето по дадена програма, без да предлага конкретни реплики. Решение на интерпретатора е как да облече в думи тези насоки. Сам да избере подходящия речник за публиката и информацията, които ще ѝ представи.

Игрите и дейностите във всяка тема са изведени като отделни текстови структури с цел да се улесни разбирането и провеждането им. В описанието на всяка игра (действие) е описан подходящият брой участници, ориентировъчно времетраене и необходими материали за провеждането ѝ, ако има такива. В частта „Описание на играта“ са дадени указания и е описана точната последователност за провеждане на играта. След като интерпретаторът се запознае с начина на провеждане на играта, той трябва да е сигурен, че може да я осъществи на терен, когато представя програмата пред посетителите. В случай че интерпретаторът не е сигурен в безпроблемното ѝ провеждане, е задължително да репетира преди представянето на играта пред посетителите. Игрите се провеждат с две основни цели:

- 1) подчертаване на някоя от основните идеи в представянето;
- 2) забавление на посетителите.

Ако в процеса на провеждане на играта или след неколкото ѝ провеждане с посетители интерпретаторът установи, че би могъл да внесе подобрения, е препоръчително да го направи. Препоръчително е винаги преди представянето на конкретна програма пред посетителите интерпретаторът да провери внимателно дали всички необходими материали за провеждане на планираните игри са налични. За изпълнението на някои от игрите е необходим специфичен

терен или обстановка, ето защо е добре водачът предварително да е подбрал подходящото място за провеждането им.

Подходящите думи и изрази представят някои от основните думи, използвани в конкретната програма, и дават насоки за подходящия речник, които интерпретаторът да използва.

Всяка тема завършва с **допълнителни препоръки**. Тази част дава някои препоръки за по-добро практическо провеждане на интерпретацията или посочва конкретни подходи за представяне на дадени части от темата. Тук може да са посочени някои особености на целевата група, мястото на провеждане и други, които биха улеснили интерпретатора и подобрили представянето му.

В текстовете на предлаганите програми са включени основните и най-важни факти по конкретната тема. Ако по време на беседите водачът установи, че посетителите поглъщат информативната част без да се разсейват и отегчават, информацията, дадена като примерна в програмата може да се разшири с допълнителни факти. За целта е важно водачът да е подготвен с наличната информация за темата на екскурзията и при нужда да може да разширява изложението.

Представените тук програми за интерпретация могат да бъдат използвани както като конкретни указания за представянето им на конкретно място, така и като ориентировъчни насоки за интерпретиране на информация за дивата природа и културно-историческото наследство в района изобщо. Много от програмите предоставят възможност за използване само на отделна тяхна част при интерпретация по същия или друг проблем, за същата или друга целева група и за същото или друго място.

Интерпретаторът е този, който може да прояви въображение и да променя или комбинира теми или части от тях, така че да постигне по-добър ефект и да въздейства по-силно върху посетителите. Различните игри могат да бъдат използвани при представянето на различни теми, когато са подходящи за подчертаване на някоя от основните идеи в представянето и съотнесими с разбиранията и възприятията на целевата група.

Пожелаваме ви приятни мигове с програмите за интерпретация и помнете: най-важната задача на интерпретатора е посетителите да си тръгнат, изпълнени не с енциклопедични познания, а с преживявания и емоции, които да им оставят траен положителен спомен и да ги накарат да се върнат в природния парк с желание за нови приключения.

Интерпретационна програма

Целева група

Посетители над 16 години.

Основно послание	Буковите гори са мегаполис със специфичен климат. Този мегаполис има изключително значение освен за своите обитатели, и за нас, хората!
Място на провеждане	Районът на Мъхнатите скали, ПП „Българка“
Препоръчително време за провеждане	30 май – 15 октомври
Продължителност	5 – 6 часа
Методи	Беседа по маршрут, игри-състезания, визуализация, проучване, разказ, ролева игра, анкета.
Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> • 8-15 превръзки за очи; • 8-15 тапи за уши; • 1 пакет памук; • 20 пластмасови лъжици; • 5-10 пластмасови чинии/чаши; • 1 термос; • горски плодове; печени букови жълъди; лешници; вода (от района); билков мед; билков чай (например от мащерка, липа); листа от мечи лук; сироп от черен бъз; клонки, жълъди, листа на обикновен бук; • висотомер; • статия от почетния гражданин „Г-н Бук“ (приложение №1), информационни карти (приложение №2); • mp3 плейър и записи на животни; • ламинирани снимки на видове, които се срещат в буковата гора; 10-20 анкетни карти (приложение №3), • химикалки и подложки за писане.
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки, храна и вода.

i

Информационен блок

Обикновен бук (*Fagus sylvatica*)**Описание**

Обикновеният бук е листопадно дърво, което достига височина до 40 м и диаметър до 2 м. Стъблото обикновено е право и гладко. Короната е мощна, яйцевидна и гъста. Кората е тънка, сивопепелява, изпъстрена с по-тъмни и по-светли петна. Обикновено е гладка, но съществуват индивиди с различно напукана кора. Младите клонки са червено-кафяви, първоначално са с власинки, а по-късно се оголват. Пъпките са едри (до 2 см дълги) с вретеновидна форма, заострени. Листата са прости, с къса дръжка и яйцевидна форма, с 5-9, рядко до 12 двойки странични жилки. Петурите са цели или слабо вълновидни, по-рядко назъбени към върха. Отгоре са лъскави и тъмнозелени, а отдолу – по-светли. Цветовете са еднодомни, събрани в сферични съцветия, които се появяват едновременно с разлистването. Мъжките цветове са разположени на тънки дълги дръжки, предимно по долните разклонения. Женските съцветия се развиват основно по горните разклонения на по-къси и по-дебели дръжки и обикновено съдържат по два цвята, обвити в обща обвивка – купула. При узряване на плодовете купулата става жълто-кафява, вдървеняла, и се разпуква на четири дяла. Отвън е покрита с тънки израстъци, разположени върху брадавичести надебелявания. Плодът е триръбесто орехче с червеникавокафяв цвят и лъскава повърхност. Орехчето достига дължина от 1,0 до 1,6 см. Опрашването е от вятъра.

Биологична характеристика и екологични изисквания

Обикновеният бук е взискателен към условията на средата. Най-добре се развива на леки, проветриви, умерено влажни и богати почви. Понася ниските температури, но е чувствителен към късните пролетни студове. Изисква по-висока въздушна влажност. Най-сенкоиздръжливият вид от срещащите се у нас широколистни дървета.

Бавнорастящ вид, особено в млада възраст. На 10-годишна възраст височината му е около 70-80 см. След това растежът се засилва и на 20-годишна възраст достига 3 м. Максималната си височина достига на 100-120-годишна възраст. След 120 (140)-годишна възраст се появяват хралупи.

Свободнорастящите дървета започват да плодоносят след 20-тата година, а в насажденията плодоношението настъпва след 60-годишна възраст. Пълните семеносни години се редуват през три до пет, но при неблагоприятни условия този период може да достигне девет до дванадесет.

Общо разпространение

Обикновеният бук се среща в цяла Европа, с изключение на някои периферни части. В Централна и Северна Европа расте в равнините, а в останалите региони – в планините.

Разпространение в България

Обикновеният бук е разпространен във всички наши планини. Среща се от 100 до 2000 м. н.в., но обикновено между 700-1900 м. н.в., където образува обширни насаждения.

Стопанско значение

Буковата дървесина е сред най-ценните и важни в стопанско отношение. Букът има червеникаво-бяла дървесина, с добре очертани годишни пръстени. Сърцевинните лъчи са добре открити,

поради което след обработване образуват красива текстура. Дървесината е твърда, тежка и трайна. Намира широко приложение в строителството, производството на мебели, целулозно-хартиената промишленост, производството на шперплат и другаде. Използват се и различни мазнини, алкалоиди и други вещества, които се извличат от плодовете.

Поради своята екологична роля значителна част от буковите гори са включени в системата на защитените територии, а над 3/4 от буковите гори попадат в Европейската екологична мрежа Натура 2000.

Фитоценози на обикновения бук

На територията на ПП „Българка“ фитоценозите на обикновения бук се разделят на следните четири групи:

- 1. Неутрофилни фитоценози** – включват основната част от буковите гори на територията на ПП „Българка“. Развиват се на сравнително богати почви. Заемат предимно сенчести изложения, като разпространението им започва от долната граница на парка и стига до горната граница на гората. На слънчеви изложения по северния склон разпространението им започва от около 900-1000 м н.в. В синтаксономично отношение тук се отнасят към асоциациите *Asperulo-Fagetum sylvaticae* и *Umbilicoerecti-Fagetum sylvaticae* субасоциация *typicum* и субасоциация *laurocerasetosum officinalis*, както и съобществата на *Fagus sylvatica* и *Luzula sylvatica*, *Fagus sylvatica* и *Abies alba* (G1.6932 BalkanRangeneutrophilebeechforests, G1.6933 BalkanRangesubalpinebeechforests; 9130 Букови гори от типа *Asperulo-Fagetum*). Висок природозащитен статус имат съобществата от субасоциацията *laurocerasetosum officinalis* Tzonevetal. 2006, които имат реликтен произход.
- 2. Ацидофилни букови гори** – развиват се най-често на стръмни склонове, върху плитки и бедни почви. Тези гори са представени от асоциацията *Luzulo luzuloidis-Fagetum sylvaticae* и групировката на *Fagus sylvatica* и *Geranium macrorrhizum* (G1.6931 BalkanRangeacidophilebeechforests; 9110 Букови гори от типа *Luzulo-Fagetum*).
- 3. Мизийски букови гори** – развиват се на слънчеви изложения по северния макросклон до 900 м. н.в. На територията на ПП „Българка“ са описани следните синтаксони: асоциация *Aremonio agrimonoidis-Fagetum sylvaticae*, субасоциация *allietosumursini* и субасоциация *violetosum reichenbachianae*, и асоциация *Galiopseudaristati-Fagetum sylvaticae*(част) (G1.6934 BalkanRangethermophilebeechforests; 91W0 Мизийски букови гори). Много характерни за северния макросклон са букови ценози върху богати почви, където се развива къснопролетен синузий на левурда (*Alliumursinum*).
- 4. Термофилни калцифилни букови фитоценози** – развиват се върху терени с варовикова скална основа. Те се отнасят към асоциация *Galiopseudaristati-Fagetum sylvaticae*(G1.661 MiddleEuropeandry-slopelimestonebeechforests; 9150 Термофилни букови гори (*Cephalanthero-Fagion*). В отделни фитоценози, главно в района на защитената местност „Мъхнатите скали“, специфичен реликтен вид в състава на тези съобщества е благаяновото бясно дръвче (*Daphneblagayana*).

Буковите гори – местообитания от европейска значимост

9110 Букови гори от типа *Luzulo-Fagetum*

Букови гори, които се развиват на бедни (понякога ерозирали) почви. Преобладаващ дървесен вид е *Fagus sylvatica*. Като съпътстващи дървесни видове се срещат *Sorbus aucuparia*, *Populus tremula* и *Pinus sylvestris*. Характеризиращи таксони висши растения са: *Fagus sylvatica*, *Abies alba*, *Picea abies*, *Luzula luzuloides*, *Polytrichum formosum*, *Lerchenfeldia flexuosa*, *Calamagrostis arundinacea*, *Vaccinium myrtillus*, *Pteridium aquilinum*, *Poa nemoralis*, *Oxalis acetosella*, *Dicranum scoparium*, *Polytrichum juniperinum*, *Leucobryum glaucum*.

9130 Букови гори от типа *Asperulo-Fagetum*

Мезофилни букови гори, развиващи се на неутрални или близки до неутралните почви при типичен планински климат. Характеризират се с по-богат и по-разнообразен видов състав, включително и редица бореални и средноевропейски видове, което ги прави сходни със средноевропейските букови гори. Доминиращи видове в тревния етаж са: *Galium odoratum*, *Anemone nemorosa*, *Lamium galeobdolon*, *Cardamine bulbifera*, *Aremonia agrimonoides* и *Melica uniflora*. Характеризиращи таксони висши растения са: *Fagus sylvatica*, *Abies alba*, *Picea abies*, *Anemone nemorosa*, *Lamium (Lamium) galeobdolon*, *Galium odoratum*, *Festuca drymeja*, *Melica uniflora*, *Aremonia agrimonoides*, *Cardamine bulbifera*, *C. pectinata*, *Mycelis muralis*, *Sanicula europaea*, *Viola reichenbachiana*, *Symphytum tuberosum*, *Allium ursinum*, *Mercurialis perennis*, *Corydalis spp.*, *Pulmonaria spp.*

9150 Термофилни букови гори

Ксеротермофилни гори, които се развиват върху варовити почви. Основен дървесен вид е обикновеният бук (*Fagus sylvatica* ssp. *moesiaca* и *Fagus sylvatica* ssp. *sylvatica*). Други дървесни видове, които се срещат, са: *Tiliato mentosa*, *T. cordata*, *Carpinus betulus* и *C. orientalis*. Храстовите видове включват *Acer campestre*, *Ligustrum vulgare*, *Cornus mas* и *Fraxinus ornus*. В тревния етаж участват видове, характерни за термофилните дъбови гори – *Physospermum cornubiense*, *Brachypodium pinnatum*, *Mycelis muralis*, *Lathyrus niger* др. Характерно е и участието на видове от сем. *Orchidaceae* (*Cephalanthera* spp., *Neottia-avis*, *Orchis pallens*, *Epipactis* spp., *Dactylorhiza cordigera*).

91W0 Мизийски букови гори

Чисти и смесени широколистни гори с основен едификатор обикновен бук (*Fagus sylvatica* ssp. *moesiaca* и ssp. *sylvatica*). Термофилни гори с участие на видове от съседно разположените дъбови, липови, габърови и др. широколистни гори. В горната част от вертикалния си диапазон на разпространение често са с участие на *Carpinus betulus* и *Quercus dalechampii*. А в по-ниските участъци – *Quercus cerris*, *Q. frainetto*, *Tiliato mentosa*, *Corylus colurna*, *Acer hyrcanum*, *Ostrya carpinifolia* и *Sorbus torminalis*. В тревния етаж най-често преобладават: *Melica uniflora*, *Cardamine bulbifera*, *Luzula forsteri*, *Sanicula europaea*, *Euphorbia amygdaloides*, *Aremonia agrimonoides*, *Galium odoratum*, *Potentilla micrantha*, *Lamium galeobdolon* и др. Характерен е и пролетният синюзий от ефимероиди.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута

След като групата се събере изцяло, интерпретаторът привлича вниманието върху себе си и се представя.

"Здравейте! Казвам се... и ще бъда вашият водач днес. Днес ще се разходим в Природен парк „Българка“. Нашата разходка ще бъде вълнуваща и специална! Ще излезем от всекидневното на нашите населени места – забързани хора, шумни автомобили, бърбене по мобилния телефон или интернет сърфиране. Но преди това нека помислим как са организирани местата, където живеем! Познаваме ли законите в тях? Как са подредени нашите жилища? Имаме ли ток, чиста вода, канализация? Как е организиран транспортът?"

Водачът е добре да зададе повече въпроси и да се ориентира откъде е групата, кои и какви са населените места, в които живеят посетителите, както и да получи повече информация за техния личен опит.

Примерни въпроси могат да бъдат: *„Откъде сте? Живял ли е някой от вас в голям град? Какво харесвате най-много/най-малко във вашето населено място? В коя сфера работите – индустрия, търговия, земеделие, животновъдство?"*

След като проведе кратък разговор с посетителите, водачът прави въведение в темата. *Но ще ме попитате защо се интересувам как е устроено мястото, където живеете и какво общо има това с нашата разходка сред дивата природа на парк „Българка“? Всъщност нашето пътешествие днес ще бъде в един огромен мегаполис – буковата гора, или както го наричат неговите жители – "Букака". Обещавам ви, че след тази разходка ще виждате много общи неща между "Букака" и... (водачът казва населено място, от където са повечето посетители, или пък няколко населени места по преценка).*

"Ще открием за кого "Букака" е най-добрият град за живеене. А също ще получим отговор на въпросите какъв е неговия климат и какви са културните връзки междунаселените места на хората с мегаполис "Букака"! Обещавам ви ободряваща и незабравима разходка!"

Водачът показва карта на района, прави кратко представяне на маршрута – откъде ще минат, колко време е разходката и къде е финалната точка. След това проверява дали всеки си носи вода и подходяща екипировка. Ако е необходимо, провежда инструкции за безопасност.

Спирка 1: около 20 минути след стартовата точка

Цел на спирката – увод в темата, въведение в темата за буковата гора като екосистема; представяне на външния вид на обикновения бук

Интерпретаторът прави спирка на заравнено място в букова гора. Добре е в близост да има поток или чешма. Остава няколко минути на групата да отдъхне, и след като се събере отново, продължава с беседата.

Дейност „Усещане за "Букака"“

Препоръчителен брой участници: 10-20 посетители.

Времетраене: 30-40 минути.

Необходими материали: 8-15 превръзки за очи, 8-15 тапи за уши, 1 пакет памук, 20 пластмасови лъжици, 5-10 пластмасови чинии/чаши, 1 термос, горски плодове, печени букови жълъди, лешници, вода (от района), билков мед, билков чай (например от мащерка, липа), листа от мечи лук, сироп от черен бъз, клонки, жълъди, листа на обикновен бук.

Цел на дейността: Да включи различни сетива при изследване на буковата гора, да създаде собствени преживявания и усещания за обекта на интерпретация.

Описание на дейността: Водачът разделя посетителите на 5 групи, като всяка представлява едно човешко сетиво – зрение, слух, обоняние, вкус, осезание. Всяка група има 15 минути да „изследва“ буковата гора, като се опита да използва само едно сетиво, след това има за още 5 минути да опише своите усещания и изживявания, както и да извлече сентенцията им в едно изречение, което започва с: „За нас буковата гора е...“. Водачът дава допълнителни инструкции на някои от групите. Групата на вкуса получава предварително подготвени горски плодове, печени букови жълъди, лешници, вода (от района), билков мед, билков чай (например от мащерка, липа), листа от мечи лук, сироп от черен бъз. Групата на осезанието получава клонки, жълъди, листа на обикновен бук. Получава още указания, че трябва да проучи каква е почвата, а също и кората на дърветата. След това определя място за всяка група (на известно разстояние една от друга) и раздава неща, с помощта на които участниците да притъпят другите си сетива (съответно за притъпяване на: зрението – превръзки за очи; слуха – тапи за уши/памук; обонянето – памук (по преценка на водача). След това всяка група споделя своите преживявания и прочита изречението.

По време на представянето на всяка от групите водачът насърчава дискусия за буковата гора. След всяко представяне пита участниците как са се чувствали, има ли нови неща, на които преди не са обръщали внимание при използването на съответното сетиво. След представянето може да насърчи споделяне на още информация, с насочващи въпроси освен за усещанията, и за фактическа информация за буковите гори (зрението – видяха ли растения или животни, ако да – какви; слух – чува ли звуци на животни, какви според тях са те; осезанието – познали ли са, че това са клонки, листа и плодове на бук). Използва подадената информация от групата, прави обобщение и допълва.

"А за мен буковата гора е приключение. Това е особено място, което ме кара да се завръщам тук отново и отново. "Букака" – едно от любимите ми места, които ме теглят, за да изляза от уютния ми дом и любимия ми град. А особено приятно е тук през лятото – прохладно, свежо, приятно. След разходка из "Букака" се чувствам ободрен/а, зареден/а и пълен/а с енергия!

Усещанията за буковата гора, които споделихте, ме развълнуваха. Едни от вас също познават и обичат това специално място, а други се убедиха, че има много неща, които ни свързват с буковите гори, дори когато не сме тук, в планината. Днес ще се опитаме да разбулим тайните на този мегаполис, на тази стройна и добре организирана система. Но нека първо да се запознаем с основния „виновник“, който прави това място толкова специално – обикновеният бук."

Тук водачът с помощта на групата на осезанието, както и на останалите участници представя основните белези на обикновения бук. Показва клонки, листа и плодове на обикновен бук. С помощта на подсказващи въпроси извлича важната информация (кора – сиво-пепелява, гладка; корона – мощна, гъста, яйцевидна; пъпките – едри, вретеновидни; листата – прости, с къса дръжка, яйцевидна форма).

"Е, да вече го познавате – обикновеният бук! Той е широко разпространен в Европа – от Швеция на север, до Италия на юг и Турция на изток. В България расте във всички наши планини. Площта, която заема, е 17% от общата територия на страната, което го нарежда на второ място сред основните дървесни видове. А тук, в Природен парк „Българка“, букът е основният дървесен вид и заема най-голяма площ в сравнение с другите дървесни видове (около 60%). Буковите гори са емблемата на парка!

Но я да погледнем и да разгледаме отново мегаполиса "Букака". Какви са размерите на дърветата според вас? На колко ли етажа се равнява ей онова дърво пред нас?"

Водачът изчаква предположенията на посетителите и след това мери височината на няколко дървета с висотомер. Ако някой от групата прояви интерес, може да предостави възможност на посетителите сами да опитат.

"Буковите дървета достигат големи размери – както видяхме, тези дървета тук са... метра, но някои достигат почти до 50 метра височина и около 3 метра в диаметър. Но пък не може да се каже, че буковете са дълголетници. Достигат до 150-200, а рядко до 300 и повече години. Недалеко оттук, в Природен парк „Българка“, живее един от най-старите букове – казват, че е по-стар от половин век. Хората толкова много искат да го запазят, че специално в негова чест са обявили природна забележителност „Големия бук“.

Е, вече научихме доста неща за "Букака" и неговия почетен гражданин „Г-н Бук“. На следващата спирка ни очакват още интересни открития! Хайде да продължим разходката!"

Спирка 2: 20-30 минути от Спирка 1

Цел на спирката – микроклимат в буковите гори, обитатели в буковите гори

Интерпретаторът прави спирка на уширение по пътя. Изчаква 3-4 минути, за да отиде групата и продължава с беседата.

"Какво е най-важното в един голям град? (тук водачът може да изчака отговорите и да разчупи разговора) Всъщност експертите твърдят, че най-важното е микроклиматът. А какъв е той в "Букака" и кой го предпочита, ще разберем заедно след малко."

Водачът дава указания за дейността „Гражданите на "Букака"“.

Дейност „Гражданите на "Букака"“

Препоръчителен брой участници: 10-20 посетители.

Времетраене: 15-25 минути.

Необходими материали: Статия от почетния гражданин „Г-н Бук“ (приложение №1), информационни карти (приложение №2).

Цел на дейността: Да разясни какви са условията на средата в буковата гора и да запознае посетителите с някои нейни обитатели.

Описание на дейността: Водачът разделя посетителите на 3 групи – царство Гъби, царство Растения и царство Животни. Водачът или някой от посетителите прочитат статията от почетния гражданин „Г-н Бук“ за микроклимата в буковите гори. Всяка група получава четири

информационни карти за видове от своето царство и трябва да открие кои от видовете са обитатели на "Букака". Победител е отборът, който пръв и правилно се справи със задачата.

"Разбрахме, че "Букака" е най-добрият град за живеене за мечия лук, миризливото еньовче, пачия крак, пантерката, златката, мечката, но също и за много други горски обитатели. Буковата гора е съвършена система, в която живеят много гъби, растения и животни. Всички те харесват и имат нужда точно от този специфичен микроклимат в буковата гора, за който говори почетния гражданин „Г-н Бук“. За буковата дружина вече говорихме много, но в буковата гора има и други дървесни видове – ела, трепетлика, липа, явор, шестил. Буковите гъсти гори, дебрите, са дом за дебелянката. Точно оттам идва и нейното име – от това, че расте в гъсти и сенчести гори. Под дебелата букова сянка и на плодородна почва растат бялата съсънка, луковичната горва, жълтата мъртва коприва, стенната салата, матрунята, лисичината, някои папрати (водачът показва ламинирани снимки/рисуници на видовете и може да отбележи някои от отличителните им белези). Но я да поговорим и за други обитатели – те са едни от най-удивителните живи организми. Те впечатляват със своите форми, размери и големина. А години наред са причислявани към царството на растенията. Досещате ли се? Да, гъбите. Оказва се, че гъбите дори приличат на животните повече, отколкото на растенията! Затова вече учените са ги отделили в самостоятелно царство – Гъби. Често като чуем гъби, си представяме пънчушки, манатарки, масловки, млечници. Но всъщност към царството на гъбите се отнасят различни видове микроскопични гъби, които живеят в почвата и помагат за кръговрата на веществата. Те могат да се нарекат фабрики за преработка или пък пречиствателни станции. Други също микроскопични гъби спомагат за разграждането на органичната материя и превръщането ѝ в достъпни за растенията хранителни вещества. А между едни такива микроскопични гъби и бука съществува интересно приятелство, наречено микориза! При това всички имат взаимна изгода. Гъбите създават чрез външния мицел на корена допълнителна извънредна система за усвояване на полезни хранителни вещества, свързана с корените. Тази мрежа добавя към корените на бука още до 50 км дължина само за на литър почва! Това увеличава значително кореновата система на дърветата и прави изхранването им много по-лесно. А в замяна получават готови хранителни вещества. Е, и да не пропуснем накрая да кажем няколко думи за животните в буковите гори. Досещате ли се за кого буковите жълъди са любимо лакомство? (дивата свиня). А знаете ли кой е най-големият хищник в България? Не, не е вълкът, всъщност е мечката, която по-скоро може да се каже, че е вегетарианец и също много обича да похапва букови жълъди. А, разбира се, вълкът и лисицата също обитават "Букака". Но всички бозайници са доста потайни и по-скоро можем видим техни следи или пък да ги чуем, отколкото да ги видим. Я да видим дали някой от вас може да ми помогне да отгатна какъв е този звук (пуска лай сърна, звук, издаван при уплаха), прилича ми на кучешки лай... Кой каза сърна? Май е точно това. А пък ако сте късметлии, може да успеете да се запознаете и с част от аристокрацията на "Букака" – благородния елен. Но не може да пропуснем и културния афиш. Аз определено съм почитател на нежните песни на орехчето, червенушката и червеношийката. Харесвам и вечерните програми на совите и улулиците, които най-обичат хралупатите дървета. А ако ви остане малко свободно време в "Букака", не пропускайте и въздушните лупинги на скалните орли!

Е, мисля, че ще се съгласите с мен – тук има специален природен и културен микроклимат!"

Водачът задава една задача, която групата трябва да изпълни до следващата спирка.

"А сега нека продължим, но по пътя ще трябва да ми помогнете. Както бяхте разделени на отбори, искам всеки отбор да открие и избере едно растение, гъба или животно, което ви впечатлява най-много. Съберете колкото може повече информация за него, направете му снимка. На следващата спирка ще ни разкажете за живота на вашия приятел в "Букака"."

По пътя водачът може да насърчава посетителите, да им показва някои интересни видове, които вече са споменали, следи от животни и др.

Спирка 3: около 20-30 минути от Спирка 2

Цел на спирката – обитатели в буковите гори, буковите гори и хората

След като групата се събере, водачът продължава с беседата. Всяка група има 5 минути да представи своя вид. След всяко представяне водачът обобщава и допълва информацията. Отново прави връзка между условията на средата и биологичните характеристики на видовете. След това дава указания за последната дейност.

Дейност „Мост между два свята“

Препоръчителен брой участници: 10-20 посетители.

Времетраене: 15-25 минути.

Необходими материали: 10-20 анкетни карти (приложение №3), химикалки и подложки за писане.

Цел на дейността: Да покаже как хората ползват бука в бита си и да разясни връзката между урбанизираната среда и запазените природни територии.

Описание на дейността: Водачът раздава на всички участници по една анкетна карта (приложение №3), химикалка и подложка за писане. Всеки има 2-3 минути за попълване. След това водачът приканва посетителите да споделят отговорите.

След края на дейността водачът прави обобщение.

"Видяхме, че в буковите гори има определен микроклимат и точно заради това тук живеят определени видове. Но как мегаполиса "Букака" и нашите населени места са свързани? Какво свързва горските обитатели и хората? Каква е връзката между дивата природа и нашите села и градове? Всъщност съвсем умишлено не включих в анкетата може би едно от най-важните неща, което ползваме от буковите гори. И то не рядко или често, а ежедневно! Някои от вас го казаха – да, точно така, това е водата! Изключително важно е, че буковите гори имат водоохранни функции и осигуряват питейна вода за хората. Водата от потоците и изворите, извиращи в букови гори, е с много добри питейни качества. Определено хората, които пият вода от букови гори, са късметлии! Да, много са благата, които получаваме от "Букака", но може би най-важните са чистата водата и чистият въздух!"

Водачът добавя още любопитни факти за използването на обикновения бук в бита на хората. Добавя, че буковата дървесина се цени изключително много. Намира приложение в производството на мебели, най-вече за направа на столове и маси. Дървесината се използва също за паркет, стълбища, дърва за огрев, за производство на дървени въглища, плочи от дървесни частици и др. Чрез специална обработка на пара се използва за направа на вита мебел. Дървесината намира приложение и в строителството, а подводни съоръжения).

Водачът добавя още, че в миналото буковата дървесина е използвана и при изработване на самари в този край. Плодовете се използват за фураж, а също и за храна. Интерпретаторът пита посетителите дали имат въпроси, обсъжда ги и преминава към заключението.

"Е, нашата разходка в дивия свят на Природен парк „Българка“ приключи. Тя беше много интересна и заедно надникнахме и разбулихме тайните на един мегаполис – "Букака". Запознахме се с дневния и нощния му живот. Срегнахме се и с някои от най-уважаваните граждани. Буковите гори са дом за много организми, а имат и голямо значение за нас, хората!

Сами усетихме прохладата на буковата гора. А накрая останахме изненадани колко много неща свързват нашите два свята. И колко много от ресурсите на тези гори ползваме, често дори без да го съзнаваме! Но разбира се, все по-често се говори за устойчиво ползване на ресурсите и опазване на природата. Всъщност точно такива места (посочва с ръка) – като природен парк „Българка“, са създадени с цел – хем да опазим дивата природа, хем да използваме нейните ресурси, но по начин, който не я уврежда. Освен че ползваме ресурсите на буковите гори, много от нас идват тук на разходка – да отпочинат и да се заредят. Такава беше и днешната ни разходка – приятна и зареждаща!"

Подходящи думи и изрази

Букова гора, обитатели, микроклимат, екологични изисквания, обикновен бук, горски ресурси, водоохранна и водозадържаща способност.

Допълнителни препоръки

След представянето на всяка група в края на дейност „Усещане за "Букака"“ е подходящо водачът да включи текстове от разказа „Гора“ на Николай Хайтов .

При представянето на обикновения бук водачът може да спомене източния бук (къде е разпространен и по какво се отличава от обикновения бук).

При провеждането на дейността „Гражданите на "Букака"“ е добре интерпретаторът да подготви още информационни карти и да подбира такива видове, които могат да бъдат наблюдавани по време на съответното посещение.

Препоръчва се програмата да се проведе по маршрута с. Стоевци - м. Купаците – с. Стоевци.

Приложение №1**Микроклиматът в "Букака"**

Когато една сутрин се събудих и видях, че "Букака" е обявен за най-добрия град за живеене, бях на върха на щастието! А конкуренцията си я биваше! Е, за Смърчовеца хич не се учудвам, но виж Дъбравите с техния топъл и мек климат или пък Бораците с така модерните фитонциди!

Но "Букака" не е за когото и да е! Тук приемаме само планинци – така над 700-800 м. н.в. ни търсете, та почти докъм 2000! Сурови са условията тук, не са за всеки! От студ през зимата не се боим, но рано напролет хич не обичаме късните студове! А запазена марка ни е водата! Въздухът е чист, свеж и влажен! И на кисели, и на варовити почви растем, но най-обичаме леки, проветриви, умерено влажни и богати почви! А накрая – задружна дружина сме ние, буковете – няма други като нас! Близко един до друг живеем, дебела сянка правим!

Свежест и мир, приятели!

*Г-н Бук – почетен гражданин на "Букака"
Вестник „Новините днес“*

Приложение №2**Информационни карти за дейността „Гражданите на "Букака"“**

Лице на картата Име на вида	Гръб на картата Описание на вида
Гъби	
Обикновен пачи крак	Шапката е с диаметър до 8 см. Младата гъба има подвит навътре ръб, а при развитата – обърнат навън и вълневиден. Цветът най-често е жълто-оранжев. Месото има приятен плодов аромат. Качествена и вкусна ядлива гъба. Расте в широколистни смесени и иглолистни гори.
Обикновена пънчушка	Шапката е с диаметър 3-12 см. Младата гъба е тъмна с полукълбовидна форма, а съзрялата – почти плоска, жълта до кафява, с опадващи люспици. След добра топлинна обработка е ядлива, но трудносмилаема гъба. Широко разпространен вид в широколистни гори. Расте и в овощни градини.
Обикновена кладница	Шапката е с диаметър до 15 см, най-често ветриловидна, неправилно закръглена, тъмнокафява до кафяво-виолетова. Добра и ценна ядлива гъба, употребявана както прясна, така и консервирана. Расте поединично или на групи върху мъртви пънове на широколистни дървета.
Петниста мухоморка, пантерка	Шапката е с диаметър 5-12 см. Младата гъба е с полукълбовидна форма, по-късно става дъговидна, а накрая – почти плоска. Отровен вид. Расте в широколистни, а по рядко и в иглолистни гори.
Растения	
Маймунски салеп	Изключително красиво растение от семейството на орхидеите. Дялчетата на средния дял на устната са линейни, по форма и големина подобни на страничните дялове на устната, като така наподобяват силует на маймунка – откъдето идва и името на орхидеята. Цъфти през месеците април-юни. Расте по слънчеви тревисти склонове, в светли храсталаци, горски поляни, особено върху варовик.
Дебриянка	Многогодишно тревисто растение. Стъблото е кухо и ръбесто, високо е 20-40 см. Листата са прости, насечени са дланевидно на 3-5 дяла. Цветовете са дребни, бели, разположени в кълбовидни съцветия. Цъфти през месеците юли-август. Расте из сенчести влажни места в горите, по-често в широколистни и особено букови, по-рядко в иглолистни гори. Преобладаващо вирее в предпланинския и планинския пояс до 2000 м. н.в.
Левурда	Многогодишно тревисто растение без надземно стъбло. Листата са приосновни, широколанцетни, стеснени в основата. Цветовете са бели, разположени в сениковидни, кълбести съцветия. Расте по влажни места, предимно в букови гори. Обича влажни, богати почви, като образува плътни популации с различна големина.
Ароматно еньовче	Многогодишно тревисто растение. Стъблата са изправени,

	високи до 30 см. Листата са разположени по 6-10 в прешлен. Формата им е продълговата, като постепенно се стесняват в основата. Цветовете са дребни, бели, фуниевидни. Съцветието е метличесто, разположено на върха на стъблото, най-често в основата с 4-6 обратноланцетни листчета. Плодовете са дребни, гъсто покрити с кукести четинки.
Животни	
Алпийска розалия	Насекомо, което достига дължина на тялото около 4 см. Тялото е издължено, леко извито. От двете страни на главата са разположени чифт антени, които са по-дълги от самото тяло. Окраската на тялото наподобява шарката на бука и това има защитна функция. Рядък вид, който се нуждае от специална защита. Разпространението му е свързано с широколистните гори и зависи от количеството мъртва дървесина. Защитен вид.
Златка	Златката много прилича на белката, с която лесно може да бъде сбъркана. Отличава се от нея по по-стройното тяло – малко по-дълга и лека е. Козината е по-мека и по-гъста от тази на белката, а цветът ѝ е малко по-тъмен. Златката е хищник, нощноактивен вид. Прави убежищата си главно в хралупите на широколистни и иглолистни дървета, но често и в стари гнезда на катерици или грабливи птици, рядко в скали. Защитен вид.
Мечка	Най-едрият бозайник, който се среща в България. Теглото на възрастните мъжки (над 5 години) е между 150 до 250 кг. Главата е голяма и закръглена, с малки уши. Очите са малки. Има слабо зрение и много добро обоняние. Всеядно животно. Типчен горски обитател. Защитен вид.
Черен кълвач	Това е най-големият кълвач, който се среща в България. Лесно се различава от всички останали и по черното си оперение. Дължината на тялото достига до 51 см. Размахът на крилете е до 66 см. Мъжкият е черен, само челото, темето и тилът са червени. При женската червено петно е по-малко - само тилът е червен. Младите са с кафяв оттенък, а главата е червена и изпъстрена с малки черни перца. През пролетта силно "барабани" с клюна по дърветата, често издава кресливо „кри-кри-кри" или провлачено "миююю-миююю-миюю", наподобяващо крясъка на обикновения мишелов или мяученето на котка. Обитава стари широколистни, смесени и иглолистни гори, предимно в планините.

Забележка: На лицето на картата се изписва името на вида и се поставя негово изображение (снимка/рисунка).

Приложение №3**Анкета за дейността „Мост между два свята“**

Колко често ходите в букова гора?

- ☐ Рядко (1 път в годината)
- ☐ Понякога (2-4 пъти в годината)
- ☐ Често (поне 1 път на два месеца)

Използвате ли ресурси от буковата гора?

- ☐ Рядко (1 път в годината)
- ☐ Понякога (2-4 пъти в годината)
- ☐ Често (поне 1 път на два месеца)

Какви ресурси и услуги от буковата гора използвате?

- ☐ дървесина
- ☐ горски плодове
- ☐ гъби
- ☐ билки
- ☐ ловни видове животни
- ☐ риба
- ☐ място за почивка
- ☐ друго - .....

За какво използват бука във вашето населено място?

.....

.....

.....

Интерпретационна програма

Целева група	Посетители на възраст над 16 години.
Основно послание	От нас, хората, зависи оцеляването на растителните видове с ограничен ареал на разпространение.
Място на провеждане	Туристически център „Узана“ и околностите
Препоръчително време за провеждане	1 април – 30 септември
Продължителност	4 ч. 30 мин.
Методи	Беседа по маршрут, асоциативна игра.
Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> • 1 брой ламинирана снимка (рисунок) за всеки от ендемичните видове, включени в програмата, формат А4; • 3 броя увеличителни стъкла (лупи) за полева работа; • 2 комплекта от „Цветна усмивка от Българка“- I-ва и II-ра част; • Определител на растенията в България] • Разпечатан полеви определител на ендемичните растения (Приложение 3);] • 10-12 листа хартия формат А4 и поне 6 броя химикалки. • 5-6 броя подложки за писане; • 1 брой туристическа карта на ПП „Българка“.
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки.

Информационен блок

Ендемичен вид

Ендемит – що е то?

Вид, който е разпространен на относително ограничена територия, т.е. има малък ареал на разпространение.

Ендемичните видове, които се срещат в района на местността Узана и прилежащите ѝ територии могат да бъдат разпределени в следните категории:

- Балкански – когато видът се среща само на Балканския полуостров;
- Български – когато видът се среща само в България;
- Локален – когато видът се среща само в определен район на България, в случая само в Централна Стара планина;

- Субендемичит – вид, който освен в дадена област има изолирано находище в друга близка географска област.

Описание на ендемичните видове, разпространени в района на местността „Узана“.

Сем. Лукови – *Alliaceae*

Гръцки (Фтиотски) лук – *Allium phthioticum* Boiss. & Heldr.

Многогодишно луковично растение. Луковицата е яйцевидна до кръгла, със сиви външни обвивни люспи и бели дъщерни луковички. Стъблото е с височина 35-50 см.. Листата са линейни, плоски, 5-10 мм. Широки, с влагалища малко над почвената повърхност. Цветовете с прост 6-делен, широкозвънчевиден снежнобял околоцветник. Съцветието е сенник, с 10-20 цвята, понякога с 1-3 въздушни луковички. Покривалото (спатата) е единично, разкъсващо се при цъфтежа на 2-4 дяла. Плодът – кутийка.

Цъфти: V–VI; **плодоноси:** VI–VII.

Месторастене: По влажни скалисто-тревисти места, покрай планински потоци.

Разпространение: Балкански субендемичит (Централна Стара планина, Гърция, Албания, Черна гора и Южна Италия).

Сем. Сенникоцветни – *Ariaceae*

Балканска пищялка – *Angelica pančičii* Vandas

Дву- или многогодишно растение. Коренището е вретеновидно, напречно набраздено в горната си част, тъмнокафяво до черно. Стъблото е 80-200 см. високо, в основата и средата неясно, нагоре с постепенно открояващи се ребра и плитки бразди, кухо, разклонено в горната си половина, неподуто във възлите, в по-горната си част матовозелено с виолетов оттенък. Листата са на 4-12 см дръжки, яйцевидни, просто до двойно перести, с големи подути влагалища, неравномерно остро назъбени, зъбчетата с осилче, връхният дял несиметрично дву- или триделен, низбягващ по жилката. Сложният сенник е щитовиден, с обвивка от тясно ланцетни опадващи (рядко запазващи се) ципести листчета. Сенниците са с ципести, ланцетни на върха, силно заострени прицветници. Чашелистчетата са люспести, триъгълни. Венчелистчетата широки, клюновидно завити навътре, бледорозови, с една жилка по средата. Плодовете са широко елипсовидни, силно сплеснати, голи. Мерикарпите са с три успоредни груби ребра и 4 плитки бразди по външната страна, страничните ребра са ципесто крилати. Каналите са 3-4.

Цъфти: VII-VIII; **плодоноси:** VII-IX.

Месторастене: Разпространено по влажни места, край планински потоци и реки.

Разпространение: Балкански ендемит (България и страните от бивша Югославия).

Гръцки кимион – *Carum graecum* Boiss. et Heldr.

Многогодишно тревисто голо растение с дебело коренище, на върха често с остатъци от миналогодишни листа. Стъблото е изправено, фино набраздено, просто или слабо разклонено, с дълги клонки, с малко дребни листа или почти безлистно; приосновните листа са продълговати, два пъти пересто наделени. Стъбловите листа са малко на брой, най-горните много дребни, пересто наделени, приседнали на ципести по края влагалища. Сложните сенници са 2-5 см в диаметър; главните лъчи са 3-7 на брой, косо разперени, в основата с обвивка от 1-4 линейни листчета. Сенниците са многоцветни, прицветниците 5-8, продълговато ланцетни заострени, по

края ципести. Чашката е с къси зъбчета. Венчелистчетата са бели, по средата с жълтооранжева надлъжна ивица; периферни, почти еднакво дълги с останалите. Плодовете са елипсовидни, жълтокафяви, с бразди между тях.

Цъфти: VI-VIII; **плодоноси:** VII-IX.

Месторастене: По сухи каменисти и тревисти места, по скални площадки и в светли гори, изключително на варовит терен в планините.

Разпространение: Балкански ендемит (Гърция, Албания и страните от бивша Югославия).

Планински пащърнак – *Pastinaca hirsuta* Pancic

Многогодишно тревисто растение. Коренището е вретеновидно, корените нишковидни.

Стъблото е 30-90 см високо, разклонено от основата или в горната си част, в основата неясно, нагоре открояващо се набраздено, меко влакнесто. Листата елипсовидни, от двете страни и по ръба разпръснато - простовлакнести. Дяловете са 5-13 на брой, раздалечени, яйцевидни, несиметрични, неправилно дълбоко насечени, едро назъбени; връхният дял е неправилно насечен или триделен. Приосновните листа са събрани в розетка, на дълги дръжки с ръбести, тревисти, покрити с дълги меки власинки влагалища. Главните лъчи са 5-15, нееднакви, при плодоношение удължаващи се двойно, ръбести, покрити с различни по гъстота прости власинки и къси шипчета, с обвивка от 3-5 тревисти листчета. Сенниците са с 5-35 цвята; прицветниците 6-7, покрити с прости власинки и шипчета. Цветовете са сърцевидни, завити като човка навътре, жълти и голи. Плодовете са широко елипсовидни, сплеснати, рядко гъсто влакнести или голи.

Цъфти: VI-VII; **плодоноси:** VII-VIII.

Месторастене: По тревисти места в предпланините и планините от 500 до 2000 м.н.в. Разпространено.

Разпространение: Балкански ендемит (Републиките на бивша Югославия и България).

Сем. Тинтявови – *Gentianaceae*

Българска горчивка – *Gentianella bulgarica* (Velen.) J. Holub

Едно-двугодишно растение, високо 10-20 см. Стъблата са многобройни, понякога гъсто тупести, разклонени. Приосновните листа са тясно лопатовидни или обратноланцетни, розетковидно разположени; стъблените – ланцетни, към върха най-често удължаващи се, слабо подвити по ръба, целокрайни, с 1-3 жилки.

Цветовете са петделни, многобройни, във връхни съцветия или по разклоненията на стъблото. Чашката е звънчеста; дяловете ѝ линейни, по ръба подвити навън. Венчето е синьо до виолетово, към основата си по-светло. Плодът – кутийка.

Цъфти: VI-X; **плодоноси:** VII-XI.

Месторастене: Из тревисти и скалисти места, ливади и пасища.

Разпространение: Балкански субендемит (Балкански полуостров и Румъния).

Сем. Геснериеви – *Gesneriaceae*

Родопски силивряк – *Haberlea rhodopensis* Friv.

Многогодишно тревисто растение. Цветоносните стебла са високи до 12 см, безлистни. Листата са продълговати, покрити с власинки, събрани в основата на стеблата в розетка. Цветовете са по 2-5 на върха на всяко стъбло. Чашката е дълбоко петразделна. Венчето е фуниевидно, от бледо до наситено виолетово, двуустно – горната устна е с два, а долната с три дяла. Плодът е конична кутийка с много семена.

Цъфти: V- VII; **плодоноси:** VII- VIII.

Месторастене: На силикатни и варовити скални терени, по пукнатини на скални разкрития, предимно на засенчени места с висока въздушна влага.

Разпространение: Терциерен реликт; Балкански ендемит (Централна Стара планина и Родопите – България и Гърция).

Сем. Перуникови – *Iridaceae*

Планински минзухар – *Crocus veluchensis* Herbert

Многогодишно клубено луковично растение. Грудко – луковичката е почти сферична, с нежна, мрежесто-влакнеста обвивка. Листата са 2-3, голи, с кил, развиват се едновременно с цветовете. Спатата е двулистна, по-дълга от листните влагалища. Цветовете обикновено са единични. Околоцветникът е синьо-виолетов, по-рядко бял, с широки и тъпи дялове. Тичинките са с жълто-оранжеви прашници и бели дръжки, равни по дължина с прашниците. Стълбчето е портокалово, слабо триделно, по-дълго от тичинките. Семената са овални, малинови до тъмноресвени.

Цъфти: III- VI; **плодоноси:** IV-VII.

Месторастене: По умерено сухи до влажни тревисти места и покрай топящите се снежни преспи във всички наши планини.

Разпространение: Балкански ендемит (в почти всички страни на Балканския полуостров).

Сем. Устноцветни – *Lamiaceae*

Български ранилист - *Betonica bulgarica* Degen.et Nejč.

Многогодишно тревисто растение. Стъблото е високо 30-50 см, гъстовлакнесто. Листата по ръба са назъбени, от двете страни влакнести. Приосновните листа са с дръжки, по-дълги от петурата, стъбловите 2-3 двойки с къси дръжки, горните са приседнали. Цветните прешлени са събрани в късо, плътно класовидно съцветие. Прицветниците на върха са осилчести, по ръба и жилките влакнести. Венчето е розово-пурпурно, отвън бяло, влакнесто напластено. Горната устна е плоска или леко изпъкнала, цяла или на върха двуделна, долната триделна. Плод – орехче.

Цъфти: VII-VIII; **плодоноси:** VIII-IX.

Месторастене: По открити тревисти места в горския и субалпийския пояс.

Разпространение: Локален за Централна Стара планина български ендемит. Видът е включен в Червената книга на Р. България в категорията "Рядък", защитен от Закона за биологичното разнообразие.

Фривалдскиева микромерия – *Micromeria frivaldszkyana* (Degen) Velen.

Многогодишно тревисто растение. Стъблата са високи 15-30 см, многобройни, късовлакнести. Листата са раздалечено тъпопозъбени. Цветовете са в полусенници по 2-4; събрани в прешлени по 6-14. Прицветниците – голи. Чашката е с 13 жилки, гола или само по жилките късочетинеста, между тях с точковидни жлези. Венчето е белезникаво или бледорозово, отвън късовлакнесто. Плодът е орехче.

Цъфти: VI-VIII; **плодоноси:** VIII-IX.

Месторастене: По светли каменисти и скалисти места, предимно на варовит терен в планините.

Разпространение: Локален за Стара планина ендемит (Централна и отчасти Източна).

Сем. Кремови - *Liliaceae*

Малколистен гарвански лук – *Ornithogalum oligophyllum* E. D. Clarke

Многогодишно, тревисто, луковично растение. Луковицата е яйцевидна, стъблото тънко. Листата са 2-5, сивкави, широколинейно ланцетни, затъпени, към основата дълго стеснени, без бяла средна линия. Съцветието е с 1-5 цвята. Прицветниците ланцетни. Цветните дръжки са изправени, слабо отклонени от стъблото, често по-дълги от прицветниците и почти еднакво дълги или по-дълги от цветовете. Околоцветните листчета са продълговати, бели, слабо заострени или остри, по гърба с широка зелена ивица. Плодната кутийка е с широки крилати ребра.

Цъфтене: IV-VI; **плодоносене:** V-VII.

Месторастене: Из храсталаци, тревисти и каменливи места.

Разпространение: Доскоро Балкански ендемит, открит вече и в малоазиатската част на Турция.

Сем. Житни – *Poaceae*

Широколистна гъжва – *Sesleria latifolia* (Adamovič) Degen

Многогодишно тревисто туфесто растение. Стъблата са изправени, до 50 см високи, почти до средата облистени. Листата са плоски или завити, 4-5 мм широки, с 21-23 жилки, остри или заострени, гладки, с голи влагалища. Класовете са 3-5,5 см дълги, до 12 мм дебели, не много гъсти, тъмновиолетови. Класчетата са 3, рядко 1- или 4-цветни, приседнали или на къси дръжчици. Плевите са почти равни, овално ланцетни, обикновено 5 мм дълги, със среден осил, 1-2 мм дълъг, и по рядко с 4 странични осила. Плевиците са около 5 мм дълги, на върха с пет зъбчета, средният удължен в едва 2 мм дълъг осил. Плевите и плевиците са късо и рядкочетинести.

Цъфтене: V-VI.

Месторастене: По сухите каменисти и скални склонове. Разпространено из цяла България.

Разпространение: Балкански ендемит (България, Сърбия, Тесалия).

Сем. Живеничеви – *Scrophulariaceae*

Нейчево великденче – *Veronica jaquinii* Baumg. ssp. *neičeffii* (Degen) Česchm. st. n.

Многогодишно тревисто растение. Корените вертикални, разклоняващи се. Стъблата тревисти изправени, приповдигащи се в основата, с различни по гъстота прости власинки. Листата тревисти на къси дръжки или приседнали, перести до двойно перести, яйцевидни до яйцевидно удължени покрити с различна по гъстота прости власинки; листния ръб подвид към долната повърхност, рядко плосък. Съцветията рехави гроздове. Прицветниците обикновено 3-делни. Цветните дръжки удължаващи се и прилягащи към оста на съцветието при прицъфтяване. Чашковите дялове 5 при единичните цветове рядко 4, линейно ланцетни до шиловидни. Венчето синьо, синьо с розов отенък до светлосиньо, рядко бледо розово. Плодът по дълъг отколкото широк със закръглена основа, разпукващ се на два дяла.

Цъфти: V –VI; **плодоноси:** VI –VIII.

Месторастене: Расте по сухи тревисти места и скални поляни в Централна Стара планина.

Разпространение: Локален за Централна Стара планина.

Сем. Теменугови - *Violaceae*

Старопланинска теменуга – *Viola balcanica* Delip.

Многогодишно тревисто растение. Коренището е разклонено. Стъблата са 2-10 бр., приповдигнати или изправени, често от основата си разклонени, 20-45 см високи, в основата с тънки, бледозелени, надземни издънки с малки листенца. Листата са тъпо назъбени. Прилистниците са яйцевидни, късопересто разсечени на 5-8 дяла. Цветовете са обратно трапецовидни, без миризма. Венчелистчетата сасветловиолетови до розово-виолетови; горните несиметрични, насочени нагоре и встрани; страничните са обратно яйцевидни, насочени встрани и нагоре, до 1/2 припокриват горните, с три тъмновиолетови жилки, долното обратно яйцевидно, по-бледо, почти розово, рядко бяло, с 5-7 тъмновиолетови жилки, в основата оранжево, стеснено във виолетова, тънка, седловидна, рядко права шпора. Плодната дръжка е изправена. Кутийката е яйцевидна, жълто-кафява, придастъкът е къс.

Цъфти: VI-IX, **плодоноси:** VII-X.

Месторастене: По тревисти места и край хвойнови храсталаци, над горната граница на гората. Западна и Средна Стара планина, от 1400 докъм 2000 м.н.в.

Разпространение: Локален за Стара планина ендемит.

Етолийска теменуга – *Viola aetolica* Boiss. & Heldr.

Двугодишно тревисто растение с нишковиден корен. Стъблото е разклонено от основата. Листата са късо четинести, тъпо назъбени, долните са широко яйцевидни, с дръжки до два пъти по-дълги от петурите; средните са продълговато яйцевидни, клиновидно стеснени в дръжки, почти равни на петурите, горните листа са ланцетни, с крилати дръжки 3-4 пъти по къси от петурите. Цветовете са 1-3 на стъбло, единични в пазвите на средните и горните листа, без миризма. Венчелистчетата са обратно яйцевидни, жълти или бледожълти, рядко горните са виолетови. Горните са разперени назад и встрани, страничните извити встрани и към горните, несиметрични, обикновено с 1-3 тъмновиолетови жилки. Долните са обратно яйцевидни с шпора, интензивно жълти, с 5 тъмновиолетови жилки. Семената са продълговато яйцевидни, кафяви.

Цъфти: IV-VII; **плодоноси:** VI-IX.

Месторастене: По тревисти и пустеещи каменисти места.

Разпространение: Балкански ендемит (Албания, Гърция, Македония).

Местност Узана и нейната растителност

Основна част от територията на Узана представлява ливаден тип ландшафт. Тревната растителност е значим, но чувствителен природен капитал. Тя изпълнява важни функции при формирането на природните компоненти: климата, почвите и т.н., играе изключителна роля за ландшафтно-естетическия облик на района.

Административно местността Узана не е част от ПП "Българка", но тя е заобиколена от парковата територия, която в района е горска. Узана е част от природата и историята на парка.

Общо територията на Узана има изразен хълмист характер със заравнени широки била и склонове с умерен наклон, с някои изключения. Площта на поляната е 420 ха. Между най-високата точка, разположена в източната част на територията, и най-ниската, която е от юг, денивелацията е около 130 м.

Климатът на Узана има същите регионални черти като климата на парковата територия в този район. Билната поляна се намира между 1224 и 1352, м.н.в., като изцяло попада в пояса на буковите гори, и по-конкретно на границата с неговата долна половина. Това означава, че валежите са около 900 мм в година. Средната годишна температура е около 8,0°. Като цяло

климатът е устойчиво влажен през цялата година, без периоди на съществени засушавания. Продължителността на вегетационния период е около 7 месеца. Такъв климат е подходящ за развитие на мезофилна растителност

Микроклиматът на поляната е в тясна взаимовръзка с този на горската растителност наоколо. Разликата в характера на растителната покривка на двете територии води до известни локални различия в климатичните им характеристики. Например осветлението, което достига до тревната покривка, влажността и температурите на въздуха и почвите, както и техните амплитуди, мощността и продължителността на снежната покривка на поляната са различни от тези в горите наоколо. Хидроложките условия като цяло са сходни – атмосферните валежи са еднакви, но на територията на поляната има изворни участъци, които играят особена роля в природната среда на Узана, като създават условия за развитие на хигрофилна растителност. От част от тях води началото си рекичката в Узун дере.

Почвите на Узана са формирани под влияние на горската растителност и в по-слаба степен на съвременната тревна покривка.

Тези физико-географски характеристики на Узана създават условия за растеж на различни по екология видове растения, които формират няколко типа растителни съобщества, различни също така от тези в околните букови гори.

В миналото тази местност е била заета от букови гори. След изсичането им човекът целенасочено е спирал тяхното възстановяване и е поддържал формирането и развитието на тревна растителност. Всички растителни съобщества на територията на Узана са вторични, с изключение на част от формираните върху скалните комплекси. Човешкото въздействие върху растителността продължава да е съществен фактор, който определя нейния състав и структура.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута:

Тук е мястото на първата среща. Интерпретаторът започва със запознаването. Представя се. Предлага на участниците да направят същото.

"Здравейте! Казвам се ... и ще бъда вашият водач днес. Намираме се в местността Узана, част от която попада в Природен парк "Българка". Днес заедно ще прекараме един чудесен ден – ще се забавляваме и ще откриваме тайните на една интересна група растения. Това са най-редките и най-застрашени растения, които се срещат наоколо. Можете ли да се досетите кои са те и какво ги обединява в една група?"

Интерпретаторът изслушва внимателно отговорите на посетителите и им задава подсказващи въпроси, ако е необходимо.

"Какво прави едно растение застрашено? А рядко? А знаете ли какво е ендемичен вид?"

Водачът изчаква, за да разбере дали някой от участниците може да отговори на въпроса, и ако няма такъв, дава дефиницията за ендемичен вид.

Водачът предлага на посетителите да разгледат туристическата карта. Посочва къде се намират в момента и крайната точка на маршрута, по който ще се движи групата. Участниците коментират

спецификите на района. След това водачът обещава вълнуваща разходка и подканя посетителите да продължат нататък.

"Ако сте готови за приключения и изненади, последвайте ме!"

Интерпретаторът проверява дали всеки си носи подходяща екипировка. Ако е необходимо, се провеждат инструкции за безопасност.

Спирка 1: около 10 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – увод в темата, събуждане на интерес у посетителите към растенията в района, кратко представяне на ПП „Българка“ и м. Узана

Добър повод за следващата стъпка е ако в групата има участници с имена на цветя или дървета. Интерпретаторът пита участниците за имената им. В случай че няма, той показва, че харесва техните имена и добавя – *"А аз имам двама-трима приятели, които носят интересни имена – Здравко, Ясен, Вероника, Маргарита"* (или други имена, свързани с дървета или цветя).

С помощта на водача групата трябва да направи връзката с народната именна традиция, израз на връзката човек- природа. Защо наричат населението край Балкана балканджии, какво е характерно за тях – предприемчивост, буден и любознателен дух. Пример – Габрово – един от центровете на българското Възраждане – и градът с първото светско училище. Но на първо място хората от подножието на планината са свързани с природата чрез Балкана – ето защо са балканджии.

Тъй като групата се намира в непосредствена близост до тревните местообитания, водачът предлага на посетителите за около минута да се огледат наоколо и да се опитат да разпознаят някои от растителните видове.

Игра: „Познаваме ли растенията?“

Препоръчителен брой участници: 5-12 участника.

Времетраене: 15-20 минути.

Необходими материали: 2 броя лист хартия формат А4 и поне 2 броя химикалки, 2 броя подложки за писане.

Цел на играта: Да се събуди интерес у посетителите към растенията в района. Да се установят знанията на участниците за растенията.

Описание на играта: Групата се разделя на два отбора. Всеки отбор получава лист хартия и химикал. Отборите имат на разположение 10 минути да опишат растенията, които видят и познават. Победител е отборът, написал повече растения. Водачът предлага на отборите да допълнят списъците с други познати растителни видове, които вероятно могат да срещнат през предстоящата разходка и предупреждава участниците да го запазят, защото ще го използват и по-късно .

След края на играта интерпретаторът разказва най-общо за ПП „Българка“ и в частност за местността, в която се намират. Прави връзка между растителното разнообразие и целите и задачите на защитената територия.

"Знаете ли, че Природен парк "Българка" е включен в системата от защитени територии в България през 2002 г. с цел опазване, възстановяване и поддържане на буковите екосистеми и ландшафти, характерни за Стара планина? Всъщност ПП „Българка“ е сред най-младите паркове в България, и както е нормално за младите, е и сред най-красивите. Изключително е разнообразието от растителни и животински видове на територията на парка.

Защитената територия е разположена на северните склонове от Централната част на Стара планина, над Габрово и Трявна. В границите ѝ са включени водосборът и горното течение на р. Янтра, както и билната част на Шипченска и Тревненска планина. Така че в парка, освен богато биоразнообразие и вековни букови гори, има и много величествени върхове.

А вие знаете ли кой е най-високият връх на територията на ПП „Българка“? А колко е висок?"

След като изслушва отговорите на посетителите, интерпретаторът им разяснява, че това е връх Караджова кула – 1511 м, разположен в Тревненска планина

След като коментират отговорите на посетителите, интерпретаторът разказва накратко за местността Узана.

"А както знаете, - в момента се намираме в местността Узана, която от почти всички страни е заобиколена от ПП „Българка“. Това е едно от най-популярните места в тази част на планината, но и едно от най-ценните от природозащитна гледна точка. Именно тук се срещат не един и два ендемични вида растения."

Ако групата проявява интерес, водачът разказва повече подробности за поляната, за нейното образуване, климат, почви и растителност.

Спирка 1: около 20 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – въвеждане на повече информация за ендемичните видове, придобиване на умения за разпознаване на някои от тях с помощта на определителни таблици, представяне на местообитанията на някои от видовете

Тук е мястото водачът да разкаже повече за ендемичните видове и техните местообитания.

"Нека се върнем към героите на нашата разходка днес – ендемичните видове. Вече знаем, че те са сред най-редките и интересни растения, но ако искаме да им се полюбуваме или дори да им помогнем по някакъв начин, трябва първо да ги открием. А можем ли да ги разпознаем? Как всъщност всеки може да се научи да разпознава различните, многобройни видове растения?"

Интерпретаторът изслушва отговорите на посетителите, коментира ги и продължава своята беседа.

"Сега е моментът да се научим да разпознаваме растителните видове с помощта на определител."

Водачът обяснява накратко на посетителите какво представлява определителят и как се работи с него, а след това им предлага да изиграят една игра.

Игра: „Открий ендемита“

Препоръчителен брой участници: 6-12 участници. Броят на участниците трябва да е четен.

Времетраене: 20- 25 минути

Необходими материали: лист и химикал, подложки за писане, ламиниран лист с ключа за определяне на семействата и видовете (Приложение 3).

Цел на играта: Участниците да се запознаят с определителните таблици и да се научат да работят с тях. Участниците да се запознаят с някои от ендемичните видове в района.

Описание на играта: Водачът раздава на групата листа с определителната таблица (Приложение 3), като целта е да се определят семейството/семействата и след това целевите ендемични видове. Всички работят заедно или посетителите сами формират малки групички. Интерпретаторът ги наблюдава, насочва ги и им помага, ако сметне, че е необходимо или участниците го помолят.

След играта интерпретаторът поощрява посетителите. Хвали ги, че добре са се справили с нелеката задача.

"Браво, справихте се като истински ботаници! Бяхте като група научни работници, внимателно изследваща поляната."

След това интерпретаторът въвежда следващата игра.

"Ето, вече познаваме някои от ендемичните растения, но знаем ли къде живеят, къде да ги търсим? Искате ли сега, когато вече сме истински „ботаници“, да се поразходим наоколо да проверим няма ли да открием още от редките растения, за които си говорим днес, а освен това да опишем и местата, в които те живеят."

Хайде да проверим дали на това ново място има и още ендемити. Този път в помощ ще ни бъде една малка и интересна книжка."

Водачът раздава на посетителите книжки "Цветна усмивка от Българка" и им обяснява как да откриват ендемичните растения в тях.

Игра: „Къде живеят ендемитите?“

Препоръчителен брой участници: 6-15 участници.

Времетраене: 30 - 40 минути.

Необходими материали: листа и химикали, подложки за писане, книжки "Цветна усмивка от Българка", ламиниран лист с ключа за определяне на семействата и видовете (Приложение 3), Списък и разпространение на ендемичните видове по местообитания (Приложение 1).

Цел на играта: Участниците да усъвършенстват работата си с определителните таблици. Да се запознаят с местообитанията на отделните видове.

Описание на играта: Участниците се разделят на малки групички от 2-3 човека. Водачът дава на всяка група лист и химикал, както и по една книжка "Цветна усмивка от Българка", както и лист с ключа за определяне на семействата и видовете. Обяснява им, че играта продължава до следващата спирка. Дава инструкции за провеждането ѝ.

"Разделете листа на две колони. В лявата колона ще записвате имената на ендемичните видове, а в дясната типовете местообитания. Нека да проверим колко ендемита ще открием и да разберем на какви места живеят."

Водачът подбира пътя до Спирка 2 по такъв начин, че да преминава през възможно по-разнообразни местообитания, където има вероятност да се открият ендемични растения. Ако забележи такова растение, съобщава на групата, че на това място трябва да изострят вниманието си, и им помага да го открият. След това им припомня да не забравят да отбележат типа местообитание, в което са го намерили в своя лист.

Спирка 2: около 20 минути от Спирка 1

Цел на спирката – запознаване с категориите на ендемизъм, ендемитите и тяхното значение за хората, изостряне на сетивата на участниците по отношение на представяните редки видове

След като групата пристигне до Спирка 2, водачът обявява почивка и приканва посетителите да обявят резултатите от играта. Всяка група обявява своите резултати, а останалите поправят, ако има грешки и допълват с още информация. През цялото време на представянето интерпретаторът допълва и коментира.

След края на играта водачът обяснява на посетителите за различните категории на ендемизъм. Разяснява, че има много растения, които са ендемити, но това не означава, че те са по един и същи начин застрашени или че всички са много редки. Разказва на посетителите, че и сред ендемитите има по-редки и по-често срещани. Дава за пример два конкретни вида.

Планинския пащърнак (*Pastinaca hirsuta*) е балкански ендемит, но е широко разпространен, а видът Български ранилист (*Betonica bulgarica*) е разпространен само в Централна Стара планина - и е рядък вид не само за страната ни, но и за Европа.

"Знаете ли, че Българският ранилист -и Нейчевото великденче са открити от българския ботаник Иван Нейчев, който е родом от Габрово, като вторият вид е кръстен на негово име. Планинският минзухар пък е разпространен в почти всички по-високи планини на Балканския полуостров, той е от сем. Перуникови и е с три тичинки. Има клубенуловица (орган, който включва в себе си видоизменени корен, стъбло и листа. Цветът е с прост околоцветник (няма чашелистчета) и е с невероятно красив цвят с лилава багра и наситенооранжеви тичинки. Когато го види рано напролет, човек остава с усещането, че това растение гони снега, нежните стръкчета пробиват снежната покривка, а около разтопените преспи всичко е в лилаво от цъфналите минзухари."

Всички провеждат разговор на тема каква е ролята на пространствената изолация и микроклимата за възникването и съществуването на ендемичните видове.

След това интерпретаторът подчертава, че много от ендемитите имат важно значение и за човека.

"Тези видове значение за нас, хората. Много от тях служат като база за установяване на биологично активни вещества, полезни за здравето на човека, други съдържат етерични

масла, които се използват в парфюмерийната промишленост. Някои пък са важни за науката. Учените вече от няколко годни търсят средство за забавяне на стареенето на базата на Родопския силивряк, вид, който е класически пример за анабиоза. Има научни данни, че растения, хербаризирани 5 години и поставени след това при благоприятни условия, се съвземат и продължават нормалния си жизнен цикъл!

Съществува тясната връзка на ограничения ареал и заплахата от загуба на видове. От тази гледна точка е желателно важните ендемични видове да се култивират, за да може човек да използва ценните им качества и същевременно да гарантира запазването на тези видове."

Хайде сега, след като има толкова редки растения край нас, нека се опитаме да ги открием по един нестандартен начин. Нека проверим, кои са тези сред нас, които имат най-зорки очи.

Игра "Зорко око".

Препоръчителен брой участници: 5-10 участника.

Времетраене: 10-15 минути.

Необходими материали: 2 бр. книжки "Цветна усмивка от Българка".

Цел на играта: Да събуди наблюдателността на участниците и ентузиазма им за определяне на растителни видове.

Описание на играта: Интерпретаторът дава книжките на участниците, които ги разглеждат внимателно. Участниците сядат върху тревата в полукръг с лице срещу интерпретатора, който също е седнал. След това водачът показва с поглед някой, намиращ се край него ендемичен вид, като през това време е добре да говори нещо, за да ангажира допълнително вниманието, например какво се прави в планината, ако ни сполети гръмотевична буря, какво се прави при среща с мечка и други. Участникът, който улови кое растение показва водача, побеждава.

Спирка 3: около 15-20 минути от Спирка 2

Цел на спирката – активно участие на посетителите в представяне на някои от ендемичните видове, заплахи за тези растения, приспособления за справяне с неблагоприятни условия

Интерпретаторът преминава към темата **"Заплахи за ендемичните видове и техните местообитания"**. Преди да разкаже за основните заплахи, водачът дава думата на посетителите. Приканва ги да споделят какво според тях би било заплахата за съществуването на тези красиви и редки растения. Интерпретаторът изслушва отговорите и ги коментира, след което обобщава.

Разказва за основните заплахи в района.

"Една от основните заплахи за тревните местообитания и видове, свързани с тях, е липсата на паша. С редки изключения, почти всички тревни местообитания на територията на ПП „Българка“ са създадени изкуствено преди стотици години за нуждите на животновъдството. Дълги години те са били изпасвани от овцете, отглеждани от местните жители. Пашата през тези всички години е благоприятствала за създаването на полуестествени местообитания, където са се развили редица редки, защитени и ендемични видове от флората. По принцип тези типове местообитания поддържат богато биологично разнообразие и са от първостепенна важност за опазването и поддържането му. При липсата на паша започва развитието на сукцесионни процеси, които представляват реална

опасност за изчезването на тези полуестествени тревни местообитания и свързаните с тях ценни видове от флората и фауната.

Също такава голяма опасност за загуба на видове и местообитания може да бъде и прекомерната паша може да доведе до изчезване на много видове и промяна на условията на средата.

Освен изложените по-горе заплахи, скалните местообитания са застрашени пряко от ликвидиране на цялата площ или на част от нея чрез строежа на нови пътища, както и незаконното отваряне на кариери за добив на инертни материали.

Последните няколко години реална опасност за пряко и косвено разрушаване на местообитанията и загуба на видове представлява и увеличаващият се интерес към поставянето на ветрени генератори и фотоволтаици. Има изграден ветрогенераторен парк на границите на парка в района на вр. Бузлуджа – вр. Атово падало – вр. Караджова кула – вр. Бедек, както и инвестиционен интерес за строеж на ветрогенератори в района на билните части на масива (вр. Исполин, вр. Тузлата, вр. Оструша), в непосредствена близост до територията на парка. Както и строеж на ски писта от вр. Исполин към разположената на северозапад от него местност Узана. Самите съоръжения, както и свързаната с тях инфраструктура ще увредят в голяма степен почти всички видове и местообитания в района."

След като приключат със заплахите, интерпретаторът въвежда темата за различните приспособления, които някои от ендемичните видове притежават.

"Въпреки че голяма част от тези растения са редки и има редица заплахи, които застрашават тяхното съществуване, това не означава, че и те си нямат механизми за защита. Даже напротив, някои от тях са се приспособили доста успешно към средата, която обитават. При растенията има редица различни приспособления за оцеляване. Ето някои от тях, използвани от нашите познайници ендемитите:

- Приспособления за спиране на изпарението на влага - листата са силно овласени (Родопски силивряк, Нейчево великденче) или покрити с восъчен налеп (Малколистен гарвански лук).
- Запасяване с хранителни вещества – много растения имат видоизменени органи (луковица, клубенолуковица грудка и др.), в които натрупват резервни хранителни вещества за оцеляване в неблагоприятния за вида период (Планински минзухар, Малколистен гарвански лук, Гръцки лук)."

След като представи различни приспособления за справяне с неблагоприятни условия, интерпретаторът подчертава, че колкото и добре да се приспособени видовете, за да оцелеят сред дивата природа, това често се оказва недостатъчно, когато се сблъскат с хората.

След това интерпретаторът подканя групата да продължат своята разходка.

"Хайде, май много се разприказвахме тук, нека продължим, че още път ни чака."

Спирка 4 - около 30 мин. след спирка 3

Цел на спирката – активно участие на посетителите в представяне на някои от ендемичните видове, обобщение и поднасяне на основното послание

Интерпретаторът продължава своята беседа с игра.

Игра „Кое е моето растение?“

Препоръчителен брой участници: 5-15 посетители

Времетраене: 15-20 минути

Необходими материали: 2 бр. книжки "Цветна усмивка от Българка".

Участниците сядат върху тревата в полукръг с лице срещу интерпретатора, който също е седнал.

Цел на играта: Да се обобщи поднесената и запаметена информация за ендемичните растителни видове.

Описание на играта: Интерпретаторът предлага на всички участници да си изберат едно ендемично растение, без да го казват на останалите. Задачата е пред групата да се обясни за кой вид става въпрос. Участниците представят растителните видове, които са избрали, като използват само прилагателни и/или движения.

В края на играта интерпретаторът може да обяви двама победители - този, който е познал най-много видове, и този, който е направил най-оригиналното представяне на вид.

След края на играта интерпретаторът обобщава цялото си представяне и припомня на посетителите още веднъж основното послание на програмата.

"Тези няколко часа, които прекарахме заедно тук, сред чудната природа на Балкана и ПП „Българка“, бяха истинско забавление за мен. Надявам се, че и за вас беше интересно и забавно. Сигурен съм, че днес научихте много нови неща за едни от най-интересните, а със сигурност и най-редките растения в парка. Вие дори сами успяхте да откриете някои от тях, а това не е никак лесно – браво! Заедно установихме от какво имат нужда тези планински красавци и красавици, нали така? Какво е то? Кой ще каже?"

Интерпретаторът изслушва внимателно отговорите на посетителите. Коментират ги заедно и след това заключава.

"Ендемитите имат нужда от подходящи условия за живот, това е така. Но всъщност онова, от което тези растения имат най-голяма нужда, е нашето разбиране! Опазването на всички тези редки и красиви цветя с ограничен ареал на разпространение зависи от нас, хората. Човешките дейности са свързани с най-сериозните заплахи за съществуването им, ето защо и човешкото разбиране и нашите правилни действия са нещата, които ще осигурят бъдеще за ендемитите. А нали не искаме да загубим завинаги такива красавци като родопския силивряк, планинския минзухар и всички останали, с които се запознахме днес?!"

Подходящи думи и изрази

Ендемит, местообитания, опазване, дива природа, заплахи, природни фактори, човешка дейност, загуба на видове и местообитания.

Допълнителни препоръки

Препоръчително е преди провеждането на интерпретация по настоящата програма интерпретаторът да подбере подходящ маршрут в района на м. Узана. Маршрутът трябва да е сравнително лек за преодоляване и по възможност да достига до местообитанията на различните ендемични видове. Програмата може да се проведе по маршрута м. Узана – Информационен център – Географски център – хижата на Община Габрово, но така, че общото време за ходене и провеждане и връщане до началната точка да не надвишава 4 часа, тъй като част от участниците може да не са адекватно подготвени за дълъг престой и преход в откритата планина.

Добре е интерпретаторът да разполага и с джобни определители за растения, които включват повече видове, а биха могли да се използват не само за допълнително информиране на водача, но и в общуването му с групата, като упражнение за работа с определител, което е както полезно, така и забавно за повечето посетители .

Тъй като посещенията могат да бъдат през различни периоди от вегетацията, за някои от видовете, които не са във фаза цъфтеж ще се наложи да се разказва и показва моментната фаза. Почти през цялата вегетация, дори и в неатрактивна фаза, видовете могат да се намерят - това също е знак за присъствие на вида и повод да се говори за него. За да се използва този похват е добре интерпретаторът предварително да обходи маршрута, да потърси местонахождението на видовете и след това в работата си да ги „открива“ заедно с групата.

Още помощни средства за интерпретатора могат да бъдат:

- Разпечатки на карти за представяне на района с установените и/или вероятни местообитания на ендемичните видове.
- Лупа - за наблюдение на отделни органи и типовете овласяване на откритите екземпляри от даден вид;

Приложение 1

Списък и разпространение на ендемичните видове по местообитания

Скални местообитания:

Гръцки кимион – *Carum graecum* Boiss. et Heldr.

Родопски силивряк – *Haberlea rhodopensis* Friv.

Фривалдскиева микромерия – *Micromeria frivaldszkyana* (Degen) Velen.

Сухи каменисто-тревисти местообитания

Българска горчивка – *Gentianella bulgarica* (Velen.) J. Holub

Широколистна гъжва – *Sesleria latifolia* (Adamovič) Degen

Нейчево великденче – *Veronica jaquinii* Baumg. ssp. *neičeffii* (Degen) Česchm. st. n.

Ливадни местообитания

Планински пашърнак – *Pastinaca hirsuta* Pancic

Планински минзухар – *Crocus veluchensis* Herbert

Български ранилист - *Betonica bulgarica* Degen. et Nejč.

Малколистен гарвански лук – *Ornithogalum oligophyllum* E. D. Clarke

Старопланинска теменуга – *Viola balcanica* Delip.

Етолийска теменуга – *Viola aetolica* Boiss. & Heldr.

Хидрофилни съобщества (Преовлажнени местообитания)

Гръцки (Фтиотски) лук – *Allium phthioticum* Boiss. & Heldr.

Балканска пищялка – *Angelica pančičii* Vandas

Приложение 2

Ендемичните видове по разпространение

Локални ендемити:

Български ранилист – *Betonica bulgarica* Degen. et Nejč.
Фривалдскиева микромерия – *Micromeria frivaldszkyana* (Degen) Velen.
Нейчево великденче – *Veronica jaquinii* Baumg. ssp. *neičeffii* (Degen) Česchm. st. n.

Български ендемити

Старопланинска теменуга – *Viola balcanica* Delip.

Балкански ендемити

Балканска пищялка – *Angelica pančičii* Vandas
Гръцки киммион – *Carum graecum* Boiss. et Heldr.
Планински пащърнак – *Pastinaca hirsuta* Pancic
Планински минзухар – *Crocus veluchensis* Herbert
Родопски силивряк – *Haberlea rhodopensis* Friv.
Широколистна гъжва – *Sesleria latifolia* (Adamovič) Degen
Етолийска теменуга – *Viola aetolica* Boiss. & Heldr.

Субендемители

Гръцки (Фтиотски) лук – *Allium phthioticum* Boiss. & Heldr.
Българска горчивка – *Gentianella bulgarica* (Velen.) J. Holub
Малколистен гарвански лук – *Ornithogalum oligophyllum* E. D. Clarke

Приложение 3

Ключ за определяне на семействата и ендемичните видове, разпространени в района на местността Узана

1. Растения с прост околоцветник (перигон), съставен от 6, разположени в 2 кръга по 3 околоцветни листчета.....2
- + Растения с двоен околоцветник (венче и чашка). 5
2. Тичинките - 3 на брой.....сем. *Iridaceae*
3. Тичинките - 6 на брой.....4
4. Цветовете, събрани в сенник, обхванат до цъфтежа от ципеста обвивка (спата). Тичинковите дръжки са 3 къси и 3 дълги.....сем. *Alliaceae*
- + Цветовете обикновено са единични, без ципеста обвивка (спата). 6-те тичинкови дръжки са равни.....сем. *Liliaceae*
5. Листата са стъблени, или стъблени и приосновни (в розетка).....6
- + Листата са разположени приосновно в розетка.....сем. *Gesneriaceae*
6. Листата са само стъблени.....7
- + Листата са приосновни и стъблени.....8
7. Тичинките са 5 на брой, прикрепени към венчето. Листата са разположени срещуположно или в прешлени. Чашелистчетата и венчелистчетата са свободни (несраснали в основата си). Стъблото не е 4 - ръбесто.....сем. *Scrophulariaceae*
- + Тичинките са 4. Листата са разположени срещуположно. Чашелистчетата и венчелистчетата поне до половината са сраснали в тръбица. Стъблото поне в горната си част е 4 -ръбесто.....сем. *Lamiaceae*
8. Съцветието - сенник.....сем. *Apiaceae*

+ Съцветието не е сенник.....9

9. Листата са линейни, с успоредно жилкуване. Съцветието е клас.....сем.

Рoaceae

+ Листата са с мрежовидно жилкуване. Цветовете са събрани във върхни съцветия по стъблото и неговите разклонения или странично (цветните дръжки излизат от пазвите на листата).....

10. Листата са ланцетни. Цветовете са събрани във върхни съцветия по стъблото и неговите разклонения.....сем. **Gentianaceae**

+ Листата са яйцевидни. Цветовете са единични, разположени странично, цветните дръжки излизат от пазвите на стъблените листа.....сем. **Violaceae**

Сем. Alliaceae – Лукови

Гръцки (Фтиотски) лук – *Allium phthioticum* Boiss. & Heldr.

Сем. Apiaceae – Сенникоцветни

1. Цветовете са жълти.....Планински пащърнак – *Pastinaca hirsuta* Pantic

+ Цветовете са бели.....2

2. Едро растение. Стъблото е високо 80- 200 см.....
.....Балканска пиццалка – *Angelica pančičii* Vandas

+ Сравнително дребно растение. Стъблото е високо 20-40 см.....
.....Гръцки кимион – *Carum graecum* Boiss. et Heldr.

Сем. Gentianaceae – Тинтявови

Българска горчивка – *Gentianella bulgarica* (Velen.) J. Holub

Сем. Gesneriaceae – Геснериеви

Родопски силивряк – *Haberlea rhodopensis* Friv.

Сем. Iridaceae – Перуникови

Планински минзухар – *Crocus veluchensis* Herbert

Сем. Lamiaceae – Устноцветни

1. Цветовете са бели, рядко с розови петънца .....
...Фривалдскиева микромерия – *Micromeria frivaldszkyana* (Degen) Velen.

2. Цветовете са пурпурно-розови до лилави .....
.....Български ранилист - *Betonica bulgarica* Degen. et Nejč.

Сем. Liliaceae – Кремови

Малколистен гарвански лук – *Ornithogalum oligophyllum* E. D. Clarke

Сем. Poaceae – Житни

Широколистна гъжва – *Sesleria latifolia* (Adamovič) Degen

Сем. Scrophulariaceae – Живеничеви

Нейчево великденче – *Veronica jaquinii* Baumg. ssp. *neičeffii* (Degen) Česchm. st. n.

Сем. Violaceae – Теменугови

1. Двугодишно растение. Цветовете са жълти или бледожълти, рядко горните са виолетови.....Етолийска теменуга – *Viola aetolica* Boiss. & Heldr.

+ Многогодишно растение. Цветовете са светловиолетови до розово-виолетови.....
 ..... **Старопланинска теменуга – *Viola balcanica* Delip.**

Интерпретационна програма

Целева група	Деца на възраст 7-12 години.
Основно послание	Без кълвачите животът в гората и животът на хората би бил много по-различен.
Място на провеждане	Соколоманастирска пътека
Препоръчително време за провеждане	1 май – 30 септември
Продължителност	4,00 часа.
Методи	Беседа по маршрут, игра, асоциативна игра, визуализация, интерактивна демонстрация, проучване, игра-състезание.
Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> Ламинирани рисунки (или снимки) на различните видове кълвачи, които се срещат в ПП „Българка“. Ламинирана рисунка на устройството на черепа на кълвач. Полеви определител на птиците в България или Европа, препоръчително на български език. Специализиран аудиоплейър за възпроизвеждане на звуци и записи на звуците на срещащите се в ПП „Българка“ кълвачи. 3 комплекта „кеч бол“ – игра с две хилки и лепящо топче. 3-4 броя бинокли.
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки.

Информационен блок

Кълвачи

Общо описание на семейство Кълвачови

Характерно за представителите на семейството е разположението на пръстите на краката, два напред и два назад. Това улеснява лесното придвижване по стволите на дърветата. Опашката е къса, твърда и служи за опора. Езикът завършва с вроговен и заострен израстък, служещ за изваждане на насекомите и техните ларви от кората и ствола на дърветата. Самият език е изключително дълъг и понякога надвишава двойно дължината на главата заедно с човката.

В България се срещат 10 вида. Най-едрият представител е черният кълвач, а най-дребният – въртошият.

Полетът на кълвачите е вълнообразен, с последователни издигания и спускания.

Скрит между листата, кълвачът понякога трудно се забелязва. Присъствието му се издава от механичното барабанене на здравата му човка по стъблото или клоните на дървото. Тази своеобразна брачна мелодия, с която си служат както мъжкият, така и женският, се използва за привличане вниманието на противоположния пол. Разстоянието, от което може да се чуе зависи от вятъра и от състоянието на дървото — сухият дънер произвежда много по-силен звук от този на суровото дърво.

Хранене

Кълвачите се хранят с разнообразна храна — през пролетта и лятото с насекоми (корояди, бръмбари, гъсеници, сечковци и др.), които лови под кората на дърветата и по земята. Често прави дупки по кората на млади иглолистни дървета и пие сок. През есента и зимата приемат повече растителна храна — сухи плодове, боровинки, семена на иглолистни дървета. Големият пъстър кълвач откъсва шишарките, поставя ги в малки дупки по сухите дървета и със силни удари изважда семената. Така дневно един кълвач може да изяде семената на около 50 шишарки.

Разпространение

Пъстрите кълвачи се срещат в равнините и планините до горната граница на горите. Обитават предимно широколистни, смесени и иглолистни гори, паркове и овощни градини. Зеленият кълвач обитава територии с по-малка надморска височина, често в близост до населени места.

Размножаване

Моногамни птици. Кълвачите гнездят в хралупи в стволите на дърветата, които издълбават сами. Гнездото е застлано с меката изгнила дървесина на дървото. Снася 4-8 бели яйца, които мъти 12-13 дни. Малките се хранят от родителите около 20 дни, след което напускат гнездото. Възрастните птици продължават да ги хранят още около три седмици.

Роля в екосистемите

Много важна от екологична гледна точка група птици, осигуряват на много други видове подходящи места за гнездене, прочистват горите от голямо количество дървоядни насекоми, недостъпни за останалите птици, поддържайки по този начин екологичното равновесие. На територията на България всички представители на разряда са защитени от закона.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута:

На това място, след като групата се събере изцяло, водачът привлича вниманието върху себе си и се представя.

"Здравейте! Казвам се... и ще бъда вашият водач днес. Намираме се в близост до Етъра – мястото, където можем да научим много за занаятите. Но днес с вас сме се запътили да откриваме потайни горски обитатели, а не традиционни производства. Ето защо ще

поемем по една от горските пътеки в Природен парк „Българка“. Ако сте готови за приключения и изненади, последвайте ме!"

Водачът проверява дали всеки си носи вода и подходяща екипировка. Ако сметне за необходимо, провежда инструкции за безопасност.

Спирка 1: около 20 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – увод в темата, събуждане на интерес към кълвачите, уменията им да се катерят по дърветата, важната екологична роля на кълвачите в гората

Интерпретаторът спира групата за почивка на подходящо място сред гората. Предизвиква вниманието на децата и започва представянето си с въпрос.

"Децата, днес ще си говорим за едни от най-умелите катерачи в животинското царство. Можете ли да се досетите кои са те?"

Водачът изчаква отговорите на децата и отново им подсказва:

"Обикновено се катерят по дървета. Сецате ли се сега? Хайде, ще ви подсказва още – те са птици."

След като децата открият, че става въпрос за кълвачите, интерпретаторът не пропуска да ги похвали и отново ги пита:

"А знаете ли какво прави кълвачите толкова добри катерачи? Навярно знаете, че много от другите птици не могат изобщо да се катерят. Виждали ли сте кокошка да се катери по дърво? А защо не може?"

Отговорът е - защото няма всичките приспособления, които имат кълвачите. Нека ви разкажа за тях. Но всъщност хайде първо да си изясним защо им е нужно на кълвачите да бъдат умели катерачи.

Както знаете, любима храна на повечето кълвачи са малките насекоми, живеещи под кората на дърветата, които те достигат с помощта на здравите си клюнове. Но само наличието на здрав клюн не е достатъчно, за да пробиеш твърдата кора на дървото и да уловиш скритите вътре малки насекоми."

Интерпретаторът обяснява на децата, че за да могат кълвачите изобщо да стигнат до подходящо място на дървото и да пробият дупка, в която да открият храна, те трябва да могат да се катерят и задържат много стабилно за дърветата. Това се постига с помощта на специално устроените крака и опашка. За разлика от повечето други птици, при които три от четирите пръста са насочени напред, при кълвачите два са насочени напред, а два назад. Това подобрява опората при катерене, а здравите и остри нокти се захващат дори за най-малките издатини по кората на дърветата.

Добре е интерпретаторът да онагледява своето представяне с рисунка или снимка на някои от срещаните се на територията на ПП „Българка“ кълвачи. На изображението трябва ясно да се виждат както пръстите, така и опряна в ствола на дървото опашка.

След това, преди групата да продължи прехода, водачът фокусира вниманието на децата към основното послание в своето представяне.

"След малко, за да научим повече за кълвачите, ще продължим нашата разходка, но преди това искам да ви попитам още нещо. Знаете ли как ние хората наричаме кълвачите? Я помислете, нещо, свързано със здравето на гората? Сеещате ли се?"

Интерпретаторът изслушва отговорите на децата, и ако е необходимо, им помага да достигнат до верния отговор.

"Браво! Точно така - ние, хората, често наричаме тези птици санитарни на гората. И те наистина са едни от санитарите на горите. Те са сред организмите, които се грижат за това горите да са здрави, за да могат да служат като дом за много растения и животни, да радват нас, хората и да ни позволяват да извличаме от горите много необходими ресурси. Без кълвачите животът в гората и животът на хората би бил много по-различен. А как точно кълвачите изпълняват отговорната си роля на санитарни, ще разберем след малко. Хайде, последвайте ме."

Интерпретаторът подканя децата да продължат своя преход.

Спирка 2: около 15 минути от Спирка 1

Цел на спирката – запознаване с различни приспособления при кълвачите – здрава опашка, която служи за опора, здрав клон, бързи движения на главата

Когато стигнат на подходящо място, водачът спира групата и събира децата край себе си.

"Децата, докато точно бяхме стигнали с кълвачите? До там, че са добри катерачи? Но това май не е достатъчно, за да се успеят да се нахранят. А какво следва, след като птицата се изкачи докато трябва по дървото?"

Следващата задача е пробиване на кората. Когато кълвачът започне да удря с все сила по някое дърво, опората само на краката не е достатъчна. Тогава в употреба влиза и опашката. Перата, разположени в средата на опашката са удължени и изключително твърди. Това позволява на кълвачите да ги използват като стабилна опора при дълбаене. Достатъчно е само да опрат тези здрави пера на ствола и са готови да пробият всяко дърво."

Интерпретаторът отново показва на децата изображението, на което ясно се виждат както пръстите, така и опряна в ствола на дървото опашка на някои от обитаващите природния парк видове кълвачи.

"А пробиването също не е никак лека задача. Само си представете колко трудно ни е на нас, хората, които, въпреки че сме много по-големи и силни от кълвачите, използваме инструменти за тази задача. Разбира се, кълвачите също имат един много подходящ за целта инструмент – това е здравият им клюн."

Интерпретаторът показва на децата чука с гумена глава, който е донесъл, и обяснява, че сега тези от децата, които имат желание, могат да се състезават с кълвачите. Пояснява им още, че кълвачите удрят много бързо по дърветата, за да успеят да пробият кората им.

"Ето, сега кълвачите ви предизвикват - дали с този инструмент (чука), който специално е направен удобен за хващане и с вашите ръце, които са много по-подвижни от главата на всеки кълвач, можете да удряте толкова бързо, колкото и те."

Игра „Чук и дъска”

Препоръчителен брой участници: 8 деца

Времетраене: 10-15 минути

Необходими материали: 1 дървена дъска и 1 брой чук с гумена глава, 1 брой хронометър.

Цел на играта: Да демонстрира бързината, с която кълвачите удрят по дърветата.

Описание на играта: Водачът избира петима участници в играта. Препоръчително е да е по тяхно желание. Други трима са жури. Играта има състезателен характер. Петимата участници се състезават кой може да удря най-бързо с чука по дъската. Задачата на журито е да отчита броя удари за период от 30 секунди. Петимата състезатели играят един след друг и след всеки един журито оповестява резултата. Накрая участникът, който е успял да удари с чука най-голям брой пъти за 30 секунди, е победител. Той е този, който може да се съревновава с кълвачите.

След края на играта водачът хвали децата за усърдието им и сравнява резултата на победителя със скоростта, с която кълвачите нанасят своите удари.

"Знаете ли, че понякога кълвачите удрят по ствола на дървото повече от 600 пъти в минута (300 удара за 30 секунди)! Именно тази скорост и силата на ударите им позволяват да пробият твърдата кора."

След като приключи с тази част от беседата си, интерпретаторът подканя децата да продължат напред по своя път, тъй като има още много интересни неща за научаване.

Спирка 3: около 15 минути от Спирка 2

Цел на спирката – запознаване с различни приспособления при кълвачите –приспособления за избягване на мозъчно сътресение, улавяне на насекоми с дългия и лепкав език

Интерпретаторът спира групата на подходящо място и дава на децата кратка почивка. След това ги събира отново и продължава с представянето на различните приспособления, характерни за кълвачите.

"Децата, много се бях замислил за кълвачите и се питам: какво би се случило с човек, ако така силно и бързо удря главата си, както правят тези чудни птици, докато пробият дърветата!?"

Интерпретаторът изчаква отговорите на децата и добавя:

"И аз така мисля, би получил мозъчно сътресение само за няколко секунди. Но кълвачите, разбира се, имат решение за този проблем."

Водачът разяснява какво предпазва кълвачите от мозъчно сътресение. Той обяснява на децата, че при тези чудни птици в основата на клюна, там, където той се захваща за черепа има специална пореста еластична тъкан, която поема натоваарването и намалява ефекта от ударите върху главата на птицата. Освен това мозъкът им е плътно затворен в черепната кутия, което предотвратява неговото клатене и удряне в стените ѝ. Интерпретаторът може да допълни, че днес в производството на предпазни елементи за глава широко се използват порести еластични тъкани, подобни на тези при кълвачите. По подобен начин се капсулират и чувствителни електронни елементи.

"И ето, вече разбрахме как кълвачите пробиват кората и остана само да хванат насекомите, които се развиват под нея, но да знаете, и това не е лека задача. Насекомите често са малки, подвижни и могат да се скрият и в най-малките процепи."

Интерпретаторът разяснява на децата, че за хващането на насекомите кълвачите използват не клюна, а езика си, който е много дълъг и лепкав. Те провират език в каналите на насекомите, които сами полепват по него.

"Езикът при зеленият кълвач, например, е дълъг 10 см. За сравнение клюнът му е с дължина само 4,5 см. Но за да може да е толкова дълъг езикът, той трябва да се съхранява някъде и не е много удачно да стои навит на спирала в устата на кълвача – така хем ще затруднява дишането, хем няма да може да се изстрелва бързо навън при необходимост. Ето защо езикът на кълвачите всъщност е разположен около целия череп! Да, точно така! Езикът при повечето кълвачи започва в основата на клюна, след това продължава нагоре, покрай очите, обикаля горната и задната части на черепа и отдолу навлиза в устната кухина. Странно, но много практично."

На това място от беседата е добре интерпретаторът да покаже и рисунка на устройството на черепа на кълвач, където ясно да се вижда как е разположен езикът. Може да каже на децата, че езикът като един силен и еластичен мускул, разположен около мозъчната кутия, също играе роля при намаляване на сътресението, което се предава от клюна към мозъка при удряне по дърветата.

Интерпретаторът подканя децата да изиграят още една игра:

"Децата, мисля, че достатъчно си разказвахме, сега можем да поиграем малко, нали така? Хайде да се вживеем в ролите на насекоми и кълвачи, които се преследват."

Игра „Хвани насекомите“

Препоръчителен брой участници: 10-18 деца

Времетраене: 10-15 минути

Необходими материали: 3 комплекта кеч бол – игра с две хилки и лепящо топче.

Цел на играта: Да демонстрира как кълвачите използват лепкавия си език, да събуди ентузиазъм у децата.

Описание на играта: Участниците се разделят на два отбора, които се състоят от равен брой състезатели, но не по-малко от 4. Всеки отбор представлява „дълъг език на кълвач“. Децата се нареждат в колона и се хващат един друг за кръста. Колоната (това влакче от деца) всъщност представлява „езикът“. Двата отбора се нареждат един срещу друг надлъжно, така че последните участници във всеки отбор да се гледат лице в лице, а всички останали са зад тях. Първите участници (тези, които са в основата на „езика“) във всеки отбор стоят на място по време на играта и нямат право да мърдат, също както езикът на кълвачите е захванат в основата си. Всички останали участници могат да се движат, но без да разкъсват колоната. Последните трима участници от всеки отбор получават по една хилка (ръкавица) от „кеч бол“ комплектите – те представляват лепкавата част на езика.

Две деца, които не са част от отборите, застават по осевата линия, разделяща двата отбора на около 3-4 метра от мястото, където двата отбора се срещат и си подават едно на друго топките от кеж бол комплектите, като нямат право да ги хвърлят по-високо, отколкото дете с протегната нагоре ръка. Летящите топки всъщност са „насекомите“.

Играта започва когато интерпретаторът даде сигнал за старт. Целта на децата от двата отбора е да уловят прелитащите топки с помощта на ръкавиците от "кеж бол" комплектите. Победител е отборът, успял да улови най-много топки „насекоми“.

След края на играта водачът дава малко време на децата да си отдъхнат и ги подканя да продължат по пътя си.

Спирка 3: около 15-20 минути от Спирка 2

Цел на спирката – запознаване с различните видове кълвачи, които обитават ПП „Българка“

Интерпретаторът подбира място сред гората, където има следи от жизнената дейност на кълвачите и отново спира групата. Посочва на децата някои от следите от хранене или гнездови хралупи от кълвачи и пояснява колко са цени горите на парка за кълвачите.

"Горите на Природен парк „Българка“ представляват уютен дом за много кълвачи. В България се срещат цели десет различни вида от тези чудни птици. Можете ли да познаете колко от тези 10 вида кълвачи обитават парк „Българка“?"

Интерпретаторът изслушва отговорите на децата и ги насърчава да отгатнат точния брой.

"На територията на парка живеят цели 9 от всичките 10 вида кълвачи, срещащи се в България!"

Фактът, че толкова много от тях обитават само малка част от една от многото планини в България сам по себе си говори колко ценно място за кълвачите са горите на ПП „Българка“. Тук се срещат четири вида пъстри кълвачи (голям, среден, сирийски и малък пъстър), сивият и зеленият кълвач, най-едрият сред кълвачите у нас – черният, най-дребният – въртошият, а също така и един от най-редките – белогръбият. Паркът е истинско райско местенце за кълвачите."

Интерпретаторът пита децата дали са виждали някои от изброените видове кълвачи и дали знаят как изглеждат. Може и да ги попита дали има такива, които не са виждали никога. След като изслушва отговорите им, ги подканя да изиграят още една игра.

Игра „Познай кой съм аз?“

Препоръчителен брой участници: 5-20 деца

Времетраене: минимум 30-35 минути

Необходими материали: Ламинирани рисунки (или снимки) на поне 8 различни вида кълвачи, които се срещат в ПП „Българка“, списък с имената на всички, срещащи се на територията на ПП „Българка“ кълвачи.

Цел на играта: Да запознае с децата с различните видове кълвачи и техните отличителни белези.

Описание на играта: Участниците се разделят на два отбора. По един участник от отбор получава последователно ламинирана рисунка на някои от кълвачите и отговаря на въпроси на другите участници в неговия отбор само с "да" и "не", без да има право да им показва картинката. Другите участници имат за задача да познаят кой вид кълвач държи в ръцете си техният съотборник. Децата, които се опитват да познаят имената на кълвачите получават списък с имената. За всеки един вид отборите имат по 3 минути на разположение да задават въпроси. Двата отбора се редуват. Първо единият се опитва да познае един кълвач, след това другият. Всеки от отборите получава по 4 броя картинки.

Победител е отборът, познал имената на повече кълвачи.

Тази игра може да стане доста интересна, ако отборите имат за задача освен да познаят името на кълвача, и да го нарисуват, така, както са възприели от отговорите на въпросите. А след това да го представят. За целта е необходимо доста повече време, цветни моливи и подложки за рисуване, ако се провежда на открито.

След края на играта интерпретаторът обобщава още веднъж кои са видовете кълвачи, които се срещат на територията на ПП „Българка“ и обяснява на децата за произхода на имена на различните видове, като онагледява своето представяне с ламинираните картинки.

Ако децата проявяват интерес, интерпретаторът може да им разкаже и интересни факти за някои от видовете. Например за екологичната пластичност на големия пъстър кълвач, който се среща от морското ниво до най-високите части на планините, за това, че сивият кълвач рядко се храни с мравки, кацайки на земята върху мравуняка, за това, че въртошият е единственият прелетен вид кълвач в България, и други.

Спирка 4: 10-15 минути от Спирка 3,

"Ние сме кълвачите, хайде да се запознаем" - Кълвачите и ПП „Българка“

Цел на спирката – обобщение на преживяното през деня, представяне на екологичната роля на кълвачите в природата, какво могат да направят хората, за да помогнат на кълвачите?

Интерпретаторът събира децата край себе си и обобщава наученото по време на програмата.

"Деца, днес заедно прекарахме един много забавен ден и научихме много нови неща за кълвачите. Кое от всички неща, които научихте днес, ви беше най-интересно?"

Водачът изслушва отговорите на децата и ги коментира.

"Точно така, днес научихме за различните приспособления, които помагат на кълвачите да оцелеят в дивата природа, кое от кое по-интересни, а някои дори и доста странни. Всички тези приспособления не само помагат на кълвачите да се нахранят и оцелеят, те са много полезни и за всички нас. Ако кълвачите не можеха да се хранят толкова успешно с дървоядните насекоми, то какво би станало с гората?"

Без защитата на своите верни „санитари“ гората не би била същата. Насекомите, които се хранят с дървесина могат да станат толкова много, че да унищожат голяма част от горите. А като се грижат за дърветата, кълвачите помагат и на нас, хората, които използваме горите като източник на дървесина, плодове и билки, а и дишаме пречистения от тях въздух, пием чистата планинска вода, почиваме сред тези гори.

Знаете ли, че като издълбават своите дупки в дърветата, кълвачите помагат и на много други животни в гората, които също ги използват за домове? Гнезда в такива дупки от кълвачи си правят някои сънливци, сови, катерици, дори и прилепите ги използват като сигурни места за почивка?"

Кълвачите са сред организмите, които се грижат горите да бъдат здрави, за да могат да служат като дом за много растения и животни, да радват хората и да ни позволяват да извличаме от тях много необходими ресурси. Без кълвачите животът в гората и животът на хората би бил много по-различен.

Деца, а вие замисляли ли сте се, щом кълвачите правят толкова много неща за нас, какво ние правим за тях?"

Интерпретаторът отново изслушва децата и коментира техните отговори. След това им разяснява, че и ние можем да помогнем на тези чудни птици.

"Всички видове кълвачи са изключително чувствителни към промени в околната среда, особено към липсата или недостатъчния брой на сухи или загиващи дървета, което може да доведе до изчезването им от даден район. Без сухи дървета ги няма и насекомите, с които те се хранят. Ето защо във всяка здрава гора наред с красивите и здрави трябва да има и стари и сухи дървета, които служат както за убежище, така и за място за хранене на кълвачите.

Колкото по-малко дървета и гори има край нашите населени места, толкова по-малко ще бъдат и кълвачите. Ето защо, когато се грижим за горите, се грижим и за тези интересни и полезни птици – кълвачите!"

Подходящи думи и изрази

Кълвачи, приспособления за живот в гората, гора, хранене, интересни птици, горски санитари, важна роля в природата.

Допълнителни препоръки

Настоящата програма може да се проведе по маршрута АЕК „Етър“ – Соколски манастир – началото на туристическата пътеката за вр. Столетов, без групата да се отдалечава много от манастира. Така общото време за ходене и провеждане на програмата и връщане до началната точка няма да надвишава 4 часа. По време на пресичането на буковата гора от АЕК „Етър“ до Соколски манастир могат да се открият следи от жизнената дейност на кълвачите. Такива има и в гората по пътеката от манастира за вр. Столетов. В района на Соколския манастир са регистрирани следните видове кълвачи: голям пъстър, сив, зелен, белогръб и черен кълвач.

Идеите на програмата могат да се реализират на много други места на територията на парка. Почти цялата територия на ПП „Българка“ е обитавана от кълвачи и подходящи места за такава интерпретация могат да се намерят в различни части на защитената територия.

Препоръчително е преди провеждането на интерпретация интерпретаторът да подбере подходящ маршрут на територията на ПП „Българка“, който да е сравнително лек за преодоляване и да достига до подходящи местообитания за кълвачите, както и да е добре познат за водача.

По време на провеждане на интерпретацията водачът-интерпретатор следи за кълвачи и следи от жизнената и хранителна им дейност, и когато открие такива, ги демонстрира на децата и ги вплита в своето представяне.

Добре е, ако интерпретаторът носи в себе си устройство за възпроизвеждане на звуците (може и обикновен телефон с възможност за възпроизводство на звук) на различните видове кълвачи и записи на песните им. Тогава може да включи в представянето си още един компонент – песните на кълвачите. Може да демонстрира на децата песните и обажданията на различните видове кълвачи и да опитват заедно да ги разпознават. Звуците на всички видове кълвачи могат да се използват и за привличане на обитаващите района птици в близост до групата, така че децата да могат да ги наблюдават. Това е особено добър подход за привличане на птиците в пролетните месеци (март-май), когато те защитават своите гнездови територии.

Интерпретационна програма

Целева група

Деца на възраст 7-12 години.

Основно послание	Пеперудите са изключително красиви и интересни създания, а освен това са и важна част от природата.
Място на провеждане	с. Езерото
Препоръчително време за провеждане	1 май – 30 август
Продължителност	4,00 часа
Методи	Беседа по маршрут, асоциативна игра, визуализация, интерактивна демонстрация, игра-състезание.
Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> По 2 броя ламинирани снимки (рисунки) на 1 дневна и 1 нощна пеперуда в едър план; 1 брой лист хартия А4, на който предварително е нанесена точка с размер 2 мм; 1 брой ламинирана снимка (рисунка) на ларва на някой от видовете пеперуди, срещащи се в ПП „Българка“; по 2 броя ламинирани снимки (рисунки) на всеки от следните видове дневни пеперуди: зебровата пеперуда, адмирал, нощно пауново око, лястовича опашка, шахматна пеперуда, многогълница бяло С.
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки.

Информационен блок

Разред Пеперуди (Lepidoptera) – обща информация

Пеперудите, наричани още Люспестокрили, са разред летящи насекоми. Разредът включва нощни пеперуди, дневни пеперуди и молци. Пеперудите имат две двойки криле, които са покрити с различно оцветени люспи. Размахът на крилето може да варира от няколко милиметра (при Microlepidoptera) до близо 30 см (при най-голямата нощна пеперуда Атлас). Характерно за пеперудите е спирално навитото под главата им удължено хоботче, образувано от силното разрастване на долните им челюсти. Чрез него те се хранят, като смучат нектар от цветовете на растенията.

Метаморфоза

Превръщането при пеперудите е пълно, т.е. пеперудите минават през четири етапа по време на своето развитие:

1. яйце;
2. ларва (гъсеница);
3. какавида;
4. възрастна пеперуда (имаго);

Това превръщане от яйце до възрастно насекомо е едно от най-забележителните явления в живата природа и се нарича метаморфоза. За да порастне една пеперуда от яйцето до възрастното насекомо, тя изминава дълъг и интересен път. Рязката смяна на формите при

преминаването през отделните стадии яйце-гъсеница-какавида-пеперуда и до ден-днешен буди удивление у хората.

Видово разнообразие

В света са установени приблизително 180 000 вида в 126 семейства и 46 надсемейства пеперуди. В България се срещат около 3700 вида, от които около 214 са така наречените дневни пеперуди.

Размножаване

Пеперудите снасят своите яйца по време на стадия имаго – възрастно насекомо. Женските полагат яйцата върху различни видове растения, като ги подбират така, че те да са подходящи за храна на гъсениците след тяхното излюпване.

Хранене

Ларвите на определени видове пеперуди могат да се хранят само с един вид растение (монофаги), с няколко, най-често близкородствени растения (олигофаги) или с голям брой растения, които могат да принадлежат на различни семейства (полифаги). Ларвите се хранят главно с листа, цветове или други растителни части (някои живеят в дърветата и се хранят с дървесина). Има обаче видове, чиито ларви първоначално се хранят с растителна храна, а по-късно – с животинска (като паразити или хищници). Възрастните пеперуди най-често се хранят с нектар от цветовете на растенията, но много видове предпочитат сок от гниеши плодове или наранени растения, а има и такива, които се хранят с мърша.

Разпространение

В България дневните пеперуди се срещат почти навсякъде – от морското равнище до най-високите върхове на Рила и Пирин. В сравнение с другите европейски страни, България се нарежда на първите места по брой пеперуди. До този момент за страната ни са отбелязани 215 вида дневни пеперуди. Учените предполагат, че с течение на времето и провеждането на целенасочени фаунистични и таксономични изследвания броят на видовете в България може да стигне до над 220.

Роля в екосистемите и хранителната верига

Пеперудите са хранителна база както за огромна част от животните (почти всички птици), така и за много дребни бозайници (прилепи, гущери, жаби, насекоми и много други). Те имат важна роля и при опрашването на растенията.

Пеперудите в Природен парк „Българка“

На територията на Природен парк „Българка“ до края на 2013 г. са установени 77 вида дневни пеперуди. Очаква се при бъдещи проучвания да бъдат открити и още.

Най-многобройни и атрактивни са пеперудите по откритите места и поляните, покрити с цветя. Районът около селата Потока и Езерото е едно от най-подходящите места за наблюдение на дневни пеперуди в парка.

Адмирал (Vanessa atalanta)

Ареалът на вида обхваща Северна Африка, Европа, Азия, Северна Америка и Нова Зеландия. В България е една от най-често срещаните пеперуди. Не е привързана към отделни биотопи, среща се почти навсякъде до 2400 м н.в. Мигрант. Ларвата се храни с представители на род *Urtica* и *Parietaria*. Имагото се появява в едно поколение от юни до октомври, презимува, и след това се

появява през първите топли дни. Пеперудата е много красива (кадифеночерна с червени препаски) и сравнително едра (сред дневните пеперуди), среща се често и се набива на очи. Прелетен вид, през лятото много екземпляри мигрират от Средиземноморието на север.

Многогълница бяло С (*Polygonia C-album*)

Разпространен е в Северна Африка, Европа и Азия. В България се среща в цялата страна до 1700 м.н.в. Обитава храсталачни покрайнини на гори, горски пътища, речни долини, градини и дворове. Ларвата се храни с *Urtica*. Пеперудата лети в две поколения, от май до октомври. Някои екземпляри презимуват и се появяват през първите топли дни на следващата година. От долната страна на задните крила има един бял знак, който прилича на „С“, оттам и името. Това бяло „С“ много силно изпъква и се вижда, когато пеперудата е кацнала и е в покой. Много обикновен и красив вид. Крилата са характерно изрязани, оттам и името „многогълница“.

Лястовича опашка (*Iphiclides Podalirius*)

Разпространен от Южна Франция през Южна Европа и Мала Азия до Алтай. В България е чест вид, който се среща от морското равнище до 1600 м. н.в. Среща се из поляни, овощни градини, речни долини, храсталаци, и в покрайнините на широколистни и смесени гори, а понякога и в градски паркове. Ларвата се храни с листата на различни видове от сем. *Rosaceae*: *Prunus*, *Malus*, *Pyrus*, *Crataegus*. Лети до 3 поколения, от април до октомври. Не представлява особен интерес, не е рядък, но е много красив и атрактивен вид. Задните крила накрая завършват с дълги и тесни опашкици, заради които е получила българското си наименование.

Зебров пеперуда (*Neptis sappho*)

Разпространен е в Източна Европа и Азия. В България това е рядък и локален вид на южната граница на европейския си ареал. Най-южните находища досега са в Югоизточна Рила и Осогово. Обитава слънчеви влажни места в гористи речни долини. Ларвата се храни с листата на *Lathyrus* и *Robinia pseudoacacia*. Лети в 2-годишни поколения, от май до август. Определен е като целеви вид.

Шахматна пеперуда (*Melanargia galathea*)

Разпространен в почти цяла Европа, Мала Азия и Кавказ. В България е много често срещан, известен в цялата страна. Среща се в най-разнообразни биотопи: тревисти места, сухи и скалисти склонове, разсветлени широколистни и смесени гори, храсталаци. Ларвата се храни с различни житни (*Poaceae*). Имагото се появява през юни и лети до края на август, началото на септември. Широко разпространен и чест вид. Красив и атрактивен. Окраската е шахматна, откъдето идва и българското наименование – шахматна пеперуда.

Нощно пауново око (*Saturnia pyri*)

Видът се среща в открити местообитания, от морското ниво до над 2000 м.н.в. в планините. Разпространен е от Западна Европа до Иран, както и в Северна Африка. Любимите му местообитания са овощни градини и лозя. Възрастните летят от април до юни, най-често през май.

Нощна пеперуда. Имагото е активно предимно през тъмната част на денонощието.

Ларвата се храни с различни храсти и дървета, сред които орех, круша, ябълка, череша, планински ясен, бреза, някои явори, тополи, върби и други.

Любопитни факти за пеперудите:

- Пеперудите са древни същества – съществували са още по времето на динозаврите преди около 240 милиона години.
- Пеперудите имат шест крака и могат да дегустират с тях. С помощта на краката си те усещат вкус и мирис.
- Крилата им нямат пигменти, а цветовете им се дължат на безброй дребни люспички от хитиново вещество, които са подредени като керемиди.
- Най-малката пеперуда на света има размах на крилата едва 2 мм, а най-голямата – 30 см (затова хората често мислят, че е птица).
- Най-бързата пеперуда лети с 37 км/ч.
- Около една какавида на копринената пеперуда има около 300 м фина копринена нишка.
- В древногръцките митове пеперудите са символът на любовта, а на древногръцки за пеперуда и душа се използва една и съща дума, наричали са се по един и същи начин, «психе».
- В Япония смятат, че ако видите въщи пеперуда, това означава щастие, пеперудата символизира всичко най-хубаво в живота на човека. Затова и ритуалният танц на пеперудите изразява радостта от живота и с него в страната на изгряващото слънце се откриват тържествени шествия и празници.
- Будистите се отнасят с дълбока почит към пеперудите, защото именно към пеперуда се е обърнал Буда със своята изповед.
- При християните пеперудата понякога се изобразява кацнала на ръката на младенеца, което символизира възраждането и възкресението на душата.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута:

Интерпретаторът събира групата в края на асфалтовия път в с. Потока. Привлича вниманието върху себе си и се представя.

"Здравейте! Казвам се... и ще бъда вашият водач днес. Намираме се в Природен парк „Българка“ – един от 11-те природни парка в България. Сигурен съм, че знаете защо създаваме такива природни паркове. Кажете ми сега, защо според вас има нужда от подобни защитени територии?"

Интерпретаторът оставя достатъчно време на децата, така че всеки желаещ да сподели своята гледна точка. След това коментира отговорите и обобщава, че природните паркове (и защитените природни територии като цяло) се създават с основна цел опазване на природата. Допълва, че това обикновено са места със запазена дива природа, местообитания на редки и защитени растителни и животински видове, територии, характеризиращи се с красиви пейзажи, а понякога и популярни туристически места.

"Браво! Вижте колко много знаете още преди да сме започнали днешната си разходка из природния парк. А знаете ли, че днес ще си говорим за една група животни, които обитават Природен парк „Българка“. Те сред най-красивите обитатели на планината. Можете ли да се досетите кои са?"

Ако децата се затрудняват да познаят, интерпретаторът им подсказва. Може да използва думи и изрази като: пъстри, малки, с крила, и други.

"Да, точно така - днес ще си говорим за пеперудите – едни от най-красивите обитатели на парка. Ще научим много интересни подробности от живота на тези чудни създания, а ако сме достатъчно наблюдателни, можем и да открием някои от тях, тъй като ще посетим част от любимите им места. Готови ли сте да се впуснем в това пъстро приключение?"

Водачът проверява дали всеки си носи подходяща екипировка. Ако сметне за необходимо, провежда инструкции за безопасност и подканя децата да поемат по маршрута след него.

Спирка 1: около 20 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – увод в темата, произход на името на разреда, обща информация за пеперудите, нощни и дневни пеперуди

Интерпретаторът събира децата край себе си и продължава своята беседа.

"Децата, нека ви разкажа някои интересни неща за пеперудите. Хайде да започнем от името. Всъщност мога да ви задам един въпрос с повишена трудност. Вие демонстрирахте отлични знания, може би ще се справите и с него.

Какво е общото между пеперудите и керемидите по покривите на нашите къщи?"

Тъй като въпросът е труден, интерпретаторът насърчава децата да използват въображението си без да се притесняват, че няма да дадат правилен отговор. Поощрява децата за опитите им да се справят с въпроса и насочва вниманието им към името на тази група насекоми.

"Знаете ли, че учените наричат пеперудите „Люспестокрили“? А можете ли да предположите защо? Може ли това име да има нещо общо с керемидите от покрива?"

Интерпретаторът изслушва отговорите на децата. В случай че те не могат сами да достигнат до верния отговор, той им помага с подсказващи въпроси. Пита ги кои други животни имат люспи, как са наредени люспите и къде може да са разположени те при пеперудите.

"Крилата на пеперудите всъщност са покрити с миниатюрни люспички. Те са наредени подобно на люспите при рибите или както керемидите по покривите на нашите къщи! Именно те придават цвета на крилата. Най-вероятно сте хващали пеперуда с ръка и знаете как по пръстите остава цветен „прашец“. Това не е пращец, а многобройни малки люспички. Затова не е хубаво да улавяме пеперудите, така те губят част от люспите си и летенето им се затруднява.

Именно по тези люспички пеперудите се различават от другите насекоми и затова целият разред (цялата група) е наречен „Люспестокрили“."

След това водачът представя кратка обща информация за пеперудите. Пояснява на децата, че всички пеперуди имат по две двойки крила, че за повечето видове е характерен удължен устен апарат, наподобяващ малко „хоботче“, с помощта на който се хранят с нектар от цветовете на растенията. В зависимост от интереса на групата дава повече подробности за храненето и разпространението на пеперудите.

Интерпретаторът акцентира върху голямото видово разнообразие на представителите на разреда – повече от 180 000 различни вида. Подчертава, че различните видове пеперуди са се приспособили за живот при различни условия и могат да изглеждат по коренно различен начин.

"Преди се опитахме да познаем кое е общото между пеперудите и керемидите и стигнахме до някои наистина интересни отговори и връзки.

Я да видим сега как ще се справите с още една подобна задача: знаете ли какво общо имат този лист хартия и пеперудите? "

Водачът показва на децата 1 брой лист хартия с размер А4, на който предварително е нанесена точка с размер 2 мм.

"Огледайте го внимателно и помислете. Обърнете внимание и на формата, и на размера, и на цвета, и на всичко, което по някакъв начин може да го свързва с пеперудите."

След като децата изкажат своите предположения, интерпретаторът ги поощрява за направените връзки, коментира онези от отговорите, които наистина намират някаква връзка между листа и пеперудите (например малко тегло, лесно се носи по вятъра, може да се покрие с цветни люспи и да стане пъстър и красив като пеперуда и др.). И разкрива, кое е онова, с което може да се сравни листът.

*"Виждате ли размерите на този лист? Толкова е и размерът на най-голямата пеперуда на Земята. Размахът на крилете ѝ е 30 см! Тя се нарича атлас и се среща в Югоизточна Азия. Заради размерите ѝ хората понякога я бъркат с птица!
А сега погледнете по-внимателно. Виждате ли нещо друго на листа?"*

Водачът отново показва листа на децата, като внимава малката 2-милиметрова точка да е от тази страна, от която те могат да я забележат.

"Браво! Точно така - тук, в единия край има съвсем малка точка. Ето, погледнете по-добре. Защо ли е сложена тук? Ами това всъщност е размерът на най-малката пеперуда в света. Да, тя е с размах на крилете само 2 мм!"

Интерпретаторът продължава своето представяне, като разказва на децата, че освен че сред пеперудите има големи и малки, има нощни и дневни. Това са двете големи групи, на които се делят люспестокрилите. Обикновено дневните са активни през светлата част на денонощието, а нощните през тъмната. В групата на нощните пеперуди са включени и молците.

"Но с това разликите между дневните и нощните пеперуди съвсем не се изчерпват. Има няколко признака, по които лесно можем да определим дали една пеперуда е дневна или нощна. Но тъй като се справяте много добре със задачи, свързани с пеперудите, тази отново ще я оставя за вас. Само че този път ще се разделим на отбори и ще я направим под формата на игра."

Игра „Познай каква пеперуда съм – дневна или нощна?“

Препоръчителен брой участници: 5-20 деца

Времетраене: 10-12 минути

Необходими материали: По 2 броя ламинирани снимки (рисушки) на 1 дневна и 1 нощна пеперуда в едър план.

Цел на играта: Участниците да се научат да разпознават нощните и дневни пеперуди.

Описание на играта: Децата се разделят на два отбора. Всеки отбор получава по една снимка на дневна и една снимка на нощна пеперуда. Участниците във всеки отбор имат 5 минути да разгледат снимките, да ги обсъдят и да решат кои са признаците, по които дневните и нощните пеперуди се различават. Ако сметне за необходимо, интерпретаторът може да поясни, че търсят три признака.

След като времето изтече, всеки отбор представя резултатите от своето проучване.

При повече деца може и отборите да са повече, но тогава ще трябва и по-голям брой ламинирани снимки или два отбора да използват едни и същи снимки, което не е много удобно.

След края на играта водачът обобщава резултатите. Хвали тези отбори, които са се справили добре, отбелязва забавни отговори, ако е имало такива, и благодари на децата за проявения ентузиазъм. Изрежда трите признака, по които дневните и нощните пеперуди се различават.

	Оцветяване	Антенки	Разположение на крилата в покой
Дневни пеперуди	Пъстри	Завършват с удебеление (топче)	Събрани
Нощни пеперуди	Сравнително едноцветни, липса на ярки цветове	Еднакво дебели по цялата дължина	Разперени

След края на играта интерпретаторът приканва децата да продължат своята разходка из ПП „Българка“.

Спирка 2: около 15 минути от Спирка 1

Цел на спирката – разясняване на метаморфозата при пеперудите, игра „Метаморфоза“

След като цялата група се събере, водачът продължава своята беседа. Показва на всички ламинираната снимка на гъсеница (ларва на някоя от срещаните се в парка пеперуди).

"Децата, отново имам въпрос за вас. Знаете ли какво е това?"

Интерпретаторът внимателно изслушва отговорите на децата и ги коментира.

"Точно така, това е ларвата на една от пеперудите, които се срещат тук наоколо. Всички виждаме, четя изглежда много по-различно от своите родители, и именно това е едно от най-големите чудеса в природата."

Интерпретаторът разказва на децата за метаморфозата при пеперудите. Обяснява за различните стадии от развитието, колко големи са яйцата, къде се снасят, как се хранят и нарастват ларвите, какво представляват какавидите, колко е продължителността на живот във всеки от стадияте. Тук е подходящо да се добавят и някои интересни факти, свързани с цикъла на развитие. Водачът може да спомене, че някои възрастни пеперуди живеят само няколко дена, че има такива, които

въобще не се хранят и дори нямат устен апарат (например Нощно пауново око). Може да отбележи как какавидите при някои видове могат да прекарат в този стадий няколко години, особено когато външните условия не са подходящи. На децата ще е интересно да научат, че около една какавида на копринената пеперуда има 300 метра копринена нишка, както и други интересни факти.

"Май достатъчно приказвах, нали така? Нека сега поспрем да говорим и да се раздвижим малко. Но това, което ще ви предложи, не е само обикновено движение – нека направим едно състезание и да проверим кои сред нас ще се справят най-добре в ролята на пеперуди."

Игра „Метаморфоза“

Препоръчителен брой участници: 8, 12 или 16 деца

Времетраене: 10-15 минути

Необходими материали: Топчета за пинг-понг с брой, равен на броя на участващите отбори (може да се използват и истински кокоши яйца), ленти - цветни, с две различни дължини, 1 и 5 метра. От дългите ленти са необходими по една за всеки отбор, а от дългите 2 броя. 4 броя супени лъжици.

Цел на играта: Да запознае децата с различните стадии, през които преминава метаморфозата при пеперудите. Да събуди ентусиазъм у участниците.

Подготовка на игралното поле: Необходимо е сравнително равно място без дървета и храсти, с дължина от поне 15 метра и ширина около 10 метра. Двете дълги ленти се опъват напречно на посоката, в която участниците ще се движат, на около 60 см над земята (ако децата са по-малки, може да се наложи да се опънат по-ниско). Първата лента е разположена на около 5 метра от стартовата позиция, а следващата на още толкова след първата.

Описание на играта: Децата се разделят на няколко отбора в зависимост от броя на участниците. Задължително е във всеки отбор да има по 4 деца. Всяко от четирите деца получава специфична роля. Първото е „яйце“, второто „ларва“ (гъсеница), третото „какавида“, а четвъртото пеперуда. Състезанието започва след като първите участници (децата „яйца“) от всеки отбор се наредят на стартовата линия. Тяхната задача е да преминат възможно най-бързо определено разстояние и да се върнат обратно до стартовата точка, държейки лъжичка с пинг-понг топче в нея, без да изпуснат „яйцето“.

След това щафетата се поема от вторите участници във всеки отбор (децата „ларви“). Тъй като ларвите се придвижват чрез лазене, тези деца трябва да се промушат под разположените ниско над земята ленти. Трети са „какавидите“. Тяхното придвижване е най-трудно, те трябва да изминат определеното разстояние със завързани глезени на двата крака (за тази цел се използват късите ленти). Последни са „пеперудите“, които сякаш летят по пътя си и трябва да прескочат лентите. „Яйцата“ и „какавидите“ не трябва да преминават през въжетата, те ги заобикалят.

Победител е отборът, чиято щафета завърши първа.

След края на играта интерпретаторът отново припомня на децата, че не е никак лесно от миниатюрно яйце да преминеш през ларва, какавида и да се превърнеш във възрастна пеперуда.

"Животът на пеперудите не е никак лесен, но пък сам по себе си е едно чудо."

Ако децата проявяват интерес, интерпретаторът може да направи връзка и с други „чудни“ факти, свързани с пеперудите, и да им поднесе някои любопитни подробности за тези интересни създания. Подходящо е да им спомене за скоростта, с която летят най-бързите пеперуди – около 37 км/ч – по-бързо, отколкото тича най-бързият човек на планетата! Водачът може да разкаже за миграциите, които осъществяват някои пеперуди, за различните вярвания, свързани с тези чудни насекоми в различни части на света, за дължината на нишката, с която е обвита копринената буба и други.

Спирка 3: около 15-20 минути от Спирка 2

Цел на спирката – пеперудите и ПП „Българка“, запознаване с някои видове дневни пеперуди, игра „Как се казвам?“

На подходящо място интерпретаторът отново спира групата и продължава своята беседа с кратко представяне на ПП „Българка“ като местообитание за многобройни видове пеперуди.

"Както вече всички знаем, в момента се намираме в Природен парк „Българка“. Той е един от 11-те природни парка в България и е създаден с цел да опази природното богатство на тази част от Стара планина. Тук се намират едни от най-запазените и ценни букови гори в цялата страна. Голямо е разнообразието както на растителни, така и на животински видове. Само птиците, регистрирани на територията на парка са повече от 160 различни вида. Тук можете да срещнете златки, вълци, мечки, благородни елени, сърни, диви свине, язовци, чакали, лисици и много други бозайници. Все още предстои много работа, докато се установи колко точно са безгръбначните в парка, но засега само дневните пеперуди, описани за защитената територия са 77 вида, което е 35% от всички видове, които се срещат в България.

Тук се срещат 35% от дневните пеперуди в България, а можете ли да предположите какъв процент от площта на държавата заема ПП „Българка“?"

Интерпретаторът изслушва предположенията на посетителите. Може да им помогне, като ги насочва към вярната цифра. След това им съобщава, че територията на парка е едва 0,002 км² от площта на държавата. И подчертава, че ПП „Българка“ е важно място за опазване на дневните пеперуди.

"А сега нека се запознаем с някои от пеперудите, които живеят наоколо. И за да е по-забавно, вие сами ще се опитате да откриете имената им. Няма да ви ги казвам наготово, защото така ще е много лесно. Хайде да изиграем една игра."

Игра „Как се казвам?“

Препоръчителен брой участници: 4-12 деца

Времетраене: 8-10 минути

Необходими материали: По 2 броя ламинирани снимки (рисунки) на всеки от следните видове дневни пеперуди: зебров пеперуда, адмирал, нощно пауново око, лястовича опашка, шахматна пеперуда, многогълница бяло С.

Цел на играта: Да запознае децата с някои от срещащите се на територията на ПП „Българка“ пеперуди. Да събуди любопитството на децата към различните видове.

Описание на играта: Децата се разделят на два отбора с равен брой участници (ако децата са нечетен брой, може единият отбор да е с един човек повече). Всеки отбор получава по 1 брой ламинирана снимка на всеки от изброените 6 различни вида пеперуди и списък с българските имена на видовете. Децата имат на разположение 5 минути да разгледат хубаво снимките, да прочетат внимателно имената и да се опитат да свържат всяко име с точното изображение. Преди началото на играта интерпретаторът обяснява на децата, че ще им по-лесно, ако не бързат, а разгледат внимателно снимките на всеки от видове, като обърнат внимание на оцветяването, формата на крилете и всички други подробности. Отборът, познал повече от точните имена, е победител.

След края на играта водачът не забравя да похвали децата и им разказва повече подробности за включените в нея видове пеперуди. Препоръчително е когато говори за даден вид, да вземе в ръка снимката на вида и да я държи насочена към децата, така че те да могат да я разгледат добре. Ако говори за конкретни белези, които са изобразени на снимката, задължително ги показва, за да онагледят по-добре представянето си.

В зависимост от интереса на децата водачът представя по-малък или по-голям брой видове.

Спирка 4: 10-15 минути от Спирка 3,

Цел на спирката – разясняване на екологичната ролята на пеперудите, игра „Ако пеперудите ги нямаше...“

Интерпретаторът събира групата около себе си и продължава своята беседа.

"Ето, че наближава края на нашата разходка в света на пеперудите, а още не съм разказал, че освен много красиви, те са и много важни за природата създания. Вие досещате ли се как такива малки и крехки създания могат да бъдат важни? Как може да се случи така, че много други растения и животни да зависят от тях?"

Водачът оставя възможност на децата да споделят своите отговори. Изслушва ги внимателно и заедно ги коментират. След това продължава своето представяне като разказва накратко за храненето при пеперудите и за връзката им с растенията, с които се хранят. Подчертава, че възрастните пеперуди най-често се хранят с нектар от цветовете на растения, като по този начин спомагат за опрашването на много видове растения.

"Точно защото помагат за размножаването на много и различни видове растения, пеперудите са толкова значими. Те помагат на растенията, които от своя страна служат за храна на много животни, включително и на нас, хората. Без тях заобикалящата ни природа би била много различна."

Тук е подходящо водачът да добави още няколко интересни факта за храненето при пеперудите. Да разясни, че ларвите, за разлика от възрастните, се хранят по съвсем различен начин и дори имат различен устен апарат. Да поясни, че някои от възрастните пеперуди се хранят с плодове (Атлас – най-голямата пеперуда в света), други дори с гниеща плът, а има и такива, които не се хранят въобще, та дори нямат и развит устен апарат (нощно пауново око).

"Деца, хайде сега да изиграем още една забавна игра. Хайде да се опитаме сами да опишем какво би се случило, ако пеперудите ги нямаше. Сега ще ви покажа един интересен начин, по който да го направим."

Игра „Ако пеперудите ги нямаше...“

Препоръчителен брой участници: 8 деца

Времетраене: 10-15 минути

Необходими материали: Химикалки (или моливи) по 1 брой за всяко дете, разпечатани листа „Ако пеперудите ги нямаше...“ със секции (Приложение 1).

Цел на играта: Да накара децата да се замислят за ролята на пеперудите в природата, да им предостави възможност да се забавляват.

Описание на играта: В зависимост от броя им децата се разделят на няколко отбора. Във всеки отбор трябва да има от 4 до 6 участника. Всяко дете получава химикал или молив. Всеки отбор получава 2 броя листа с разграфени секции (Приложение 1). В най-горната секция е изписан текст „Ако пеперудите ги нямаше...“. Всяко дете последователно получава листа, като първият участник от всеки отбор трябва да продължи изречението, но с рисунка. За това разполага само с първата секция на листа. След като е готов, сгъва внимателно листа по ограничителната линия на секцията, така че да скрие първоначалния текст и да се вижда само неговата рисунка. Следващият участник трябва да напише текст. Тъй като той вижда само рисунката на предното дете, пише текст, свързан с тази рисунка, след което отново сгъва внимателно листа по ограничителната линия на секцията, така че да скрие рисунката и да се вижда само неговият текст. Третият участник рисува по текста на втория и отново сгъва листа и го предава нататък. След като последният участник във всеки отбор напише своя текст или нарисува рисунка, предава листа на първия. Когато свършат с първия лист, децата могат да продължат същата история на нов бял лист, вече нямат нужда от секции, тъй като знаят какво да направят. Ако искат, могат и да започнат нова история на втория лист, като сменят и детето, което започва играта.

Интерпретаторът оставя децата да играят, докато всички се забавляват. В началото те ще имат нужда от неговата помощ да доразяснява правилата, така че трябва да е готов да ги обясни отново.

След като забележи, че част от децата губят интерес или вече са играли достатъчно време, водачът обявява край на играта и оставя на децата във всеки отбор 2-3 минути да разтворят листата и разгледат своите творения.

След това всеки отбор представя пред останалите своята написана и нарисувана история.

След края на играта интерпретаторът отново привлича вниманието върху себе си и прави кратка ретроспекция на играта. Споделя, че в историите на децата е имало много забавни моменти, но и много неща, които реално биха се случили, ако пеперудите наистина изчезнат. Отново припомня, че пеперудите имат важна роля в опрашването на цветните растения.

"А знаете ли, че тези пъстри летци имат и още една много съществена роля? Повечето пеперуди са много чувствителни към промени в околната среда. Ако стане така, че въздухът в даден район се замърси, пеперудите са едни от първите животинки, които ще изчезнат от там. Ето защо ние, хората, ги използваме като видове, по присъствието на които следим дали състоянието на природата е добро или лошо. Такива видове се наричат видове индикатори и е много полезно да ги познаваме и да следим кога нещо ще се случи с тях, защото това означава, че нещо се случва и с околната среда."

Интерпретаторът приключва своята беседа.

"Ето че дойде и краят на днешната разходка. Освен че се позабавлявахме, научихме и доста неща за пеперудите, нали така? Най-важното, което всички научихме днес, е че пеперудите са изключително красиви и интересни създания, а освен това са и важна част от природата. Без пеперудите нашият свят би бил не само по-сив и скучен, но и много по-различен, с много по-малко видове красиви цветя и полезни растения."

Подходящи думи и изрази

Пеперуди, дневни пеперуди, люспестокрили, метаморфоза, ларва, какавида, опрашване, роля в природата.

Допълнителни препоръки

Препоръчва се настоящата програмата да се проведе по маршрут с. Потока – с. Езерото – поляните под с. Езерото, край река Сивек – с. Потока.

Идеите на програмата могат да се реализират на много други места на територията на парка. Препоръчително е преди провеждането на интерпретацията интерпретаторът да подбере подходящ маршрут на територията на ПП „Българка“, който да е сравнително лек за преодоляване и да достига до подходящи местообитания за пеперудите, както и да е добре познат за водача.

По време на провеждане на интерпретацията водачът-интерпретатор следи за появата на дневни пеперуди, и когато открие такива, ги показва на децата и ги вплита в своето представяне.

Ламинираните снимки (рисушки) на 1 дневна и 1 нощна пеперуда в едър план да бъдат така подбрани, че да демонстрират добре разликата в антенките на пеперудите от двете групи. Да демонстрират дневна пеперуда, кацнала със събрани криле, а нощна с разперени, което и обичайният начин, по който пеперуди държат крилете си в покой. Дневната пеперуда да е пъстра, за разлика от нощната.

Добре ще е, ако интерпретаторът раздаде на децата информационни материали за природния парк и неговото биоразнообразие.

Ако ги нямаше пеперудите...

Интерпретационна програма

Целева група	Деца на възраст 7-12 години
Основно послание	Кафявата мечка е много интересен животински вид с важно значение за дивата природа, който трябва да бъде опазван в естествената си среда.
Място на провеждане	Районът над с. Стоевци (кръгов маршрут). Надморска височина: 700 - 800 м.
Препоръчително време за провеждане	Целогодишно ¹ ;
Продължителност	5 – 6 часа (в зависимост от избрания вариант)
Методи	Беседа по маршрут, игри-състезания, визуализация, стимулиране на ученето чрез собствени преживявания.

¹ През есенно-зимните месеци е особено важно водачът да се информира своевременно за метеорологичната прогноза и да проведе предварителен разговор за подходящо облекло на групата.

Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> • Фотоапарат; • ламинирани рисунки и снимки на кафява мечка; • платнена торбичка с по 5 бр. различни материали (камъчета, шишарки, листа, жълъди, пера); • 30 бр. платнени ленти с дължина 60-80 см и широчина 5 см.;стикери или баджове с лапи и глави на мечка (по 5-6 бр.), • 5 еднолитрови кофички с дръжки (пластмасови за пясък или от кисело мляко); • череп на кафява мечка от пластмаса или др. изкуствен материал (или ламинирана рисунка); • малка електронна везна (до 5 кг); • свирка; • награди за победителите от игрите (напр. пъзел от ПП "Българка"), грамоти, гипсови отливки на мечи лапи, ламинирани картинки на мечи следи, спрей срещу мечки
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки, храна и вода

i

Информационен блок

Кафява мечка

Систематика

Кафявата мечка (*Ursus arctos*) принадлежи към семейство Мечки (Ursidae) на разред Хищници (Carnivora, lat.: caro, caris – месо, vorare - поглъщам). Тя е сред най-едрите сухоземни представители на този разред. Затова често се казва, че тя е най-големият сухоземен хищник. Важно е да се отбележи, че в зоологията понятието „хищник“ може да означава от една страна представител на разред Хищници, но от друга и начин на хранене чрез ловуване на други животни. Не всички представители на разред Хищници се изхранват само с месо. Такъв е и случаят с кафявата мечка, която е всеядна. Има и изключително растителноядни хищници, каквато е голямата панда.

В семейство Мечки се включват 8 вида (голяма панда, чилата мечка, кафява мечка, американска черна мечка, бяла мечка, хималайска мечка, бърнеста мечка, малайска мечка).

Кафявата мечка има няколко подвида, сред които е и мечката гризли в Северна Америка.

Общо описание

Срещащите се в България мечки са жълто- и светлокафяви. Младите индивиди често имат светла огърлица. Очите са малки, а ушите закръглени и гъсто окосмени. Обонянието и слухът са добре развити, а зрението – слабо. Опашката е скрита в козината и малка (8-14 см), а ноктите са големи, здрави и непрекъснато извадени навън. Кучешките зъби са добре развити, но и кътните зъби са големи и масивни. Стъпките са наредени зигзагообразно, леко извити навътре. Задната лапа достига 24 см дължина, а предната 17 см.

Дължината на тялото от носа до основата на опашката при мъжките е от 160 до 260 см, а при женските от 120 см до 200 см. Височината от стъпалото до рамото е 90-140 см. Мъжките екземпляри могат да достигат 100-440 кг, като най-големият откриван в България е 350 кг. Теглото при женските варира между 60 и 190 кг.

Хранене

Мечката е всеядно животно. Храни се според наличната храна за сезона: трева, корени, ларви на насекоми, мърша, птици, яйца през пролетта, плодове през лятото (ягоди, сливи, боровинки), риба, буков и дъбов жълъд, шипки през есента и др. Челюстите и зъбите на мечката отразяват нейната всеядност – силно развити кучешки зъби като при хищниците и предкътници и кътници с широки равни коронки като при растителноядните. Отделни индивиди развиват хищническо поведение и нападат едри животни – овце, кози, диви свине, коне. Най-често мечката-стръвница се специализира в лова само на един вид жертва.

Разпространение

Европа - основно в Източна Европа: Румъния, България, Словения, Словакия, Русия, но също и Скандинавския полуостров, Пиренеите и Централна Италия; Близкия и Средния Изток - Северни Хималаи до Северен и Западен Китай и Чукотка, Западна Северна Америка на север от Ню Мексико.

В България мечката е била широко разпространена в миналото, но след Освобождението за по-малко от 100 години изчезва от 2/3 от обитаваните преди територии. В момента съществуват две основни субпопулации: в Средна Стара Планина и в Рило-Родопския Масив (вкл. Пирин).

Отделни животни обитават временно или постоянно Витоша, Верила, Плана, Влахина и Малашевска планина, Същинска и Ихтиманска Средна гора.

Типично е горското местообитание – далеч от човека.

Около 1980 г. числеността на мечката е 600 индивида. Към 2007 г. числеността се оценява на 450-550 индивида: в Централна Стара планина 150–190 индивида, в Рило-Родопския масив – 300–360. В съседните планини скитат 25–30, главно млади мечки.

Поведение

Мечката е активна и денем, и нощем, но в по-населените райони е активна предимно през нощта. Обикновено живее поединично, с изключение на майките с малките (до 2-3 год.). Маркира дърветата, като бели кората им, често на височина над 1,5 м, а следите от нокти ясно личат. Индивидуалните територии се припокриват. Бърлогата си устройва в скални цепнатини, коренища, малки пещери, покрива я с мъх и трева. През студените зимни дни мечката не напуска бърлогата си и преживява благодарение на разграждането на мастните киселини, натрупани в тялото ѝ през есента. Тя не изпада в истински зимен сън (хибернация), тъй като телесната температура и пулсът ѝ са близко до нормалните. По всяко време може да се събуди и да смени бърлогата си.

Размножаване

Сватбеният период на мечките е от април до юли, когато мъжките следват женските на дълги разстояния. След оплождането бременността спира и започва отново през ноември. Малките (2-3) се раждат през януари и тежат само 400-500 г. Майките ги кърмят 4 месеца, след което се грижат за тях и ги предпазват от опасности в следващите 2-3 години. Тогава мечките са и най-опасни за хората. Женската участва в размножаването на всеки три години, а полова зрялост достига на 5 г. Продължителността на живота е около 30 г.

Роля в екосистемите

Кафявата мечка е неделима част от естествените екосистеми у нас. Хранейки се с мърша, болни и слаби животни, тя играе ролята на санитар в горите – допринася за спиране на разпространяването на болести и зарази. Тъй като е защитен вид, обитаващ големи територии, допринася и за опазването на другите видове. Със защитата на вида и неговите местообитания се защитават местата, където живеят и много други редки и застрашени видове животни и растения.

Защита

Кафявата мечка е включена в няколко международни споразумения, влезли в сила и в България. Най-голямо значение има включването ѝ в:

- Приложение 2 и Приложение 4 на Европейската директива за опазване на дивата флора и фауна и техните местообитания (Директива 92/43), която изисква строга защита на вида и обявяването на територии със специален режим на защита (мрежата Натура 2000). В Приложение 4 са включени растителни и животински видове от интерес за общността, които изискват строга защита.
- Конвенцията по международната търговия със застрашени видове от дивата флора и фауна (CITES).

В България кафявата мечка е включена в Червената книга като застрашен вид. В националното законодателство тя присъства в приложение No2 и Приложение No3 на Закона за биологичното разнообразие като защитен вид и приоритетен вид, което изисква приоритетно опазване на

местообитанията на вида и обявяването им като Защитени зони в Националната екологична мрежа (която е част от Европейската мрежа НАТУРА 2000). Забранени са всички форми на умишлено улавяне или убиване на екземпляри, преследване и обезпокояване, увреждане или унищожаване на места за размножаване и почивка, вземане на намерени мъртви екземпляри, притежаване, превозване, изнасяне зад граница, търговия или размяна на взети от природата екземпляри, препариране, излагане на публични места, търговия или размяна на препарирани екземпляри. Изключения се допускат само когато няма друго алтернативно решение и при условие че популациите на засегнатия вид не са увредени в областта на естественото им разпространение.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута

Интерпретаторът посреща групата на мястото на спиране на автобуса. В повечето случаи на децата им е необходимо време „да пристигнат“ и след слизането от автобуса – довършват разговори, преподреждат си багажа. Водачът изчаква известно време децата да се успокоят, но не прекалено дълго, така че първите да се отегчат. След като групата се събере изцяло, привлича вниманието върху себе си и се представя.

"Здравейте! Казвам се... и ще бъда вашият водач днес. Намираме се в с. Стоевци в Природен парк "Българка". Днес заедно ще прекараме един чудесен ден – ще се забавляваме и ще откриваме тайните на едно от най-големите и могъщи животни в България. Досещате ли се кое е то?"

Тук могат да се подадат и други подсказващи насоки – герой е от много приказки, обикновено в ролята на баба и др. След като децата отгатнат, водачът ги хвали и ги приканва към тръгване.

"Ако сте готови за приключения и изненади, последвайте ме!"

След поздрава и увода трябва да се проверява дали всеки си носи вода и подходяща екипировка. Ако е необходимо, провеждат се инструкции за безопасност.

Спирка 1: около 5-10 минути след стартовата точка (продължителност: около 40 минути)

Цел на спирката – увод в темата, игрово разделяне на отбори, възлагане на задачи на фотограф и репортер; представяне на външния вид на мечката, възпламеняване на ентусиазма за деня

Интерпретаторът спира групата на обширно равно място. През първите 5-6 минути наблюдава групата и си създава впечатление за типа на децата. Брои ги и отчита наличието на прекалено шумни, буйни деца.

Водачът отправя повторен поздрав.

"Драги гости на ПП "Българка",

За тези от вас, които не са чули или запомнили, името ми е... Днес ще прекараме заедно един приключенски ден, посветен на едно от най-интересните и големи животни в горите на България и света – кафявата мечка

Още тук е важно децата да усетят, че те ще участват активно.

"Сигурно знаете много неща за мечките? От приказките ли? Кои приказки знаете? Какви са мечките там? Страшни ли са, или са добри? Умни ли са, или са глупави? Как според вас изглеждат мечките? Вие виждали ли сте мечки?"

Водачът изслушва децата, после обобщава отговорите на децата:

"Я да видим сега. Според вас мечките са... (описанието може да се допълни и с други от общоприетите представи за мечките)."

"Днес обаче ще научим какви са мечките всъщност и защо е важно да бъдат опазвани. Знаете ли, че, по света има 8 различни вида мечки (полярна мечка, голяма панда, черна мечка, малайска мечка и др.), но в горите на нашата страна живее само един вид: кафявата мечка."

Водачът изважда ламинирана картинка на кафявата мечка и я описва.

"Тя е едра, светло или тъмнокафява, с малки очи и заоблени уши. Във външния вид на мечката има редица неща, които напомнят човешките и които правят мечия образ симпатичен и привлекателен за човека. Мечките могат да се изправят на задните си крака и дори да се придвижват така. Обичат да лежат и да си почиват по гръб, да седят подобно на хората, дори да хващат задните си крака с предните."

Задните стъпала са доста сходни по форма с човешките. Лапите са със здрави нокти, постоянно извадени навън (а не прибиращи се като при котките)."

След тази част от беседата си интерпретаторът подканя децата да се разделят на отбори.

"А сега, за да ни бъде по-интересно и приятно, ще се разделим на отбори, представляващи отделни мечки. За целта ни трябва отговор на въпроса: знаете ли колко тежи кафявата мечка?"

Водачът изчаква отговорите на децата, коментира ги (близко си, правилно, малко по-малко.) После казва правилния отговор.

"В България женската обикновено тежи между 60 и 190 кг, а мъжкият – между 100 и 250 кг. Я сега да видим какви мечки ще имаме днес в нашата планина."

Водачът вади предварително приготвена торбичка с 5 бр. камъчета, 5 бр. шишарки, 5 бр. жълъди, 5 бр. листа и др., в зависимост от броя на децата в групата. Предлага на всяко дете да си изтегли по едно нещо от торбичката, без да гледа. Така според изтегления предмет децата се разделят на отбори по 5 човека. Ако броят на децата в групата не се дели на 5, тогава на тези, неоформили цял отбор се раздават задачи като фотограф, репортер, помощник на водача. Ако децата са на различна възраст, е добре да се разместят по групите, така че да са равномерно разпределени.

"Така, сега да видим... Първата ви задача за днес ще е да направите сбор от собствените си килограми, да ни кажете колко тежи вашата мечка и според килограмите - дали е женска или мъжка."

Водачът повтаря килограмите на женските и мъжките мечки.

"След това измислете име на вашата мечка и избере кой от вас ще е главата ѝ. Той ще остане глава на мечката по време на цялото ни пътешествие. Вдигнете ръце, когато сте готови."

Водачът изчаква децата и наблюдава работата в групите. Ако всички деца в групата са по-малки и все още трудно смятат, водачът прави това вместо тях.

"Хайде сега мечки, представете се."

Водачът дава думата на главите на мечките и ги насърчава да кажат каква е тяхната мечка (женска или мъжка), колко тежи и как се казва.

Игра „Ние сме мечки“

Препоръчителен брой участници: Броят трябва да се дели на 5.

Времетраене: 15-20 минути

Необходими материали: 25-30 бр. платнени ленти с дължина 60-80 см и широчина 5 см, стикери или баджове с лапи и глави на мечка (по 5-6 бр. леви предни, десни предни и т.н., 5-6 бр. глави).

Цел на играта: Да събуди ентузиазма за деня и чувството за принадлежност към група и съпреживяване.

Описание на играта: В случай че до този момент децата се намират на твърд или каменист терен, е добре да се придвижат до затревено място или място с мъх и шума.

"А сега ще направим първата игра-състезание между нашите мечки. Наредете се така, че да представлявате четирите крака на мечката. Най-отпред да застане главата. Хванете се за ръце. Главата да подаде ръце назад към предните лапи, а предните лапи към задните. Останалите ръце на задните лапи да сформират опашката. Всички мечки да се подредят на една линия."

Водачът преминава през отборите, помага им да се подредят и връзва с платнена лента краката на „краката“ на мечките.

"Слушайте добре, мечки, целта е да успеете да действате заедно като едно тяло под ръководството на главата. Трябва да изминете разстоянието до онова дърво/камък/храст, като всеки от вас може да се придвижва напред само след команда от главата. Например: Главата казва: „Предна лява лапа напред!“ И ти (водачът посочва дете, което представлява преден ляв крак на някоя от мечките) се придвижваш с един скок напред. На вас оставям да се разберете какъв ще е точно сигналът, който си подавате, важно е точно да следите указанията на главата си и да успеете да изминете разстоянието, без да разтегляте и усуквате тялото си."

Тук не е толкова важно дали указанията ще се спазват точно. Хубаво е водачът да остави малко време на децата да се уговорят помежду си в групите, а след това да се увери, че всеки е разбрал задачата си. След това вероятно ще се получат обърквания, оплитания, дори падания, но със сигурност ще е много смешно. След играта децата ще насочат поглед към водача с желание да разберат какво следва и това ще спомогне за отваряне на сетивата им към подаваната от водача информация за мечката.

Вариант: При по-малки деца командите на главите могат да отпаднат, а водачът да дава указания за всички мечки едновременно, като тогава децата трябва само да запазят подредбата си, придвижвайки се напред с подскоци.

"Хареса ли ви? Браво, страхотни бяхте и добре се справихте. Само искам да ви обърна внимание, че почти всички животни, които ходят на четири крака, се придвижват така."

Сега е ред на водача да се вживее в роля. Той пада на четири крака на земята и показва как животните придвижват едновременно лява предна и дясна задна лапа, и после дясна предна и лява задна. И като подарък за успешно проведената игра водачът раздава на децата съответните на подредбата им в началото на играта стикери или баджове с предни и задни лапи на мечка, които те си залепят/закачат на връхните дрехи, като преди това изписват на хартията имената си. Главите на мечките получават стикер/бадж глава. От този момент нататък водачът се опитва да се обръща към децата по имена. След като всички са се закичили, водачът казва:

"Моля за внимание, искам да ви благодаря за участието в първата ни спирка. Дотук научихме колко тежат мечките. В България женската обикновено тежи между 60 и 190 кг., а мъжкия – между 100 и 250 кг. Научихме също и че те основно се придвижват на четири крака. Понякога се изправят и на задните си крака с цел да се ориентират по-добре в миризмите, които се носят из въздуха (обонянието им е по-силно от зрението). А сега е време да се отправим към следващата спирка, където ще научим много други интересни неща."

Спирка 2: около 10-15 минути от Спирка 1, в близост до храсти с плодове (плодово дърво, къпинак, шипки). Продължителност: около 40 минути.

Цел на спирката – хранене на мечката; игра – търсене и събиране на храна. Колко трябва да обикалям, за да се нахраня и подготвя за зимен сън?

"След като разбрахме колко е голямо тялото на мечката, нека да видим с какво се храни то. Слушайте ме внимателно, защото после отново ще имаме състезание, в което ще се наложи да ползвате чутото сега. Мечката е всеядно животно. Тъй като не може да отиде до магазина и да си купи краставици, отгледани в специални сгради -оранжерии или внесен от някоя по-топла страна плод, тя се храни с това, което ѝ предлага гората през конкретния сезон. В началото на пролетта мечката търси остатъци от жълъди, стъбла и корени, насекоми под камъни и кори на дърветата, разравя дупки на мишки и мравуняци. При недостатъчно храна през пролетта се случва и мечката да се храни с умрели през зимата други животни (мърша). Затова често я наричат и санитар на гората – тя почиства гората. Случва се и да напада домашни животни като овце, коне, дори крави."

С увеличаването на плодовете през лятото интересът на мечката към месото намалява и тя предпочита ягоди, а по-късно и плодове като диви ябълки, сливи, круши, жълъди, къпини, малини, шипки."

За темата за мечката-стръвница и проблемната мечка, вижте спирка 7.

В момента, в който интерпретаторът усети спад на концентрацията на децата, той изважда от раницата си черепа на мечката (или ламинираната рисунка). Изчаква изразите на изненада, обяснява, че не е истински и не е страшен, но е точно копие на истинските и че точно по този начин изглежда главата на мечката отвътре. Хубаво е децата да се поканят да се приближат и да го разгледат и пипнат. След това продължава разказът за храната на мечката, като се обръща внимание на това, че в природата всяко животно има различни приспособления в зависимост от начина, по който живее.

"Тъй като мечката се храни и с растителна, и с месна храна, тя има добре развити кътни (задни) зъби, с които може да смила тревата, корените и др. растителна храна. В същото време има и големи остри кучешки зъби като на хищник, с които може да разкъсва месната храна. Защо според вас човекът няма остри и големи кучешки зъби, въпреки че яде месо?"

Водачът изчаква отговорите и ги коментира, пояснява, че в развитието си предците на човека са се научили да си служат с оръжия и инструменти и затова кучешките зъби не са им били необходими повече.

Игра „Меца лапа с лапа“

Препоръчителен брой участници: Всички отбори от предишната игра.

Времетраене: 20-30 минути

Необходими материали: 5-6 бр. пластмасови еднолитрови кофички, електронна везна, свирка.

Цел на играта: Да запомнят чрез собствено преживяване с какво се храни мечката и да усетят какво е да търсиш сам храната си.

Описание на играта:

Всяка мечка от първата игра получава по една еднолитрова кофичка.

"А сега деца, след като ви подам сигнал, искам да ви помоля отново да си представите, че сте мечките по отборите от предишната игра, и всяка мечка да събере в кофичката си всичко, каквото мислите, че бихте изяли през този сезон. Моля, внимавайте за змии и остри тръни, на които можете да се нараните или повредите дрехите си. Играта има някои ограничения: Не е позволено да изяждате нищо от събраното, преди да сме го разгледали заедно, да разравяте мравуняци и да вземате яйца, както и да убивате животни, въпреки че мечките в някои случаи биха го направили. Можете да взимате животни (охлюви, червеи, насекоми), само ако е възможно да ги върнем след това живи в природата. Това е само игра. Имате 15 минути, така че не се отдалечавайте много. Като чуете сигнала на свирката, се върнете тук, за да видим коя мечка се е справила най-добре и няма да гладува през зимата."

Добре е по време на играта водачът да преминава през отделните групи и да им помага. След завръщането на децата, всички заедно разглеждат съдържанието на кофичките и изваждат под ръководството на водача неправилните „отговори“, ако има такива, като се разяснява защо са

неправилни. Децата трябва да бъдат похвалени за правилните „отговори“. След това водачът измерва теглото на кофичките, съобщава резултатите и обявява победителя.

"Сега деца, искам да си представим заедно колко време трябва да обикаляме и да събираме храна, за да можем да съберем 30-40 кг на ден, колкото средно може да изяде една мечка през есента."

Пример: Ако децата са събрали 0,5 кг за 15 минути, то с това темпо ще трябва да събират общо 900 минути, или повече от 15 часа – т.е., през цялото време, докато е светло през лятото.

"Защо мечката яде толкова много през есента?"

Водачът изчаква отговорите на децата и ги коментира, а след това обяснява какво е зимен сън, колко продължава и защо е необходим.

"Нагрупването на килограми в тялото на мечката през есента може да се сравни с приготвянето на зимнина – складиране на храна за зимата. През студените зимни дни мечката не излиза от скривалището си, наречено бърлога, защото навън няма храна. Тя прекарва времето в сън, но може по всяко време да се събуди и да излезе навън при опасност и нужда от смяна на бърлогата."

Накрая водачът благодари отново на децата за участието и обобщава информацията от тази спирка.

Спирка 3: На място с широк изглед към склонове на планината с гора, 10- 15 мин. след Спирка 2. Продължителност – 15 мин. + 30 мин. почивка

Цел на спирката – местообитание и разпространение на мечката и защо е важно да има връзки между местата, в които живеят мечките?

Важно е предварително да се знае къде ще е това място, за да може да се измери приблизително площта, която се наблюдава. За предлагания тук маршрут над с . Стоевци най-подходящото място е при параклиса "Св. Петка" – погледът на участниците се простира върху 1400 ха. Въпреки че площта е сравнително малка, планината изглежда много обширна и се явява естествен ограничител на хоризонта в преден план.

"На това място, деца, ще поседнем да отидъхнем и да се полюбуваме на хубавата гледка. Искам да ви помоля за няколко минути да запазим пълно мълчание и да се оставите околността да ви обгърне. Изцяло се потопете в нея и не мислете за нищо."

Изчакват една две-минути, докато първите деца се разшават. Целта на тази малка пауза е да оставите природата да им въздейства без вас като посредник.

"Така... Сега искам да ви разкажа за местата, където мечката живее. Тя предпочита отдалечените планини и гори като тези, които виждате пред себе си. Тук тя не е смущавана от автомобили, влакове, заводи, светлини и шумове. В обитаваните от мечката места

трябва да има разнообразие – дълбоки гори, в които да се крие, и достатъчно полянки, на които да расте любимата ѝ храна. За да намира достатъчно храна, тя се нуждае от територия, голяма поне два пъти колкото площта, която виждате пред себе си (около 3000 ха). В някои случаи при липса на достатъчно храна или при наличие на някаква заплаха (от засилено човешко присъствие) мечките мигрират – изминават много големи разстояния и се заселват в друг район с по-добри условия. Възможностите за свободно придвижване (миграция) са много важни, за да могат мечките да избягат от неподходящите условия на живот и да оцеляват, т.е. да остават здрави. При животните, както и при хората, е много важно да няма граници и бариери за придвижването към по-добър живот. Можете ли да си представите какво може да попречи на една мечка да се премести от една гора в друга?"

Отново водачът изчаква отговорите на децата и ги коментира, а след това повтаря правилните: "най-големите препятствия са магистралите и големите шосета, влаковите трасета или комбинацията от тях."

"В миналото, когато е имало много по-малко такива бариери, мечката е била широко разпространена – почти навсякъде в нашата страна. Това си личи и в имената на много села, местности, чешми и др. – с. Мечка и с. Мечково, Меча чешма, Меча поляна. С развитието на човека и строежа на нови селища, пътища и заводи мечката навлиза все по-навътре в планините, където е по-малко обезпокоявана. Така в момента в България мечки има само в големите планини, като възможностите за ходене на гости между отделните мечки са много ограничени. Това не е хубаво за мечките, тъй като така не могат да си изберат брачен партньор (мъж или жена) от друго място и по този начин сватбите между роднини стават все по-чести. А това може да означава, че започват да боледуват по-често от някои болести, които се предават в техния род. Когато мъжките и женски мечки от различни места се срещат, техните малки могат да живеят както на мястото, откъдето идва майката, така и на това, откъдето е бащата. Така те могат да се справят с различни условия на живот и вероятността да останат здрави за дълго време е много по-голяма. За да се помогне на мечките да си ходят на гости, хората трябва да строят пътищата си със специални мостове над тях, по които мечките да преминават в другите планини.

България има много важна задача по отношение опазването на мечките сред другите страни в Европа, тъй като в по-голямата част от другите страни мечките са били прогонени или убити – от страх или поради вярването, че ще изядат храната на човека и на домашните му животни. Сега на нашия континент мечките се срещат основно в няколко държави - България, Словакия, Румъния и скандинавските държави, което значи, че от тези страни зависи дали в Европа мечката ще продължи да съществува или не."

Добре е тук да се направи 30-минутна почивка, в която децата да са свободни да направят каквото искат. След края на почивката водачът им припомня да приберат всички отпадъци.

Спирка 4: На разкаляно място – локви по пътя. 10 минути след предишната спирка. Продължителност: 30 минути

Цел на спирката – изостряне на сетивността на децата по отношение на следите, които животните (мечките) оставят в гората

Тази спирка изисква предварителна подготовка от страна на водача – малко преди да посрещне групата. С помощта на гипсовите отливки на мечите следи той трябва да направи отпечатъци в калта и да ги прикрие отчасти с листа. В зависимост от избраното място може да се подходи по два начина.

Вариант 1:

Преди да тръгнат от спирка 3, водачът пита децата:

"Може ли някой от вас да се досети по какво можем да познаем, че преди нас през дадено място е минала мечка?"

Изчаква отговорите, коментира ги, като не забравя да похвали децата и след това да им покаже ламинираните картинки на мечи следи в реални размери.

"Освен това мъжките мечки маркират територията си и чрез миризмата си, която оставят чрез раздиране на кората на някои дървета със здравите си нокти. Също така можем да намерим и следи от хранене на мечката: разровени мравуняци, обелени стволоче на иглолистни дървета ниско над земята, измачкани малинови храсти и др."

След увода в темата водачът възлага на децата задачата:

"Миналия път като бях тук, видяхме следи от мечка, но от тогава мина много време. Искате ли сега заедно да потърсим следи, може мечката отново да е минала по същия път. Оглеждат се добре по пътя – за местата, където следите биха си личали най-ясно."

В случай че децата не открият сами следите, ги спрете около мястото.

"Мисля, че тук някъде бяха. Оглеждат се добре."

Ако децата продължават да не ги виждат, водачът ги намира сам, като не забравя много да се изненада и зарадва. Показва ги на всички деца.

Вариант 2:

Ако следите са положени на по-обширно място встрани от пътя, водачът води децата близо до мястото и им задава следната задача по отборите-мечки:

"Хайде сега, деца, разделете се отново по отборите си мечки. Както вече ви казах, вие имате много изострено обоняние, и по шума, който вдигнахте, усетих, че сте надушили свой събрат. Докато ви чаках да пристигнете с автобуса, се разходих и наистина намерих около това място следи от ваш роднина. Искате ли сега да се разпръснем и да видим коя от вас първа ще намери следите му? За да ви помогна мъничко, ще ви покажа как точно изглеждат следите на мечките и колко са големи в действителност. Те всъщност до известна степен напомнят на човешките."

Водачът показва ламинираните картинки и помага на децата да ги намерят, ако се затрудняват. След заминаването на децата е хубаво водачът да се върне и да заличи следите с цел да не се получават фалшиви данни за разпространението на мечката.

Спирка 5: Обширно място с трънаци и/или леко неравен терен, отчасти в гората (10-15 минути след предишната спирка). Продължителност: 30 минути

Цел на спирката – послание: мечките са диви животни и могат да бъдат и опасни; правила за поведение при среща с мечка

Водачът спира децата при храсталаци. Моли ги да си представят, че изведнъж от храстите пред тях излиза мечка. Пита ги:

"Какво мислите, че бихте изпитали, ще се уплашите ли много? Какво мислите, че ще направите, ако сте сами? Бихте ли хукнали да бягате?"

Водачът изслушва всички и коментира чутото.

Нормално е да се уплашите. Мечките са диви животни, и макар и да се страхуват от хората и да ги избягват, все пак има някои случаи, в които те могат да станат опасни. Обикновено това се случва при майка с малки мечета. Тя може да сметне, че човекът представлява опасност за децата ѝ и да го нападне. Може да се случи и тя самата толкова силно да се уплаши от вас, а в същото време да няма накъде да избяга, че да тръгне да ви напада с цел да се защити."

Ако пък децата твърдят, че не биха се уплашили, може да се коментира по следния начин:

"Похвално е, че сте смели, но трябва да сте и предпазливи и да познавате опасностите. Мечките са диви животни..."

"Трябва да ви кажа, че срещите с мечки са нещо много рядко. Мечките се страхуват от хората. Ако тук, на това място наистина имаше такава, тя щеше да е избягала много преди пристигането ни. Щеше да ни е чула и усетила по миризмата. Мечките имат много по-добър слух и обоняние от нашето и обикновено ни усещат много преди ние да разберем за тях. Мечките също така избягват местата, където често преминават хора. Но все пак в природата всичко се случва. Възможно е мечката да е намерила място с много ягоди или малини и така да се е улисала, че да не ви чуе. Възможно е също така да вървите срещу вятъра и тя да не ви и помирише. За това е много важно днес с вас да научим какво трябва да правим, ако видим мечка в гората."

Има няколко основни правила:

1. Не се отдалечавайте много от туристическите маршрути.
2. Ако преминавате през гъсти храсталаци, постарайте се да говорите по-високо или да пеете.
3. Не оставяйте хранителни отпадъци по пътеките. Мечките са много умни, ако повече хора оставят храна по пътеките, те ще се научат, че там лесно се намира храна и ще

се срещат по-често покрай пътеките. Така те могат да загубят страха си от хората.

4. Ако все пак срещнете мечка, и тя още не ви е видяла, издайте някакъв звук със спокоен глас, без да крещите, и отстъпвайте бавно назад. Не обръщайте гръб на мечката, следете внимателно нейните действия с очи. **Не тичайте в никакъв случай!** Ако мечката се опита да ви наближи, качете се на най-близкото дърво. Мечките са сравнително добри катерачи, но възрастните мечки рядко се катерят.

Знаете ли защо не трябва да тичате? Като повечето диви животни, мечките имат инстинкт да подгонват нещо, което бяга пред тях. Ако се затичате, е по-вероятно мечката да ви подгони. А мислите ли, че имате шанс да избягате? Искате ли да проверим колко бързо можете да бягате? Тук не е равно като на стадион или училищен двор, и може да сте малко по-бавни от обикновено."

Водачът провежда следващото упражнение само ако види, че има желаещи да измерят бързината си в пресечения терен. Отмерва 30 м с крачки и измерва бързината на децата с хронометър и свирка като в час по физкултура. Записва резултатите. Най-вероятно постиженията на децата ще са в диапазона 8-9 секунди.

"А знаете ли колко бързо бяга мечката? Вероятно, ако сте наблюдавали походка на мечка на филм или в зоологическа градина, тя ви се е сторила тромава. Това е така, защото при ходене мечката стъпва на цялото си стъпало. Но привидната им тромавост не означава, че те не могат да тичат бързо. Една възрастна мечка може да бяга с 50-60 км/ч. Това означава, че ако мечката се е засилила, тя може да измине това разстояние за 2 секунди или 4 пъти по-бързо от Иван (например)."

Дава се възможност и на други желаещи да премерят колко бързо могат да изминат разстоянието.

Ако няма желаещи да премерят бързината си, може самият водач да им покаже колко бързо изминава разстоянието, като тича с всички сили и след това сравнява резултата си с постижението на мечката.

Водачът може да предложи на децата и ролева игра, в която един е майката-мечка, трима са малки мечета, а други двама са туристи. Остава на театралната група време да обмисли каква точна сцена да представят на останалите. После тайно моли децата да му разкажат сценката, преди да я изнесат. Помага им, като подчертава отново типичното за мечката поведение и правилното или неправилно поведение на туристите. След сценката поощрява зрителите да коментират видяното и кое е било правилното/неправилното.

Спирка 6: В близост до първите къщи на с. Стоевци (скътани в гората) – 10 минути след предишната спирка. Продължителност 20 минути.

Цел на спирката – защо понякога между мечките и хората има проблеми? Какво са мечки-стръвници и танцуващи мечки?

"Мили деца, на това място ще ви покажа защо понякога между хората и мечките възникват проблеми. Погледнете тези сгради. Те са изградени много близо до гората и дори са почти вътре в нея. Едно време много хора са живели така близо до природата. Около къщите си хората често съхраняват храна или имат домашни животни и пчелни кошери с мед. Когато са толкова близо до гората, за мечката не е трудно случайно да намери храната на хората, а ако е много гладна, да нападне домашните им животни, да преобърне и разбие кошерите. Много гладна е мечката рано напролет, когато все още има сняг и никакви треви или плодове. След като веднъж види, че е лесно да търси храна при хората и да убива обикновено вързаните или затворени домашни животни, които трудно могат да ѝ избягат, мечката запомня това и се научава да го прави редовно. Такива мечки се наричат стръвници, защото са стръвни, т.е. гладни за месо. Те са загубили страха си от хората и са опасни. Нали вече знаем, че мечките са всеядни? Те ядат всякаква храна. И когато има леснодостъпен източник на прехрана, те се възползват от него. Когато ние, хората, поставяме своите кошери, строим кошари за животните или къщи в планината там, където живеят мечките, ние всъщност им предлагаме точно такава леснодостъпна храна. Всъщност ние сме тези, които създават мечките-стръвници.

Когато хората пострадат от мечките атаки, те се настройват срещу мечките и искат да ги прогонят или дори убият. Така се получава проблем и за двете страни – и за мечките, и за човека. Затова има хора, които се занимават със защита на природата – на растенията, животните и местата, където те живеят (като тук например, в Природен парк "Българка"). Те помагат на стопаните на животните да направят така, че стадата им да са защитени (с кучета-пазачи или огради, по които тече слаб електрически ток) или пък да не навлизат в територии, обитавани от мечки. Ако се случи някой да загуби кошер или животно заради мечката, стопаните могат да си върнат загубите под формата на пари от държавата. Знаете ли, че има различни начини да се предпазим от мечките, без да ги убиваме? Един такъв начин е спрят срещу мечки."

Водачът изважда спрея и го показва на децата.

"Мечките, както вече казахме, са много умни, и веднъж-два пъти напръскани с този спрей, който много им лъти на очите, те не биха се върнали повече на същото място."

При избор на маршрута при с. Стоевци: На стената на последната къща преди крайната точка, където чака транспорта, има нарисувана мечка в естествени размери и вързана с истинска верига за носа.

"Децата, вие сигурно вече сте доста изморени, затова тук е последното нещо, което ще ви разкажа. Малко по-надолу ви чака микробусът с грамотите за успешно преминали през практическия курс на обучение за кафявата мечка."

Това ще прави с цел да се задържи целостта на групата и концентрацията върху темата до последния момент, както и да се даде ясен завършек на взаимното преживяване.

"Пред нас виждаме една рисунка, която е тук от повече от 30 години. Това показва, че мечките винаги много са впечатлявали хората. Дори преди много векове пещерните хора са рисували пещерните мечки по стените на пещерите. Картината пред нас ни показва една друга много разпространена в близкото ни минало практика за неправилно отношение към

животните: танцуващите мечки. Хората са залавяли малки мечета, отглеждали са ги в плен, обикновено точно с такава верига на носа. Научавали са ги да танцуват под звуците на музика и са ходили по сборове и панаири да печелят пари чрез показването на „атракцията“ – такъв голям и страшен звяр, пък собственикът му го води за носа и може дори да го накара да танцува. Днес това се смята за престъпление и вече няма такива мечки. Всички „бивши“ танцуващи мечки са събрани в специално място, където имат много пространство и живеят в среда, близка до естествената. Те не могат да бъдат върнати обратно в природата, защото не са се научили да си търсят храна и не биха могли да се справят сами.

Погледнете още веднъж тази мечка на рисунката, вързана с верига. Как мислите, дали тя се чувства добре така? Дали не е много по-добре мечката да е в своя дом – в гората? Да използва ума и силата си, за да се справя сама с нелекия живот в дивата природа. Да бъде естествена част от тази природа?

Сега, след като научихме толкова много неща за този потаен горски великан, лесно можем да си отговорим на този въпрос, нали така?"

Интерпретаторът изслушва отговорите на децата, обобщава ги и завършва с основното послание на своето представяне.

"Мястото на мечката е сред гората. Тя е много интересен животински вид с важно значение за дивата природа, който трябва да бъде опазван в естествената си среда. Мечките винаги са били много интересни за хората, защото са потайни, силни и големи, а в същото време привлекателни и симпатични. Симпатични са, защото могат да заемат човекоподобни пози на тялото (да се изправят на задни крака, да се излежават и протягат подобно на хората) и защото изглеждат тромави. Привлекателни са, защото съчетават противоположности: силни, страшни и бързи са, могат да ловуват и да плашат, когато са в опасност, а в същото време предпочитат растителна храна и обикновено се оттеглят първи, което ги прави да изглеждат миролюбиви и добродушни. Мечките са важни за дивата природа, защото са санитарите на гората, почистващи я от умрелите през зимата животни. Като всички живи същества, те имат право на живот и място в екосистемите на планетата. С всички свои интересни черти те привличат вниманието на хората, занимаващи се със защита на природата. Опазвайки мечките и необходимите им големи пространства, създавайки коридори за свободно придвижване, всъщност осигуряваме място и възможност за живот и опазване на много други, живеещи в горите растения и животни. Мечките трябва да бъдат опазвани, защото са под заплаха от унищожение. Причините за това са две: част от хората се страхуват от тях, мислят си, че те ще навредят на тях и на домашните им животни и заради това искат да ги прокудят; а останалата част от хората не се замислят за потребностите на другите видове животни и непрекъснато завземат все повече пространство за себе си: за спорт (гольф, ски курорти, лов) и за пътища, заводи, селища. Така за другите видове, включително за мечката не остава място за живот.

Ние от Природен парк "Българка" се надяваме днес на вас, деца, да ви е било интересно и приятно с нас и да отнесете със себе си вкъщи нашето послание:

Мечките и като цяло природата е много интересна и трябва да бъде опознавана, уважавана и опазвана. Благодаря ви за времето, прекарано с нас.

Интерпретаторът пита децата дали имат въпроси, обсъжда ги и поканва децата да вървят свободно към автобусите, като им повторя, че малко преди да си тръгнат, ги очаква раздаване на грамоти.

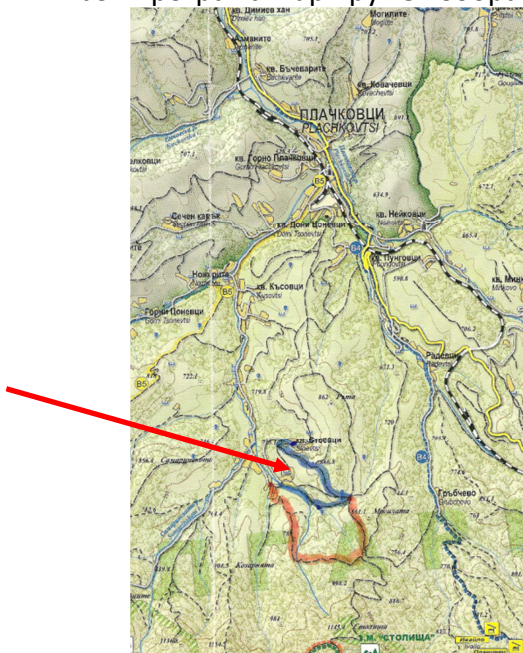
След края на своето представяне интерпретаторът раздава на децата грамотите, и след като вече са седнали в микробуса, им казва довиждане и им пожелава до нови срещи. Ако децата са все още погълнати от темата, може да се направи обобщение на преживяванията и да се подчертае с какво групата е била особено впечатляваща. Добре е децата да се почувстват похвалени и поощрени да посетят и другите тематични разходки с водач, предлагани от Природен парк "Българка".

Подходящи думи и изрази

Кафява мечка, вид, животински вид, хищник, растителноядна, едра, силна, могъща, хранене, зимен сън, условия за добър живот, опазване, защита. Заедно, преживяване, емоция, спомен, отношение

Допълнителни препоръки

Предлаганият в тази програма маршрут е изобразен на следната карта/скица:

Изходната точка се намира в кв. Горни Стоевци на гр. Плачковци, до където се стига по асфалтов път в добро състояние. Кварталът отстои на 12,5 км от гр. Трявна. Препоръчително е посрещането на групи с микробуси, тъй като обръщането на големи пътнически автобуси би могло да бъде затруднено. Крайната точка на маршрута е на един от двата моста към кв. Стоевци, в зависимост от избрания вариант. Първият вариант, отбелязан в синьо на картата, е дълъг около 3 км, а червеният – 5 км. И в двата варианта субстратът е камионен път. Първата част на маршрута (до

разклона на двата варианта) преминава през мозайка от открити пространства и гора. След разклона в и в двата случая се навлиза в гора, като по-дългият вариант предоставя възможност за наблюдение на по-стара и представителна за местообитанията на мечката букова гора.

В най-южната ѝ част пътят е доста обрасъл на места. Задължително е водачът да го е минал предварително, тъй като на едно място отклонението може да бъде лесно пропуснато. Поради обрастването и по-голямата продължителност маршрутът е подходящ за по-големи деца в по-малки групи.

Времевите указания за разстоянието между отделните спирки, посочени в програмата по-горе, се отнасят за по-късия маршрут.

Идеите на настоящата програма могат да се реализират на много други места (напр. х. Узана – пътеката към вр. Исполин – х. Узана), независимо дали те са обитавани от мечки, тъй като е почти невъзможно да се види мечка по време на преход с голяма група деца. Важното е по маршрута да има съответните мечи местообитания, водачът да го познава добре, да може да преценявате дистанции и времето за изминаване. Възможно е да има и няколко варианта за удължаване на основните маршрути в зависимост от възрастта, физическите възможности и интересите на децата в групата. Последователността на заниманията, времето и дистанциите между тях могат да се променя спрямо терена, както и да се избира времето за почивка в зависимост от часа на пристигане на групата.

Програмата може да разшири с игри, посветени общо на природата, като в края на всяка игра се прави съответния паралел към мястото на мечката в природата и необходимостта от нейното опазване. Например:

- Завързване на очите, преместване на децата на друго място, различно от мястото на завързване, лягане на земята и слушане на звуците на гората. Накрая може да им се пусне неочаквано и запис на мечи рев с помощта на специализиран аудио плейър за възпроизвеждане на звуци. След това децата си отвързват очите, докато още лежат на земята, и изведнъж виждат гората от съвсем друга перспектива – към короните на дърветата, което ще им остави траен спомен.
- Игра с хранителната пирамида. Разяснява се на децата какво е хранителна пирамида – основата формират растенията, следват растителноядните животни, а след тях месоядните животни. Децата отново могат да оформят театрална група, която да представи с игра без думи хранителната верига на останалите. Например: Трима (най-големите) са растения – те са основата на пирамидата. Хващат се за коленете, за да представляват стабилна опора. Върху техните бедра на колене се качват други две по-малки деца. А най-отгоре се покатерва най-малкият – той е хищникът. *Къде е мястото на мечката в хранителната пирамида?* Тя обхваща всички нива – най-голямото дете обгръща пирамидата.

Интерпретационна програма

Целева група	Деца на възраст 7-12 години.
Основно послание	Манастирът е място за молитва и поклонение и обществена институция, опазваща духовното и културно наследство на нацията.
Място на провеждане	Районът на Соколски манастир.
Препоръчително време за провеждане	Целогодишно ² ;
Продължителност	4,5-5 часа.
Методи	Беседа, игри-състезания, ролева игра, стимулиране на ученето чрез собствени преживявания.
<ul style="list-style-type: none"> Необходими материали 	<ul style="list-style-type: none"> Торбичка или кутия; 2-8 бр. от 5 вида ламинирани карти с изображения на Соколския манастир – панорамен изглед, църквата „Св. Успение Богородично“, белокаменната чешма, параклиса-костница и чудотворната икона „Св. Богородица Троеручица“; 5 ламинирани информационни карти с функциите на манастирите (формат А5), 5 бели листа (формат А4) и 5 химикалки; 5 подложки за писане; 3 комплекта от по 8 карти за създаването на Соколския манастир (формат А6); 3 коркови табла; иглички за забождане (около 30);

² През есенно-зимните месеци е особено важно водачът да се информира своевременно за метеорологичната прогноза и да проведе предварителен разговор за подходящо облекло на групата.

	<ul style="list-style-type: none"> • 6 празни кутии; • 1 здраво и дълго около 10 м въже; • тебешир; • 3 комплекта с по 12 цветни карти, съгласно приложение №3 (формат А6); • 3 чувала; • 3 комплекта с по 5 карти с рисунки/снимки за играта за взаимодействие на манастира с природната среда (формат А5); 6 ленти за връзване (приблизителна дължина около 1 м.); дребни награди (стикери, картички).
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, топли дрехи, яке или дъждобран, удобни обувки, храна и вода.
i	Информационен блок

Соколски манастир

Създаване на Соколския манастир

Манастирът е създаден през януари 1833 г., след като предната година архимандрит Йосиф Соколски се връща в родния си край. Първоначално Йосиф и йеромонах Агапий създават малка дървена църквица в предела на Габровска планина, по горното течение на р. Янтра, на хълма при Соколската пещера. От три страни църквата е оградена от отвесни скали.

В този период турското правителство трудно издавало фермани за изграждане на нови манастири, но пък охотно давали разрешение за обновяване на съществуващи такива. Затова и архимандрит Йосиф си послужил с хитрост. Обгорил част от пещерната стена, където поставил каменна икона на Богородица, и убедил местните власти, че там е съществувал манастир, който бил опожарен. Новият манастир се сдобил и с два фермана от султан Махмуд II, които предпазвали дейността на манастира от „своеволия и гнет“ на местната турска управа, и които позволили спокойното провеждане на богослужението в манастирчето.

Първоначално манастирът бил малък и неугледен, полупещерен и полудървен. С финансови дарения на местната общност (най-вече от жители на Габрово и селата Етъра и Нова махала) и безплатен труд още през годината, следваща създаването на манастира, е построена нова каменна църква. На манастира освен пари за строителството са дарени земи (ниви и гори), домашни животни, църковна утвар. Няма запазени сведения за майсторите-строители, съзидали голямата каменна църква за три месеца през 1834 г.

Новата църква по план е кръстополна, като над покрития с големи каменни плочи покрив се извисява голям полусферичен купол с коничен завършек. На изток църквата завършва с многостенна абсида, а на запад се издава открит аркаден портик. Над освободеното от колони подкуполно пространство на наоса се издига просторен дванадесетостенен барабан, прорязан от дванадесет тройни прозореца. По корниза на църквата има пластични каменни релефи. Първоначално вътре църквата била само варосана. Изографисана е едва през 1862 г. от поп Павел и сина му Никола. Тяхната живопис се определя като твърде примитивна, изпълнена с ярки, чисти цветове, с отклонения от сюжетните и композиционните правила. В църквата има и интересни икони, творение на някои от известните иконописци от Възрожденския период. Такива са например майсторите от Тревненската школа Йоаникий папа Витанов (иконите „Св.

Никола“ и икона с образа на „Св.Богородица с двадесет миниатюрни житийни сцени“), Симион (икона "Христос Вседържител"), в манастирския параклис има две икони на Захари Зограф, а още една икона – „Св. Екатерина и св. Меркурий“, стояща на резбен проскинарий, е изписана в типичния за него маниер.

Заедно с църквата, на близко разположена площадка са построени и голяма част от жилищните и стопанските сгради на манастира. Те са в типичен възрожденски стил с много еркери, дървени чардаци и стълбища, които оформят голям двор, в центъра на който се намира красива чешма. Чешмата е изградена с бял камък и осем чучура със соколи, по-късно ѝ е поставен и шатровидният покрив. Предполага се, че чешмата е построена около 1865 г. от майстор Кольо Фичето, макар да няма безспорни свидетелства за това (според Темелски чешмата е построена още през 1844 г. със средства, дарени от търновския векили-чорбаджия Георги Попсимеонов).

Основателят – архимандрит Йосиф Соколски

Соколският манастир е основан от архимандрит Йосиф Соколски, с мирянското име Иван Марков. Той се отличавал с „мъжество и доброта, твърдост на характера и упорство до деспотизъм“. Има противоречиви сведения относно ранния му живот. Въпреки многобройните предположения за раждането му, най-достоверно е свидетелството на Васил Друмев, че Йосиф Соколски е роден около 1780 г. в Габрово. Най-противоречиви са младежките години на архимандрита. Според някои на младини родолюбецът бил хайдутин (войвода Стоян – по думите на В. Мутафчиева), като се подвизавал в Габровския балкан. Темелски обаче смята, че през този период монахът пребивава в различни манастири. Най-дълго пребивава в Троянския манастир, по-късно в Света гора и в Хилендарския манастир (където преписва „Житие на св. Онуфрий“). В края на 1820 г. (или началото на 1821 г.) е удостоен с архимандритско достойнство и става игумен на Тетевенския манастир. По-късно става игумен на Гложенския манастир, който бил в окаяно състояние, което е преодоляно с упорит труд на монасите и лично на архимандрита. Известно време архимандритът е бил игумен и на Калоферския мъжки манастир. Поради проблеми с монасите той се връща в Троянския манастир, където също не е приет от много от монасите и затова се връща в родния си край.

През активния си живот наред с отдадеността на Бога, архимандрит Йосиф е изключително деен в борбата за независима Българска православна църква.

Пословично известен архимандритът става с друг епизод от живота си. По време на Възраждането униатската партия на Драган Цанков, няколко български първенци в Истанбул и двама йезуитски мисионери успяват да склонят игумена на Соколския манастир (тогава на 75 години) да премине под юрисдикцията на Римската курия, като срещу това бъде ръкоположен за униатски архиепископ. Скоро обаче новият архиепископ осъзнава, че унията не е просто формален акт. По думите на Георги С. Раковски тогава той изпаднал в „морно замишление“. Петко Славейков, който бил обезпокоен, че вместо българската църква да се обединява, се разцепва от униатството, решава да отвлече архиепископ Йосиф и да го предаде за въдворяване в Русия, като по този начин разтури униатското движение. Това е извършено с посредничеството на Найден Геров, който тогава е на руска дипломатическа служба в Пловдив, и с подкрепата на посланика Лобанов-Ростовский. С формална покана да бъде разходен на модерен кораб край Златния рог архиепископът е измъкнат от българската католическа архиепископия и е отведен в Одеса. Архиепископ Йосиф Соколски завършва живота си в заточение в Киево-Печорската лавра в 1879 г.

Развитие и дейност на манастира

Преди Освобождението

Скоро след привършване на строителните работи (най-вероятно през 1835 г.) в Соколския манастир е открито килийно училище. В него преподават йеромонах Йеротей (специално дошъл да стане учител от Троянската обител) и дякон Иларион (учил псалтика в Търново). Обучаван е малък кръг хора, основно послушниците в манастира. През 1836 г. в килийното училище е привлечен народният будител Неофит Бозвели, който учителства до лятото на следващата година. След напускането му училището замира, тъй като няма достатъчно подготвени хора, а и скоро в Габрово отваря врати първото взаимно училище. Архимандрит Йосиф Соколски прави опит да създаде богословско училище в манастира, но поради липса на достатъчно средства (събраните дарения са крайно недостатъчни) идеята е изоставена. Архимандритът прави постъпки и да уреди преминаването на манастира под покровителството на руската православна църква, но междувременно оглавява унията.

В периода преди Освобождението Соколският манастир започва да привлича много поклонници и известни българи – учители и първенци не само от района на Габрово, но и от цяла България. Манастирът привлича с чудотворната си икона „Св. Богородица Троеручица“ и с лековитата вода, стичаща се в пещерните сталактити и сталагмити в скалния параклис „Св. Панталеймон“. Най-много поклонници има на празниците на манастира – 15 август – Успение на Пресвета Богородица (т.нар. Голяма Богородица) и 8 септември – Рождество на Света Богородица (т.нар. Малка Богородица).

Соколският манастир има известна роля в Националноосвободителното движение. Игуменът Йосиф поддържа контакти и периодично е приемал видни революционери, като Георги Сава Раковски, Апостола на свободата Васил Левски и Никола Филиповски. Последният е капитан дядо Никола, който повежда бунт по време на Кримската война, като събраната чета се установява в Соколския манастир с идеята да го превърне в център на въстанието. Поради малобройността си бунтът бързо е потушен, а капитан дядо Никола убит.

По време на Априлското въстание (1876 г.) в Соколския манастир се формира габровската чета, командвана от Цанко Дюстабанов, която се отправя към въстаналите села Батошево, Кръвеник и Ново село.

По време на Руско-турската война (1877-1878 г.) манастирът функционира като военна болница.

След Освобождението до 1959 г.

В годините след Освобождението манастирът остава с малобройно монашество. Макар с красотата си да привлича и известни посетители, като Антон Страшимиров и Иван Вазов, манастирът има сериозни финансови трудности за дълъг период от време (от края на XIX в. до около годините на Голямата депресия – началото на 30-те години). Обширните земи на манастира не се стопанисват и не носят доходи (дълго най-значимите доходи били отдаването под наем на манастирския дюкян и скромните дарения на поклонниците). За да подобри състоянието, Търновската митрополия решава да превърне манастира в девически, което става през 1925 г. Ситуацията обаче продължава да се влошава, което се засилва и от избухването на няколко пожара (има противоречиви данни кога точно са пожарите – според Темелски това са 1926 и 1928 г., а според други източници пожарите са три - през 1918, 1924 и 1932 г.). Решено е бюджетът на манастира да се слее с този на Габровския девически манастир (създаден също от архимандрит Йосиф Соколски през 1836 г.), което обаче се определя като недалновидно. През 1931 г. манастирът отново става мъжки. В този период ръководството на манастира е далеч по-умело, като към края на 30-те години манастирът вече е в добро финансово състояние. Създадена е манастирска дъскорезница, носеща значителни доходи (която обаче изгаря в пожар през 1938 г.), има добър разсадник и рибарник за балканска пъстърва. Построена е сграда,

посрещаща почиващи от Априловската гимназия, а по-късно и хотел за летовници. В този период монашеството наброява около 100 души.

В годините на социализма

В този период дейността на цялата Българска православна църква и в частност на Соколския манастир е силно ограничена. През 1959 г. сградата на Габровския девически манастир „Св. Благовещение“ е взривена (терените, собственост на манастира, са използвани от властта за „облагородяване“ – създаден е градски парк), а всички монахини са приети в Соколския манастир.

През 1971 г., съгласно новата политика на управляващите, Соколският манастир (заедно с Дряновския и Батошевския) получава статут на паметник на културата. Освен манастирския комплекс обектът включва и обкръжаващата го среда (общо 15 дка). Тогава започва цялостна реставрация на сградите на манастира, продължила до 1978 г. Сградите, унищожени при пожарите от началото на XX век, са възстановени при реконструкцията.

Соколският манастир днес

Понастоящем манастирът, който е собственост на Българската православна църква, е постоянно действащ. Като паметник на културата с архитектурно-историческа и художествена стойност, манастирът е под методическото ръководство на Министерството на културата. Въпреки скромния брой на монашеството Соколският манастир остава предпочитано място за поклонение и туризъм. Днес манастирът се издържа от дарения, от продажбата на свещи, църковни стоки, духовни книги и от хотелската част.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута

Интерпретаторът посреща групата. Остава кратко време децата да се организират, ако е нужно, ги напътства, за да не се проточи и да има отегчени. Привлича вниманието на участниците към себе си и се представя.

"Здравейте! Аз съм... и ще бъда вашият водач днес. Всъщност няма да ходим много днес, но ви обещавам интересно пътешествие. Намираме се в едно красиво кътче в Природен парк „Българка“ – Соколския манастир. Днес обаче няма да си говорим за дивата природа и нейните обитатели. А ще говорим как в миналото точно на такива специални места със запазена природа, каквото е природният парк, са изграждани още по-специални за българите места – манастирите. Ще се забавляваме, като се потопим в едно отминало, но славно за българите време – Възраждането. Времето, когато започват да се изграждат българските училища, да се възражда националната култура и национална гордост, да се води освободителна борба. Дали можете да ми кажете името на някой известен борец за свободна България, на някой революционер? Водачът насърчава децата да кажат някои имена. При споменаването на Левски казва: „Да, Апостолът на свободата много пъти е ношувал в манастира. Готови ли сте за приключения и изненади? Хайде, последвайте ме!“.

Водачът прави указания за поведението в двора на манастира и в храма.

Спирка 1: 2 минути от стартовата точка

Цел на спирката – увод в темата, запознаване на децата с функциите на манастирите, игрово разделяне на отбори, възпламеняване на ентузиазма за деня

В двора на манастира, след като групата се събере, водачът продължава с беседата.

"Децата, ще опознаем Соколския манастир, но няма просто да ви разказвам. О, не (водачът говори, усмихвайки се), ще го опознаете, докато ви поставям интересни задачи, с които съм сигурен, че ще се справите! Я, първо обаче да ви попитам, знаете ли какво е манастир? Ходили ли сте в други манастири?"

Водачът изслушва децата, хвали ги колко много знаят и обобщава.

"Да, манастирът е място за молитва и поклонение. Тук монасите или монахините се откъсват от светския, обичаен живот и се отдават в служене на Бога. Като следват повелите на Христос, те развиват в себе си качества като доброта, търпение, любов към всички. Манастирите обаче изпълняват и други задачи. За тях ще научите в следващата игра, която съм ви подготвил. Преди да започнем играта, трябва да се разделим на отбори."

Водачът вади предварително приготвена торбичка (или празна кутия), в която има по равен брой от 5-те вида ламинирани карти, съобразно броя на децата в групата. На картите са изобразени: Соколският манастир – панорамен изглед; църквата „Св. Успение Богородично“, белокаменната чешма, параклисът-костница и чудотворната икона „Св. Богородица Троеручица“. Всяко дете изтегля по една карта от торбичката, като не гледа. В зависимост от изтеглената карта децата се разделят на 5 отбора. Дори броят на децата да не се дели точно на 5, играта може да се проведе, защото броят участници в отборите може да се различава с по един. Водачът определя капитан на всеки отбор.

Ако групата е по-малка и някой трябва да работи сам (което е трудно и не би постигнало целите на играта), водачът може да намали броя на отборите, като изключи някоя от информационните карти.

Вариант: при съвсем малки групи водачът може да подходи по различен начин. Да избере две карти (или някое дете да ги изтегли) и последователно с негова помощ да се отиграт и двете карти.

"Добре, вече имаме отбори, а сега ще ви представя и задачата. Но първо искам да ви попитам нещо. Гледате ли телевизия, а реклами? Аха, това означава, че ще се справите със следващата задача. Представете си, че се връщаме назад във времето. Е, не чак при динозаврите... Само до периода на Възраждането... Момент, момент, не тръгвайте още. За да включим машината на времето, ни трябва година. Някой знае ли горе-долу коя година е било Възраждането?"

Водачът насочва децата да изберат конкретна година в периода 1835-1850 г. (част от втория период през Възраждането, когато манастирите са особено дейни).

"А сега, вашата мисия във времето назад. Всеки екип има важна задача – да привлече хората в манастирите. За целта трябва да сътворите реклама! Но не каква да е, а такава, която да обяснява на хората какво им дава манастирът, какво ги привлича в него. Ако е нужно, може да насочите посланието за посещаване на манастира не към всички българи, а към точно определени групи от народа, например учители, революционери, първенци."

Водачът дава указания за играта „Рекламираме манастир!“.

Игра „Рекламираме манастир!“

Препоръчителен брой участници: 10-30 деца. При групи до 10 деца могат да се приложи някой от вариантите, описани по-горе.

Времетраене: 30-40 минути.

Необходими материали: 5 ламинирани информационни карти (формат А5), 5 бели листа (формат А4), 5 химикалки, 5 подложки за писане, дребни награди (стикери, картички).

Цел на играта: Да ентусиазира децата, да създаде чувството за принадлежност към група и лично преживяване; да въведе децата в темата и да ги запознае с основните функции на манастирите.

Описание на играта: Всеки отбор получава по лист хартия, химикал и подложка за писане. От торбичка капитаните на отборите теглят по една информационна карта (представени в приложение №1). Възлага им се задача да съставят и изиграят реклама, чийто текст да се основава на информацията от картата, която са изтеглили. Ако децата са по-големи, водачът дава няколко основни идеи каква може да бъде рекламата. Ако са по-малки или децата изглеждат по-пасивни, дава на отборите да си изтеглят един от вариантите, представени в приложение №2 (в извънреден случай, ако децата видимо не харесат идеята, може и втори, но не повече, защото децата ще се лутат, може да не сътворят нищо особено и да се разочароват). След това отборите се отдалечават един от друг и им се предоставят 10-15 минути за творчество и репетиция. Водачът подчертава, че е важно да са по-кратки и артистични, както и да не се стремят да включат всичко от текста, а само най-важното. Предлага им, ако сметат за нужно, да въведат зрителите в началото на рекламата, да направят встъпление, като обрисуват картина – например условията, в които се развива сценката, участниците в сценката или друго.

Преди да започнат представленията, водачът прави още веднъж въвеждане в темата на играта.

"Спомняте ли си коя година сме? Точно така. Нека пак си припомним мисловно каква е била ситуацията. Огледайте се наоколо – това е новият манастир – най-големият и хубав в околността, построен е преди... години (водачът предварително е извадил от определената година 1833 г.). Наоколо повечето хора се занимават със земеделие, отглеждане на животни и различни занаяти. Брашното, от което хората си правят хляб, е смляно в близката воденица. Няма ток, няма водопроводи и канализация. Но извън тази идилия има и тъга. Да, българите не са свободни, живеят с много ограничения, а често и с лишения. В това време най-будните българи разпространяват българския език и книжовност сред народа, църквата се бори за независимост, тъй като е подчинена на Гръцката патриаршия, революционери замислят бунтове и въстания. И в тези времена... вие се стараете вашите послания да накарат хората да посетят манастира!"

След всяко представление водачът намира нещо положително и хвали екипа за оригинална идея, за добра артистична игра, за умело представяне на манастира. Отличава най-добре представилите се отбори, като раздава дребни награди. След всяко представяне прави обобщение на съответната функция на манастирите и връзка с основното послание на темата.

Спирка 2: около 1 минута от Спирка 1

Цел на спирката – поднася информация за създаването на Соколския манастир – трудности и народна подкрепа

В близост до църквата „Успение Богородично“ интерпретаторът продължава своето представяне.

"След като научихме с какво манастирите са привличали българите в годините на Възраждането, е ред да разкажа малко за създаването на манастира, в който се намираме. Как се нарича манастирът?"

Браво, знаех си, че сте умни и паметливи деца."

Водачът разделя децата на 3 отбора, като използва същия подход за разделяне на децата както при предната игра. И тук няма проблем броят деца в отборите да се различава с 1.

Вариант: при групи до 9 човека отборите могат да бъдат и само два.

Така оформените отбори остават същите до края на мероприятиято (изключение прави само играта „Теглене на въже“).

"В следващата игра всеки отбор ще трябва да сглоби историята, свързана със създаването на манастира. За целта трябва да внимавате за времето (обозначено с месеци, години, или по друг начин – например с времето, минало след нещо друго). Трябва да внимавате, защото победител няма да е най-бързият отбор – трябва и да сте точни, затова четете внимателно текста и бъдете готови да пренареждате, след като вземете нова карта!"

Игра „Създаването на Соколския манастир“

Препоръчителен брой участници: 6-30 деца.

Времетраене: 20-30 минути.

Необходими материали: 3 комплекта от по 8 карти (формат А6), представени в таблицата по-долу, 3 коркови табла, иглички за забождане (около 30), 3 празни кутии.

Цел на играта: Докато играят, да се запознаят с важни и интересни моменти от историята на Соколския манастир.

Описание на играта: Преди началото на играта се подготвя игралното поле. Отборите се отдалечават на известно разстояние един от друг. Всеки отбор получава по една коркова дъска, на която ще подрежда картите. На няколко метра от тях на равно разстояние от всеки отбор се поставя по 1 кутия, в която се поставя по 1 комплект от картите, разбъркани, надолу с текста. След като водачът обяви начало на играта, по един участник от отбор тръгва към кутията. Водачът може да избере как да се придвижват на отиване децата – да подскачат на един крак, да поскачат като жаба или пък да ги редуват. След като детето стигне до кутията, избира карта и я прочита на глас на останалите. Връща се по най-бързия начин и с пляскане на ръка предава инициативата на следващия играч. Докато участникът взема карта, другите в отбора следят годините на вече взетите карти и ги подреждат групово.

Вариант: в определени ситуации (например ако някое дете отказва да тича, с което може да провали отбора и да създаде търкания между децата) в отборите може да има „специализиран“ участник, които да е натоварен с правилната подредба, а другите евентуално да му помагат.

№ по ред на таблото	Текст на картата
1	Архимандрит Йосиф Соколски напуска Търновската обител и се връща в родния си край Габрово през 1832 г.
2	Заедно с йеромонах Агапий построяват малка дървена църквица пред входа на Соколската пещера през януари 1833 г.
3	Тъй като турските власти трудно издават разрешение за нов манастир (по-лесно било да се вземе такова за възстановяване на по-стар манастир), за да получи разрешение за манастира, Йосиф Соколски си послужил с хитрост. Опожарил част от пещерата и поставил в нея каменна икона на Богородица. Освен това през лятото на 1833 г. архимандрит Йосиф издейства и два султански фермана, позволяващи спокойното богослужение в манастира.
4	С дарения на хората от Габрово и околните села за три месеца (през май-август 1834 г.) е построена каменна църква.
5 (като правилно се приема и ако е поставена успоредно на карта 4)	Заедно със строежа на църквата започва изграждането на жилищните и стопански постройки на манастира.
6	В края на 50-те години на 19-ти век до ръба на скалата, близо до голямата църква, е създаден малък параклис с костница. В него има изход за въстаниците, които по въже се спускали в гористия стръмен склон под манастира.
7	През 1862 година църквата в манастира е изографисана и е поставен нов иконостас.
8	Една година след като църквата Успение Богородично е изографисана, пред нея са поставени мраморни плочи, докарани от връх Бузлуджа.
9	През 1865 г. Майстор Кольо Фичето изгражда и дарява на манастира осемструйната чешма.

Отборът, който пръв подреди картите, получава 3 точки, втори – 2 и трети – 1. За всяка правилно подредена карта се отсъждат 2 точки, а за всяка грешна се отнема 1 точка. Победител е отборът, който има най-много точки. Водачът обявява отбора-победител и награждава неговите участници, като се стреми да похвали и другите участници.

След играта водачът с помощта на децата трябва да синтезира още веднъж историята на Соколския манастир. Показва отново 5-те ламинирани карти с различните изображения и пита децата дали могат да ги свържат с някоя от информационните карти. Показва част от обектите, които се виждат.

Водачът показва на групата скалния параклис зад главната църква, посочва на децата възпоменателната плоча и металните халки и отбелязва, че от това място революционерите тайно са се измъквали от манастира.

След това заедно посещават чешмата, построена от Кольо Фичето, и излизат на поляната пред манастира.

Спирка 3: на 5 минути от Спирка 2

Цел на спирката – запознаване с ролята на Соколския манастир в освободителното движение, съпреживяване трудностите на революционерите

Програмата продължава на поляната пред манастира.

"Ако си спомняте, в предишната игра във връзка с един от градежите в манастира – скалния параклис, бе споменато, че в него има таен проход за бягство на въстаници и четници. Видяхме и къде се намира параклиът – зад главната църква.

Често в манастира са пребивавали различни въстаници и революционери. Тук се е крила четата на дядо Никола при бунта от 1856 г., много пъти в манастира са били Васил Левски, Георги Сава Раковски и други видни българи. През Априлското въстание през 1876 г. именно тук се формира габровската чета на Цанко Дюстабанов.

Но да се върнем към бягството с въже. Видяхте ли халките, на които са връзвали въжетата? Представяте ли си какво приключение е било това спускане? Кой от вас е ходил във въжена градина или се е катерил по дървета? О, смели сте – точно като българските революционери. Я си помислете сега, спускате се по въже, по стръмен склон, в тъмното, а наоколо може да има и турски войници. Страшничко, а? Но също и предизвикателство. Щеше ли да е забавно да можехте да пробвате подобно спускане, е, с предпазно въже, разбира се? Да, сигурно. Сега обаче ще поиграем на друга забавна игра, в която също има въже и поне малко ще ви покаже колко трудно може да бъде спускането по въже."

Игра „Теглене на въже“

Препоръчителен брой участници: 4-30 деца. Разделени на 2 отбора.

Времетраене: 5-10 минути.

Необходими материали: 1 здраво и дълго около 10 м въже.

Цел на играта: Децата да се позабавляват и отпуснат, да усетят поне отчасти трудността на действията на революционерите.

Описание на играта: Водачът разделя децата на 2 отбора. Ако децата са на различна възраст, водачът ги разпределя по равно големи и по-малки, като съобразява и бройката момичета-момчета. Ако децата са нечетен брой, последният участник може да отиде към отбора, в който има повече относително по-слаби деца или повече момичета. Отбелязват се две линии (на около 1-2 метра една от друга, в зависимост от големината на групата), които отборите не трябва да пресичат). Отборите хващат въжето и след обявяване на старт (задължително предхождано с 1, 2 и 3, за да могат да се подготвят) всеки отбор започва да тегли въжето с все сила. Губи отборът, който пръв пресече линията, негов играч седне или падне. Другият отбор се обявява за победител.

Водачът хвали участниците за старанието, за проявената устойчивост и др.

"А сега, след тежката игра, ще имате на разположение 30 минути за почивка."

Спирка 4: На 2 минути от спирка 3

Цел на спирката – запознаване с останалите функции на Соколския манастир до Освобождението. Децата да разберат как в миналото манастирът си е взаимодействал с природната среда

След края на почивката водачът привлича вниманието на децата, ако има нужда, им припомня да приберат всички отпадъци. Отиват до другия край на поляната, където провеждат играта.

"Преди да продължим със следващата игра, искам да ви попитам спомняте ли как бяхте разделени на отбори за първата игра днес? А имената на отборите спомняте ли си? Чудесно! Това много ще ви помогне в следващата игра!"

Игра „Соколският манастир през Възраждането“

Препоръчителен брой участници: 10-30 деца. При по-малки могат да са само два отбора или пък всички деца да разиграят заедно без конкуренция играта.

Времетраене: 25-30 минути.

Необходими материали: 3 комплекта, съдържащи по 3 цветни ламинирани карти с наименованията на функциите и 9 информационни карти по цветовете, съгласно Приложение 3 (формат А6), 3 празни кутии, 3 коркови табла, 9 игли, 3 чувала.

Цел на играта: Децата, играейки, да се запознаят с функциите на Соколския манастир през Възраждането.

Описание на играта: Водачът разделя децата на отбори. Всеки отбор получава по един чувал, с който ще скачат. На около 2-3 м от стартовата линия са поставени кутиите с 9-те информационни карти, а от обратната страна на приблизително същото разстояние – таблата, на които са закачени трите цветни карти с наименованията, като текстът е скрит, т.е. обърнат към таблото. Всеки участник подскача с чувала към кутията, за да вземе една карта. Прочита и я носи до своя отбор. Предава чувала на следващия участник, който скача, за да вземе следващата карта. Когато се съберат три еднакви карти от един цвят, участникът, който е на ред, скача не към кутията, а към таблото, където обръща картата, прочита я и я закача. Водачът призовава децата да помагат на играещия участник, като му дават път.

Победител е отборът, който пръв съумее да обърне и прочете и трите функции на манастира. Водачът дава дребни награди на спечелилия отбор и отправя ободрителни думи към останалите участници.

"Чудесна игра! Е, славен е бил Соколският манастир – в онези времена освен място за поклонение и молитва, манастирът е помагал и за съхранение на българщината, за образоването на българите, подпомагал е развитието на изкуството и занаятите, подпомагал е освободителната борба. Така да се каже, манастирът е бил обществена

институция, опазваща духовното и културно наследство на нацията. В следващата игра ще научим как през годините манастирът се ползва от природните богатства.

В миналото Соколският манастир получил като дарение обширни ниви, ливади и гори. Освен че служели за изхранване на монасите, имотите на манастира били използвани и за парични доходи, които служели за поддържане и ремонт на сградите (защото няколко пъти е имало пожар и са били нужни значителни средства), дострояване на някои части (като например хотелската част) и др. Естествено било именно чрез земята, природните богатства и упорития труд на монасите да се осигуряват нужните средства за манастирската дейност. В следващата игра ще научите по какъв начин Соколският манастир си взаимодействал с природната среда."

Игра „Соколският манастир и природната среда“

Препоръчителен брой участници: 6-30 деца. Същите три отбора от играта по-рано.

Времетраене: 25-30 минути.

Необходими материали: 3 комплекта с по 5 карти с рисунки/снимки, съгласно описанието по-долу (формат А5); 6 празни кутии; 6 ленти за връзване (приблизителна дължина около 1 м.); дребни награди за отбора победител.

Цел на играта: Децата да развият умения за сътрудничество и работа в екип, да осъзнаят връзката на манастира с околната среда.

Описание на играта: На около 2-3 м от стартовата линия се поставят първите празни кутии, след около 2-3 м вторите празни кутии. В тях са поставени картите, както са описани в таблицата по-долу. Първите две двойки деца в отборите си завързват по един крак (двойката застава един до друг и се завързват краката им, които са един до друг). При старт първите тръгват, като трябва да съгласуват бързото си ходене. Вземат картата, която е наред в първата кутия. Като стигнат при втората, търсят съответната карта, която е във връзка с първото изображение. Ако се затрудняват, търсят помощ от останалите участници в отбора – като казват какво е изобразено и съответно какви са другите картинки, за да изберат правилната. След това се връщат и поема следващият отбор. Останалите участници използват времето, за да подготвят (завържат) следващите участници.

Кarti в първата празна кутия	Кarti във втората празна кутия
Селскостопанска храна (жито, царевица, боб, зеле);	Селскостопански ниви
Мляко и масло	Стадо с овце и крави на ливада
Чували с надписи "брашно"	Воденица (и името)
Дървени трупи и дъски	Дъскорезница (и името)
Няколко балкански пъстърви	Рибарник (и името)

Водачът обявява отбора победител и награждава участниците с дребни награди.

След края на играта водачът обобщава играта, като споменава накратко всяко от направленията на взаимодействието на манастира с природата. Добавя, че хората трябва да оценяват природните блага. Прави връзка с Природния парк и неговите функции за опазването както на природното, така и на културното наследство.

"Е, настъпи време да си вземем довиждане с това прекрасно планинско кътче на Природен парк „Българка“. В игрите днес разкрихте някои от тайните на Соколския манастир. Разбрахме, че манастирът е бил и продължава да бъде важно място за молитва и

преклонение. Научихме колко важна роля е имал за съхраняването на книжнината, за развитието на образованието. Видяхме, че самият манастир е архитектурен шедьовър, а в него има интересни иконописи и дърворезбовани елементи. Като един истински духовен център той е привличал хората и ги е учил на едни от най-важните духовни ценности – честност, справедливост, уважение. Наистина Соколският манастир е място за молитва и поклонение и обществена институция, опазваща духовното и културно наследство на нацията!

Искам да ви поздравя, защото днес показахте бързина, съобразителност и сила! Продължавайте така и до нови срещи!"

Подходящи думи и изрази

Соколски манастир, място за молитва и поклонение, център на книжнината и образованието, Възраждане, килийно училище, опазване на българщината, родолюбие, освободителна борба, взаимодействие с природната среда.

Допълнителни препоръки

Ако групата е съставена от по-малки деца, водачът може да снижи изискванията за четене при някои игри или да помага при четенето. Ако групите са смесени и някои имат трудности в четенето, по-големите деца да поемат тази част.

Приложение 1

Информационни карти за игра „Рекламирам манастир!“

Име на картата	Информация
Манастирът - място за молитва и поклонение	В манастира монасите се откъсват от делничния живот, уединяват се. Отдават се на служене на Бога. Тук монасите се усъвършенстват – развиват своята воля и добри

		<p>качества (доброта, търпение, състрадание, любов).</p> <p>В манастира поклонниците търсят единение с Бога, идват, за да се помолят за подкрепа в трудностите и дори изцеление.</p> <p>Поклонниците посещават манастира и за да се докоснат до спокойствието и възвишеното.</p>
Манастирът център книжнината образованието	– на и	<p>В най-трудните времена, изпълнени с гонения и гнет, манастирите съхраняват българщината. Те са пазители на исторически сведения за великото минало на България.</p> <p>В тях се пазят и създават книги на български език, които се разпространяват по българските земи. Книгите се създават, като се преписват на ръка.</p> <p>В техните килийни училища започват да се учат хората на четмо и писмо.</p>
Манастирът център изкуствата	– на	<p>През Възраждането манастирите способстват за развитието на много художествени занаяти.</p> <p>Бурното строителство на манастири подпомага развитието на възрожденската архитектура с типичните извивки и чардаци.</p> <p>Развиват се иконописът и дърворезбата. Изписват се както отделни икони, така и големи стенописи. Дърворезбоват се иконостаси, владишки тронове, тавани.</p> <p>Много от книгите, създавани в манастирите, са изрисувани, обковани със злато и сребро.</p>
Манастирът обединител нацията	– на	<p>Манастирът привлича много хора на едно място, което ги оформя като средище, в което могат да се обсъждат важни за текущото време въпроси. През възраждането манастирите имали известна свобода и защита от своеволията на местната турска власт. Това привличало активни дейци, като будители – учители и образовани хора, а също и революционери. Така манастирите способстват за оформянето на българската идентичност, за обединяването на народа в преследването на общи цели, като например свободна България.</p>
Манастирът духовен стожер на обществото	–	<p>Манастирите са духовно средище, в което се почитат висши ценности, като честност, справедливост, уважение.</p> <p>Манастирите разпръскват светлината на тези ценности сред обществото. Това става както чрез напътстване на обикновените хора (които в трудни моменти търсят подкрепа от духовните лица), така също и на будителите, първенците, най-активните сред обществото.</p>

Приложение 2

Карти-идеи за съставяне на рекламата

Текст на картите-идеи за реклама
Напишете кратко стихче, като се опитате да спазите ритъма и да римувате някои думи.
Подсказка: използвайте ключови думи от текста.
Напишете рекламата, като формулирате въпроси, или въпроси и отговори.

Например: Къде ще намерите... (нещо, което манастирът осигурява на хората, с което ги привлича)? В манастира!
Напишете рекламната като хвалебствени твърдения. Например: В манастира може да видите... Само тук/в манастира може да намерите....
Напишете рекламната, като акцентирате върху емоциите, т.е. какви емоции може да изпита човек, ако отиде в манастира и се докосне до описаното в текста. Подсказка: възможни чувства – национална гордост, радост и веселие (за окото, за душата), любов, усещане за мир и покой...
Напишете рекламната под формата на ритъм (или песен), например като рап-парче. Препоръка: моля, използвайте положителни послания, а не отрицания, и мили думи, разбира се.
Може да подобрите рекламната си, като измислите танц, който изпълнявате на фона на изказванията за манастира. Съвет: Може само един да говори, докато другите танцуват, или пък да се редувате в изказванията.
Можете да изпълните сценка, докато вървят изказванията за манастира. Съвет: Може да представите някаква дейност в манастира (като четене на книга, писане, преподаване), което може да бъде сериозно или пък хумористично.
Можете да изпълните сценка, докато вървят изказванията за манастира. Например: Да си предавате посланията един на друг на ухо.
Можете да изпълните сценка, докато вървят изказванията за манастира. Например: Членовете на екипа се опитват да убедят един (обикновен българин от Възраждането), че трябва да посети манастира, защото... ще получи /научи ....

Приложение 3**Информационни карти за игра „Соколския манастир през Възраждането”**

Наименование на картата	Цвят на картата	Информационна част
<i>Място за молитва и поклонение</i>	<i>Зелен</i>	Тук в различни периоди монаси и монахини се откъсват от делничния живот, уединяват се, служат на Бога.
		Поклонниците идват, за да получат изцеление от чудотворната икона Св. Богородица Троеручица.
		Поклонниците търсят изцеление от лековитата вода, стичаща се в пещерните сталактити и сталагмити в скалния параклис.
<i>Център на книжнината и образованието</i>	<i>Син</i>	Скоро след създаването на Соколския манастир в него е открито килийно училище.
		За известно време в килийното училище преподава видният будител Неофит Бозвели.
		Създателят на манастира Йосиф Соколски прави неуспешни опити да създаде духовно училище в манастира.
<i>Манастирът – център на изкуствата и занаятите</i>	<i>Червен</i>	Манастирът е изпълнен в типичния възрожденски стил.
		Иконописан е семпло, но някои от иконите са изографисани от известни майстори от Тревненската школа, а също и от Захарий Зограф от Самоковската школа.
		Градежът на манастира привлича занаятчии от района, като Кольо Фичето, изградил чешмата в манастира.

Интерпретационна програма

Целева група	Деца на възраст 7-12 години.
Основно послание	Нека познаваме миналото, защото то е основата, на която израства бъдещето.
Място на провеждане	Местността около с. Потока и с. Езерото
Препоръчително време за провеждане	1 юни – 15 октомври.
Продължителност	5,00 часа.
Методи	Беседа по маршрут, практически експеримент, игри, интерактивна визуализация
Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> • Снимка на водно колело • Пластмасови чинии за еднократна употреба (брой в зависимост от броя на отборите); • моливи; • хартиено тиксо (широко 3-4 см); • сламки; • пластмасови чашки (брой в зависимост от броя на отборите); писмени инструкции за построяване на водното колело (брой в зависимост от броя на отборите); • здрав дебел конец/тънко въже (2 метра). • Ламинирани карти със снимки, наименование, предназначение и описание на принципа на действие за всеки от следните типове работилници: <ul style="list-style-type: none"> ✓ Гайтанджийска одая ✓ Бичкиджийница ✓ Струг ✓ Точило ✓ Тепавица ✓ Воденица „Караджейка“ ✓ Валявица.
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, крем за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки, шише с вода, сандвичи.

i

Информационен блок

Занаяти, при които се използват задвижвани от вода машини

Гайтанджийство

Един от най-доходоносните занаяти в Габрово в миналото.

Гайтанджийският чарк е машина за плетене на гйтани. Изобретена е в Централна Европа по време на Наполеоновите войни (1799 – 1815).

Спорно е кой и кога точно е пренесъл чарка в България.

Според някои източници „по българските земи първият гайтанджийски чарк е донесен в първите години на XIX век от гр. Брашов (Трансилвания) в Габрово от майстор Станимир (Станимер), родоначалник на габровския род Станимирови. Той пренесъл дребните части цели, а по-големите - на шаблон от оризова хартия.”

Други твърдят, че „първите няколко години на XX век някой си Андон, родом казанлъчанин, е дошъл в Габрово от Немско. Как е отишъл в Немско, кога и какво е правил там, нищо не може да се каже. Знаело се е само това, че той е бил преследван оттам за откраднатото изкуство – правене на чаркове. Щом като се поселил в Габрово, този Андон... сглобил целия чарк и плел на него гйтани, като го привеждал в движение с ръка.”

Сплитането на гйтана се извършва от чарк, който се състои от зъбни колела с перки, предаващи въртенето към метални клеми, носещи дървени калемии с намотана на тях прежда. Движението им става по строго определен път, оформен от метална плоча. Двете групи калемии - леви и десни - се движат по самостоятелни, взаимопресичащи се елипси. Сплетеният гайтан се опъва от няколко приспособления (макара, летка, гребен и др.), които осигуряват и равномерно плетене. Готовият гайтан се събира на дървени макари, най-често с камък под тях за тежест. Чарковете биват за 8, 10 (по-рядко) или 12 нишки, в зависимост от дебелината на получения гайтан.

Чарковете за плетене на гайтан се подреждат в специална сграда, наречена "гайтанджийска ода". Сградата е на два етажа, задължително опряна на вадище - водно отклонение от река. Горният етаж представлява една стая, а в долният етаж се разполагат двигателните механизми - водни колела (переи) с вбити дървени валове (вретена). Вретеното минава през дървения под между двата етажа и предава въртеливото движение (перей) през голямо зъбно колело, играещо ролята на редуктор и маховик към чарка. Чарковете се нареждат покрай стената. Най-често срещаните гайтанджийски одаи са с по 10-12 до 15-20 чарка.

Гайтанджийските одаи са строени извън селищата, на удобни до вадищата места. Обикновено те са групирани по няколко (от 3 до 10), разположени една до друга, за да се използва рационално водата на едно вадище. Понякога се редуват не само одаи, но и воденици, тепавици, валявици. Плетенето на гайтан в Габровско започва през 30-те години на XIX в., а от 60-те години занаятът е един от най-силните в района. Броят на чарковете достига 700-800, а производството - 1,5 млн топа (гранче) гайтан. Гайтанджийските одаи просъществуват до 1947-48 г.

Дърводелство – стругарство и дъскорезници

Бичкиджийница

Бичкиджийницата е съоръжение за бичене на талпи и дъски. С появата си тя заменя големия ръчен трион "крап".

Бичкиджийницата представлява временна защитна сграда от дъски, в която е монтирано същинското съоръжение. Встрани се намира голям конусовиден кош, в който се нагнетява водата, отведена от вадата до него. В долния си край кошът е стеснен и водната струя от него задвижва малко водно колело – долап. На дървена ос е закрепен своеобразен колянов вал – курбел. Той осъществява възвръщателното движение на триона.

В Габровско бичкиджийниците се появяват по-късно, в сравнение с всички останали технически съоръжения на вода – в края на XIX век.

Стругове

Те са едни от най-характерните технически съоръжения на вода за Габровско през XVIII и XIX век. Дървостругарството съчетава природните дадености на района (богатството на гори и бързотечащи води), с майсторлъка и предприемчивостта на балканджиите. Дървените предмети, изработвани на струг, са разнообразни по форма, големина и предназначение: гаванки, похлупци, тепсии, паралии, чутури и др.

През XVIII и XIX век се изграждат множество водни стругове. Принципът е в това от мощта на течащата вода да се завърти голямо водно колело, което придава движението на другите механични елементи. По този начин последната част от сложното съоръжение стругува големи и масивни дървени елементи.

Воденичарство

Воденица

"Караджейка"

"Караджейка" произлиза от турската дума "кара", означаваща "черно". При тези воденици брашното не се отделя от триците и излиза тъмно на цвят.

Караджейките имат механизъм от хоризонтално водно колело „перей“, представляващо дървена главина с набити на нея дървени лъжици; дървена ос „вретено“ и метална „маъл“. Върху тях ляга горният воденичен камък, който се върти, докато долният е неподвижен. Водата, която задвижва цялото съоръжение, се отвежда по дървена тръба, направена от дебело, прогнило в средата дърво. За да се получи необходимият отвор, тя се опалва. При обгарянето отвътре дървото се импрегнира и се предпазва от гниене. Смилането на зърното става между два воденични камъка. Над тях неподвижно е закрепен дървен кош, в който се насипва зърното. Чрез кречеталото се осъществява регулирането на количеството зърно, което се изсипва от коша към камъните. От центробежната сила брашното се изхвърля и събира в дървен сандък.

Тепавичарство

Тепавици

Това са съоръжения за обработка на вълнени, домашни платове и гайтан, при която материалът става по-плътен.

Тепавицата представлява механична система, състояща се от големи дървени чукове. Чуковете се задвижват от силата на водата. Водата върти гребно колело, което посредством система от зъбни колела предава въртенето, като връзката между колелата и чуковете е така направена, че да променя въртеливото движение в постъпателно. Вълненият плат се подава между чуковете, които го набиват и сплъстяват. Процесът се повтаря многократно, докато не се постигне желаната плътност и дебелина на плата. По време на обработката платът се облива с вряла вода.

Валявици

В тях се валят вълнени тъкани – одеяла, китеници, халища. При обработката тъканите омекват и получават мъхеста повърхност. Продължителността на валяне зависи от материала и температурата на водата – от 5 до 10 часа.

От 30-те години на XIX век валявиците започват да се използват и за пране на постелки и завивки. Прането трае 20-30 минути и се извършва без използването на перилни препарати. Валявицата се намира в непосредствена близост до реката. На около 150-200 м нагоре по

течението на реката е направена отбивка на водата, като денивелацията между мястото на отбиването и валявицата е около 2 м.

На мястото, където е отбита част от реката, вече отбитата вода влиза в дървен канал, който при отбивката е на нивото на земята, а при валявицата е на около 2 м от земята заради денивелацията.

Същинската "валявица" представлява пресечен конус, обърнат с широката основа нагоре, изработен от дъски, който се припокриват плътно при широката основа, т.е. отгоре. Разстоянието между дъските се разширява в долната част така, че водата да изтича, в тесния край на конуса разстоянието между дъските е около 10 см.

Точило

Появата на точилата в Габровско се свързва с интензивното развитие на ножарството. На такъв вид точила се точат брадви, тесли, ножове и др.

Рекултивиране на кариерата край село Потока

В обхвата на бившата кариера край с. Потока се извършва рекултивиране - възстановяване на естественото състояние и растителност. Най-стръмните участъци на бившата кариера са стабилизирани чрез поставяне на триизмерна геомрежа, върху която е впръскан хидропосев - водна суспензия на тревни семена, торове и хранителни вещества. Геомрежата е изработена в зелен цвят с цел предпазване на семената от прегряване. По-малките наклони са стабилизирани чрез малки тераси с плетчета.

Възстановената територия ще осигури възможност за възобновяване на биологичното разнообразие, като същевременно се демонстрират нагледно стъпките и методите за възстановяване на увредените площи в изоставената кариера.

Кариерата ще бъде превърната в кът за отдих, като ще бъдат поставени беседки, чешми, ще се изгради и заслон.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута:

В края на село Потока при разделянето на пътя – основният към с. Езерото, екопътеката към селото и двата пътя по реката.

На това място, след като се събере групата, интерпретаторът привлича вниманието върху себе си и се представя.

"Здравейте, Аз съм... и днес ще ви поведя на пътешествие в едно отминало и вече позабравено време. Ще ви разкажа истинска история за странно приятелство – за приятелството между хората, които са живели по тези земи, и реката – река Сивек. Историята започва в село Езерото, а ние ще стигнем до него ей по тази пътечка."

Водачът дава 5 минути на децата и ръководителя/ите на групата, за подготовка за ходенето. Прави проверка дали всеки си носи вода и подходяща екипировка. Дава инструкции за безопасност.

Групата тръгва по екопътеката към с. Езерото.

Спирка 1: около 15 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – кратка почивка след стръмното изкачване, проверка на състоянието на членовете на групата

Кратка почивка след 15 мин., когато пътеката излезе на шосето.

При въпроси от страна на участниците интерпретаторът разказва накратко за кариерата, като обяснява, че в миналото тук са се добивали камъни, но кариерата не работи и в момента се рекултивира.

Групата продължава нагоре по пътя. След 20-тина метра пътеката се отделя нагоре вдясно. Тръгва се по нея.

Спирка 2: около 15 минути от Спирка 1

Цел на спирката – представяне на живота и основния поминък в село Езерото през 19-ти и началото на 20-ти век

Спирка след второто стръмно изкачване, точно преди влизане в село Езерото.

"Това беше най-стръмната част от пътя. И най-трудната. Погледнете колко високо сме се изкачили. Виждате ли долу кариерата? А реката? Как мислите, хората, които са живели в това село, слизали ли са често до реката? Дали въобще са я използвали за нещо?"

Интерпретаторът изслушва всички отговори и предположения. После разказва:

"Днес селото няма постоянни жители. Някога обаче във всички къщи, които виждате, е кипял живот, по дворовете гордо са се разхождали кокошки, а по улиците са тичали деца."

(При преброяването през 1900 г. селото е със 7 домакинства от 5 до 10 човека всяко, 20 сгради, 32 яхъра, 7 плевни и 3 хамбара-плевни. Основен поминък на жителите са били дърводобивът и дървообработването.)

"Един от възрастните хора, които все още живеят тук, макар и само през лятото, си спомня, че като малък основното му задължение е било сутрин да се качи с магаренцето горе в планината, където било сечището, да натовари дърва и и да ги занесе в работилниците, където неговият баща и чичо правели паници, гаванки и други малки дървени предмети. И можете ли да си представите къде са били тези работилници?"

Долу покрай реката. Нека да минем през селото и да продължим по пътеката, която е водела към работилниците за дървообработка, наречени стругове."

Групата минава през селото. Интерпретаторът обръща внимание на къщите, обяснява за живота в селото, пита децата според тях с какво живеещите тук са си изкарвали прехраната.

Спирка 3: около 20-30 минути от Спирка 2

Цел на спирката – представяне на идеята за използване на водата за задвижване на различни машини, запознаване с принципа на действие на водното колело, изработване на макет на водно колело

Групата се събира отново при реката.

Именно тук, малко по-нагоре и малко по-надолу по реката са били разположени работилничките на хората от село Езерото и село Потока. Това са били стругове, на които са се изработвали малки дървени съдове. За съжаление те са изоставени преди повече от 50 години и днес от тях не е останало нищо.

"Защо според вас хората са направили работилничките си тук, на реката, а не горе, в селото? За какво са използвали реката?"

Събират се всякакви отговори.

За пиене, за напояване, за готвене, за пране....

Постепенно децата стигат до идеята за машините, задвижвани с вода.

"Да. Струговете за дървообработка са били задвижвани именно от водите на реката. Можете ли да се сетите и за други машини, задвижвани от вода?"

Ако никой не се сети за нещо такова, интерпретаторът може да попита:

"А имате ли идея как водата би ни помогнала за нещо друго, например да си смелим брашно?"

При отговор „като движи колелата на воденицата“, интерпретаторът продължава:

"Почти всички, задвижвани от водата машини, използват водно колело. Знаете ли как изглежда водното колело?"

Даваме възможност на децата да отговорят и обяснят, после показваме снимка.

"Искате ли сега заедно да се опитаме да направим свои водни колела и да ги накараме да проработят. Ще бъде много забавно."

Интерпретаторът води групата към подходяща полянка недалеч от реката.

Експеримент „Водно колело“

Препоръчителен брой участници: 4-20

Времетраене: 30-40 минути за направата и 15-20 мин. за задвижването

Необходими материали:

- здрав дебел конец/тънко въже 2 метра

Материали за всеки отбор:

- лист с инструкции за построяване на водното колело
- 2 пластмасови чинийки
- молив
- пластмасова сламка
- 9 малки пластмасови чашки (за кафе)

- хартиено дебело (3-4 см) тиксо

Цел на играта: Практическо занимание за изработване на водно колело; изучаване на принципа на действие на водното колело; развиване на умения за работа в екип.

Описание на играта: Интерпретаторът разделя децата на групи по 4 човека и дава инструкции:

"Всяка група ще направи свое водно колело. Ще работите заедно, но при следните условия: един от участниците в групата ще бъде ръководител, друг – доставчик, и двама строители. Разпределете си ролите."

Когато участниците си разпределят ролите, водещият продължава.

"Тук са необходимите ви материали. До тях имат достъп само доставчиците от всяка група. А ето тук (инструкторът сочи от другата си страна) са схемите за направа на водното колело (виж приложение 1). Тях може да ги гледа само ръководителят на всяка група. Строителите трябва да построят колелото, но не могат да виждат схемите. Ръководителите трябва да им обяснят какво и как да направят, но нямат право да докосват материалите."

Имате ли въпроси? Ще повторя накратко:

Доставчиците носят колкото и какъвто материал трябва;

Ръководителите гледат, запомнят и обясняват схемата (могат да идват да я гледат колкото пъти искат, но не могат да я показват на строителите);

Строителите строят колелото."

Интерпретаторът разпределя групите на известно разстояние една от друга.

Интерпретаторът обикаля, следи за спазването на правилата и, ако е наложително, помага.

След като всички са приключили с построяването на водните колела, водачът избира и подготвя подходящо място за изпробването им. Може да е малко по-нагоре по реката, където пътеката се отклонява вляво за заслона, защото там е по-стръмно.

Водачът помага и коригира в движение, за да се задвижат колкото се може повече от колелата.

Обсъждане:

Лесно ли беше построяването на вашето колело? А лесно ли е било да се построи истинско водно колело? Кое според вас е било най-трудно?

"Знаете ли, че именно водното колело е предшественикът на водната турбина – механизмът, който е едно от най-главните съоръжения във всяка водно-електрическа централа? Някога водата се е използвала, за да задвижва директно различните съоръжения. Сега на все повече места водата се използва за генериране на електричество. А електричеството е това, което движи огромна част от уредите и машините, които използваме днес."

(По преценка на водача преходът може да бъде удължен по екопътеката до заслон Белчеви мини. Там може да се направи почивка и да се изиграе следващата играта „Кой кой е?“).

Групата продължава по течението на реката, обратно към с. Поток. На разклоненията се следват

табелките „Кариера“. Около поляната с вишката избираме подходящо място за следващата игра.

Спирка 4: 10-15 минути от Спирка 3

Цел на спирката – запознаване с типичните за района, задвижвани с вода машини, правене на връзка между миналото и настоящето

Игра "Кой кой е?"

Препоръчителен брой участници: 4-20 деца

Времетраене: 10 минути + 15 минути за представяне

Необходими материали: Ламинирани карти с информация за основните задвижвани от вода механизми. Картите са четири вида – наименование, предназначение, описание на принципа на действие и снимка (виж Приложение 2). В зависимост от големината на групата могат да не се използват всички карти.

Цел на играта: Запознаване с типичните за района задвижвани с вода машини.

Описание на играта: Всяко дете тегли по една карта. Задачата е да намери другите участници, които имат карта за същото съоръжение. Трябва да се групират и да представят своето съоръжение.

Когато децата представят съоръженията, водещият допълва по някой интересен факт за всяка задвижвана от водата машина.

Водачът разказва, че задвижваните от вода съоръжения често са строени извън селищата на удобни места до вадичката. Обикновено те са групирани по няколко (от 3 до 10), разположени едно до друго, за да се използва рационално водата на едно вадиче. Понякога са се редували гайтанджийски одаи, стругове, воденици, тепавици и валяващи.

Водачът обяснява, че подобно място е имало точно под село Чарково (под гробището, на мястото в момента е построена беседка). В момента там може да се видят само следите на вадичето – то прилича на пътека, успоредна на реката от другата страна на пътя (ако водачът прецени, може след приключване на описаната програма да заведе групата на посоченото място).

Групата продължава по пътя към кариерата. Малко преди края водачът разказва за бичкиджийницата. Показва я (единична постройка преди селото, вляво от пътеката, от другата страна на реката). Тя е единствената останала в района (ако не броим бичкиджийницата в Етъра) и сега е преустроена да работи на електричество. Технология, която е изобретена през 18-ти век, се използва и днес, като само задвижването вместо от вода се извършва от ток.

"Когато говорихме за различните задвижвани от водата машини, ние споменахме, че те вече не се използват. Това е така само отчасти. Конкретните механизми и части на много от машините са широко използвани и днес. Знаете ли например, че при тепавицата чуковете, които тепат вълната, са прикрепени към колян вал, който преобразува кръговото движение на воденичното колело в постъпателно? Колян вал се е използвал и в устройството на бичкиджийницата. Същият този колян вал днес се използва в устройството на всички съвременни автомобили."

Много от основните принципи на работа на машините от 18-ти и 19-ти век се използват и днес, но вече движещата сила не е водата, а електрическият ток. Защо според вас токът е предпочетен пред силата на водата?"

Интерпретаторът изслушва отговорите на групата.

"Да. Основното предимство на тока е, че е постоянен, докато водата в реките непрекъснато мени количеството си. Било е необходимо всекидневно настройване на машините, а е имало цели месеци, през които водата не е била достатъчна за задвижване на съоръженията."

Спирка 5: 30 минути от Спирка 4

Цел на спирката – разглеждане на воденица Караджейка и валявица, обобщение на наученото и приключване на програмата

Групата продължава по главния път до центъра на с. Потока. Разглежда воденицата. Водачът обяснява, че тази воденица е на повече от 300 години и все още работи. Показва вадата, по която идва водата.

Ако воденицата работи, групата гледа отгоре – там, където се мели брашното, и водачът обяснява принципа на действие. Ако не работи, може да се влезе и отдолу, за да се разгледа водното колело. Водачът обяснява как се е въртяло и на какъв принцип е задвижвало воденичните камъни.

"Прилича ли на колелата, които ние направихме, какво е различното?"

Водачът отива при беседката до валявицата.

"А това е още едно съоръжение задвижвано от водата – валявица. За разлика от останалите, с които се запознахме до момента, при валявицата не се използва водно колело. Достатъчна е единствено силата на водата, която се спуска по улея.

Валявиците се използват основно за пране на постелки и завивки. Водата в тях се завихря и действа като истинска пералня. В миналото валявиците са строени от дъски, които са се припокривали плътно в горната си част. В долната част разстоянието между дъските се разширява така, че водата да изтича.

Именно това най-елементарно от всички съоръжения, е единственото, което все още се използва в този си вид в много села из България.

Деца, ето че дойде време да се разделяме. Бих искал да ви предложа на търгване да направите още едно нещо – да слезете до реката и да си вземете по едно камъче.

Готови ли сте? Разгледайте внимателно своето камъче, а после го пуснете в този плик."

Интерпретаторът събира всички камъчета. После ги изсипва на масата на беседката.

"А сега ще ви помоля да се приближите и всеки да се опита да намери своето камъче. Какво стана? Успяхте ли?"

Интерпретаторът изслушва отговорите, после обяснява:

"Когато отделим време да опознаем нещо, то добива свой собствен облик. Когато се вгледаме в някое речно камъче, ние откриваме, че макар и отначало да ни е изглеждало като другите камъчета, то всъщност е единствено и неповторимо.

Същото е и с миналото. Когато го погледнем отдалеч, всички неща в него ни се струват еднообразни, мъгливи и неясни. Когато отделим време и разгледаме една частица от него, ние намираме в нея онова различно и неповторимо нещо, което я прави част от нашето минало, миналото на нашия народ. А миналото е основата, на която израства бъдещето.

Беше ми много приятно да бъдем заедно днес. Заедно се върнахме в миналото и научихме как нашите предци са използвали силата на водата, наслаждавахме се на красивата природа на Природен парк „Българка“ и се забавлявахме. Ако искате, вземете камъчетата си, за да ви напомнят за днешния ден."

Подходящи думи и изрази

Задвижвани с вода машини, гайтанджийски чарк, гайтанджийска одая, струг, бичкиджийница, тепавица, воденица „Караджейка“, валявица, водно колело.

Допълнителни препоръки

След игрите не забравяйте да приберете всички материали!

Представеният маршрут може да бъде удължаван в зависимост от възрастта и физическата издръжливост на участниците.

Вариант 1:

След като се слезе до реката от село Езерото, да се продължи да заслона „Белчеви мини“.

Вариант 2:

След разглеждане на воденицата и валявицата групата може да слезе надолу по пътя и да види вадището и мястото, където са били разположени няколко гайтанджийски одаи под село Чарково (сега там има изградена беседка).

Приложение 1

Експеримент „Водно колело“

1. Необходими материали

- 2 пластмасови чинийки
- молив
- пластмасова сламка
- 9 малки пластмасови чашки (за кафе)
- хартиено дебело (3-4 см) тиксо

2. Сглобяване на колелото

Сложете две пластмасови чинии една към друга с дъната си и ги залепете с тиксо.

Намерете центъра на колелото, като балансирате върху тъпия край на молива.

Маркирайте мястото и го пробийте с острия край на молива.

3. Прикрепяне на чашките

Премерете колко дълго тиксо ще ви е необходимо, за да обиколи колелото. Откъснете необходимата дължина (малко по-дълго от обиколката, за да може да се прихлупят двата му края), и залепете чашките върху тиксото (на сравнително равно разстояние).

Увийте тиксото със залепените чаши около колелото.

Използвайте тиксо, за да прикрепите по-стабилно всяка една чашка към колелото.

4. Сглобяване

Прекарайте сламка през дупката, която пробихте в колелото. Тя ще бъде вашата ос. Вече сте готови да изпробвате вашето водно колело. Остава само да намерите подходящо място. При прикрепянето на колелото може да се окаже удачно през сламката да се промуши въженце и краищата му да бъдат завързани за дръвчета или забучени в земята пръчки.

Приложение 2

Игра „Кой кой е?“

Карта 1: Воденица "Караджейка"

Карта 2: Съоръжение за мелене на зърно.

Карта 3: Съоръжението има механизъм от хоризонтално водно колело, дървена и метална ос.

Върху тях ляга горният воденичен камък, който се върти, докато долният е неподвижен. Водата, която задвижва цялото съоръжение, се отвежда по дървена тръба. Смилането на зърното става между два воденични камъка. Над тях неподвижно е закрепен дървен кош, в който се насипва зърното.

Карта 4

Карта 1: Гайтанджийски чарк

Карта 2: Машина за плетене на гайтани

Карта 3: Сплитането се извършва от чарк, който се състои от зъбни колела с перки, метални клеми и носещи дървени калемии с намотана на тях прежда.

Чарковете за плетене се подреждат в специална сграда, на два етажа, задължително опряна на вадище - водно отклонение от река. Горният етаж представлява една стая, а на долния етаж се разполагали двигателните механизми - водни колела с вбити дървени валове. Вретеното минава през дървения под между двата етажа и предава въртеливото движение към чарка.

Карта 4: (на картата има снимка на Гайтанджийска одая отвън (къщата) и отвътре (самата машина на втория етаж)

Карта 1: Бичкиджийница

Карта 2: Съоръжение за бичене на талпи и дъски. С появата си тя заменя големия ръчен трион.

Карта 3: Същинското съоръжение е монтирано във временна защитна сграда от дъски. Встрани се намира голям конусовиден кош, в който се нагнетява водата, отведена от вадата до него. В долния си край кошът е стеснен и водната струя от него задвижва малко водно колело – долап. На дървена ос е закрепен своеобразен колян вал – курбел. Той осъществява възвръщателното движение на триона.

Карта 4: (на картата има снимка на бичкиджийница отвън и отвътре)

Карта 1: Струг

Карта 2: Машина за изработване на дървени чаши, купи, гаванки, похлупаци, блюда за везни и др.

Карта 3: От силата на течащата вода се завърта голямо водно колело, което придава движението на другите механични елементи. По този начин последната част от сложното съоръжение се движи и обработва, дяла и заглажда големи и масивни дървени елементи.

Карта 4: (на картата има снимка на струг отвън - работилницата, и отвътре – самата машина)

Карта 1: Тепавица

Карта 2: Съоръжение за обработка на вълнени, домашни платове и гайтан. След обработката материалът става по-плътен.

Карта 3: Механична система, състояща се от големи дървени чукове. Чуковете се задвижват от силата на водата. Водата върти гребно колело, което посредством система от зъбни колела задвижва чуковете. Вълненият плат се подава между чуковете, които го набиват и сплъстяват, процесът се повтаря многократно, докато не се постигне желаната плътност и дебелина на плата. По време на обработката платът се облива с вряла вода .

Карта 4: (на картата има снимка на тепавица отвън - работилницата и отвътре – самата машина)

Карта 1: Точило

Карта 2: Съоръжение за заточване на брадви, тесли, ножове и др.

Карта 3: Задвижвано от водата водно колело, което завърта точиларския камък.

Карта 4: (на картата има снимка на точило отвън - работилницата, и отвътре – самата машина).

Карта 1: Валявица

Карта 2: Използва се за валяне на вълнени тъкани – одеяла, китеници, халища. При обработката тъканите омекват и получават мъхеста повърхност. Съоръжението се използва и за пране на постелки и завивки.

Карта 3: Основната част на съоръжението представлява пресечен конус, обърнат с широката основа нагоре, изработен от дъски, които се припокриват плътно при широката основа, т.е. отгоре. Разстоянието между дъските се разширява в долната част така, че водата да изтича.

Карта 4: (на картата има снимка на валявица)

Шипка и Шипченския проход

Интерпретационна програма

Целева група	Деца на възраст 12-16 години.
Основно послание	Шипченската епопея е символ на мъжество и смелост в името на великата цел – свободата на България. Тя е символ и на силата на единството, на задружните действия и подкрепата.

	А символът е нещо, което всеки запазва в сърцето си, за да може да се върне към него винаги, когато се чуди в коя посока да тръгне.
Място на провеждане	Районът на връх Шипка
Препоръчително време за провеждане	15 юни – 15 октомври
Продължителност	4-5 часа
Методи	Беседа, игри, преход, интерактивна визуализация
Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> • тънко въже – 22 метра; • превръзки за очи – 4 бр.; • свирки – 5 бр.; • ламинирани карти (Приложение 1)
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, крем за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки, шише с вода, сандвичи.

i

Информационен блок

История на прохода

Първите писмени сведения за Шипченския проход датират от IV век пр.н.е., когато през 335 г. пр.н.е. Александър Македонски преминава през него с армията си.

Няколко десетилетия по-късно през прохода преминава келтското племе галати. През 279 - 278 г. пр.н.е. те създават своя държава южно от прохода, в Казанлъшката котловина, със столица Тиле, недалеч от днешния град Казанлък.

Особено голямо е значението на Шипченския проход за Римската империя. Тогава за пръв път тясната планинска пътека е направена на път, изграден с най-добрите за времето си материали и средства.

Днес от историческите разкопки е известно, че през I век - IV век от Дунава до Шипченския проход е имало два основни пътя:

Големият друм започвал от някогашния римски град Нове (разположен на няколко километра от днешния град Свищов), преминавал покрай с. Гостилица и оттам през Габрово и Шипченския проход към Августа Траяна, Адрианопол и столицата на Източната Римска империя - Константинопол;

Малкият друм също започвал от Нове, след което преминавал през селата Овча могила и Бутово, гр. Павликени, селата Добромирка и Кози рог, габровския квартал "Падалото", и в самото Габрово се е сливал с Големия друм.

Османски документ от 1479 - 1480 г. показва стратегическото значение на Шипченския проход за Османската империя.

Особено голямо е икономическото значение на Шипченския проход за Османската империя през 1700 г., когато гр. Шипка се превръща в Куру скеле (Сухо пристанище) - основен разменен пункт за стоки между Северна и Южна България. По онова време проходът е бил проходим само за коне.

През 1855 г. българското население от Габровско и Казанлъшко е заставено с принудителна работа да подобри състоянието на пътя за преминаването на султан Абдул Меджид през прохода.

Име на прохода и върховете около него

По време на Римската империя проходът е носил името Марсела. Същото име е носила и планината около прохода.

По време на Руско-турската освободителна война проходът носи името Шипченски проход, а върховете от двете му страни - връх „Св. Никола“ (1326 м) (където днес е Паметникът на Свободата) и вр. Шипка (където е била разположена Кръглата батарея (т. нар. Главна позиция). Връх "Шипка" отстои на ок. 1000 м северозападно от "Св. Никола" (зад днешния хотел и паркинг).

През 1951 г. връх "Св. Никола" е преименуван на връх "Столетов".

През 1977 г. връх „Столетов“ е преименуван на връх "Шипка". Така върховете с това име стават два и на историческия връх Шипка се дава името "Малка Шипка" или „Северна височина“.

Боевете при Шипка

Отбраната на Шипченския проход е една от най-героичните и решаващи битки по време на Руско-турската Освободителна война 1877-1878 г.

Първата битка при Шипка е на 17-19 юли 1877 г. в началото на войната. Тогава руските войски установяват контрол над Шипченския проход, важен за връзките между Северна и Южна България. След превземането на прохода руските войски изграждат там защитни позиции.

След падането на Стара Загора руските войски се оттеглят към старопланинските проходи. От Българското опълчение с част от Орловския и Брянския полк е формиран Шипченският отряд под ръководството на генерал Столетов, на който е поставена задачата на всяка цена да задържи Шипченския проход, като не позволи на армията на Сюлейман паша да настъпи на север от Балкана.

След получаването на задачата генерал Столетов организира отбраната, като на южните склонове на Орлово гнездо и Свети Никола изгражда предна, а на вр. Шипка – главна отбранителна позиция. Оформят се траншеи, окопи и огневи позиции на артилерията, която се групира в няколко батареи – Голямата, Малката, Стоманената, Планинската, Централната и Кръглата. Малкият резерв, с който разполага генерал Столетов, се разполага на седловината между предната и главната позиция. Там се разкрива и медицинският пункт.

Настъплението на турците срещу шипченската позиция започва при зори на 21 август 1877 г. Главният удар е насочен срещу връх Орлово гнездо в направление на Стоманената батарея. Той се нанася от две бригади и една артилерийска батарея под командването на Реджеб паша, а спомагателният по фронта – с една бригада под командването на Шакир паша.

Атаката е съпроводена с откриване на огън от турската артилерия, изнесена на връх Малък Бедек. По височината плъзват плътни турски вериги, които се насочват към първите окопи. Стоманената батарея открива огън. В боя се намесват и останалите батареи в района на главната позиция. Но снарядите трябва да се пестят. Противникът е допуснат на близко разстояние и със залпов огън и решителни контраатаки пред предния край е спрял и отхвърлен. Към обяд увеличава натиска си по фронта и бригадата под командването на Шакир паша. Това съвпада с пристигането на Брянския полк под командването на полковник Липински, който поема ръководството на бойните действия за защита на предната позиция. Като маневрира със силите и средствата, той успява да отблъсне всички противникови атаки и да спре противника пред

предния край на отбраната. Но независимо от този първи успех генерал Столетов отчита, че положението е тежко. Силите са недостатъчни, загубите големи, а подкрепления няма.

На 22-ри август започва ожесточена артилерийска и пушечна престрелка, но турците не предприемат атаки. Сюлейман паша извършва прегрупиране. Той решава да обходи с армията си десния фланг на Шипченската позиция откъм Малуша, да я заобиколи в тил и да удари бранителите от изток, запад и юг. Турците придвижват артилерията си на по-висока точка и обстрелват прохода, докато пехотата обхожда руския фланг.

Настъплението на 23-ти август започва рано сутринта след мощна артилерийска подготовка с изнесени напред оръдия. Под прикритието на артилерийски огън плътните вериги на таборите се промъкват към предния край на шипченската позиция, като се стремят да я обхванат от всички страни. Османците нападат всички руски позиции, като основният удар отново е насочен към Свети Никола. Една руска част на Централния хълм започва да отстъпва, но са прехвърлени подкрепления и атаката е отблъсната. Много пъти се стига до решителен щиков бой с проникналите в първите окопи противникови войници. Една, втора, трета атака. Силите са малко, а ранените растат. Много са и убитите, а помощ не идва. Не достигат боеприпаси. Жажда измъчва бойците.

В следобедните часове на 23 август 1877 г. Вейсел паша успява да се промъкне към шосето за Габрово, откъдето се очаква помощ. Положението става изключително критично. Паметни са думите на командира на 3-та опълченска дружина майор Чилев: „Братя! Неприятелят ни обкръжи от всички страни, следователно път за отстъпление няма. Ще се държим, докато дойде помощ. Ако не успее да дойде, ние всички ще положим тук костите си за освобождението на България“, след което запява „Шуми Марица“. Подема я всички. И тази атака е отбита. Но по склоновете на височините от двете страни на Шипченския проход лежат повече от 1380 трупа. Много са и ранените. Все по-рядко стреля артилерията, защото снарядите са малко. След продължителна стрелба пушките стават негодни.

И когато „още миг, ще падне заветният хълм“, качени по двама на кон откъм Габрово пристигат 204 бойци от 4-та стрелкова бригада, които незабавно се хвърлят в решителен бой. Окуражени, шепата останали живи храбреци контраатакуват и противникът е отхвърлен.

Ген. Радецки пристига с 53-ти Волински пехотен полк, 55-ти Подолски пехотен полк и 56-ти Житомирски пехотен полк – 14 820 души и 39 оръдия.

Шипка е спасена.

Боевете продължават и през следващите три дни, но проходът вече е здраво в ръцете на руската армия.

На 26-ти август османска атака към Свети Никола успява да достигне руските окопи, но отново е отблъсната. В този ден пристигат още руски подкрепления и е направен опит за контраатака срещу османските позиции, но без успех. С това битката завършва, като двете страни остават на позициите си.

На 13-ти септември Сюлейман паша започва артилерийския обстрел на руските позиции. Обстрелът продължава до 17 септември, когато Сюлейман паша предприема фронтална атака срещу връх Свети Никола. Османците превземат първия ред окопи и се придвижват към върха. Генерал Фьодор Радецки, командващ отбраната, прехвърля подкрепления към Свети Никола и

руската контраатака отблъсква османците от всички превзети позиции. Последвалите османски нападения също са отблъснати.

Отбраната на Шипка продължава и през есента и зимата на 1877 г.

Този период влиза в историята като "Зимно шипченско стоене". Въпреки студа и мъглата, въпреки снежните бури и виелици, защитниците на Шипка геройски бранят прохода. За тези изпълнени с мъжество и саможертва дни телеграфът съобщава с кратката фраза: "На Шипка всичко е спокойно."

След падането на Плевен (29 ноември/10 декември 1877 г.) руските войски преминават Балкана при изключително тежки зимни условия и пленяват турската армия на Вейсел паша в шейновския укрепен лагер на 28 декември 1877 г./ 9 януари 1878 г. Победата при Шипка-Шейново е достоен завършек на Шипченската епопея.

Жертвите, които руските полкове и българските дружини дават на Шипка и в полето на Шейново са около 11 000 – убити, ранени и безследно изчезнали, а над 9 000 души са замръзналите и заболелите по време на Зимното шипченско стоене.

Участие на българските опълченци в боевете

В боевете взимат участие 1, 2, 3, 4 и 5 дружини от българското опълчение.

Участъкът от източния склон на Св. Никола до източния склон на вр. Шипка е оборудван с окопи за настъпление от изток. Този участък е наречен „ляв фланг“ и неговата защита е поверена на 2, 3 и 5 опълченски дружини.

Първа и четвърта опълченска дружина са разположени между вр. Св. Никола и вр. Шипка в резерв. Още преди началото на боевете ген. Столетов ги изтегля по южните и югоизточните склонове на вр. Св. Никола между Стоманената и Главната батарея.

По време на решаващите боеве на 23.08 части от първа опълченска дружина се насочват към главната позиция и участват в защитата на пътя към Габрово.

През нощта срещу 25.08 опълченските дружини са снети от предните позиции и разположени в района на с. Зелено дърво. Тук те получават задачата да охраняват тила на Шипченския проход. На полесражението остава само 4-та дружина. Поради това, че тя не взема участие в боевете при Стара Загора, бойците пожелават да се изравнят по участие в сражения с останалите си другари. 4-та дружина остава на позицията до 31.08.

Помощ от мирното българско население

През август 1877 г. под убийствения неприятелски огън около 1000 доброволци, сред които жени и деца, с риск за живота си разнасят на фронта по бойните позиции вода, помагат при строежа на укрепления, копаят траншеи и с желание и готовност изпълняват нарежданията на командването. Според военния кореспондент и очевидец Немирович-Данченко само за един ден на 11/26 август, жертвайки живота си, българите докарват на фронтовата линия 6000 бъчви с вода. И тази помощ според кореспондента е от съществено значение за изхода от битката, защото "трудно може да се каже от какво повече страдаха войниците - от куршумите или от жаждата".

Паметникът на свободата на връх Шипка

Идеята за изграждането на паметник е предложена на заседание на Учредителното народно събрание във Велико Търново през 1879 г.

Строителството започва през август 1926 година и продължава около пет години.

Строителството се ръководи от група архитекти с ръководител Атанас Донков. Официалното откриване на Паметника на свободата става на 26 август 1934 година.

Височината на Паметника на свободата е 31,50 метра.

Той представлява огромен каменен блок с форма на пресечена пирамида. Състои се от цокълен етаж /гробница/ и още пет етажа нагоре. Над главния вход, на специална площадка, е поставена фигурата на лъв с височина 4 метра и дължина 8 метра – символ на величавия подвиг на героите на Шипка.

Автор на скулптурата е Кирил Шиваров.

В горната част на паметника на северната стена с метални букви е изписано „На борците за свободата“, а на останалите стени е написано: „Шипка“, „Шейново“ и „Стара Загора“ – тези имена напомнят за местата на сраженията, в които българските опълченци, заедно с руските воители, са влизали в решителен бой с врага.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута:

Цел – запознаване с водача и представяне на темата, информация за значението на Шипченския проход преди Руско-турската освободителна война

Паркингът на вр. Шипка (горният паркинг– малко под самия паметник).

"Здравейте. Аз се казвам... и днес ще ви разкажа за мястото, на което се намираме – Шипченския проход.

Някой знае ли какво значи проход?

Да. Точно така. Това е място, където планината е по-ниска и през което е най-лесно тя да бъде премината.

Още от древността хората са намирали такива места и са прокарвали пътеки, по които да могат да преминават пеш или с конете си, да пренасят стоки и да пътуват до села и градове от другата страна на планината.

За Шипченския проход се споменава в източници още преди началото на новата ера. По време на римската империя за пръв път тясната планинска пътека през прохода е направена на път, изграден с най-добрите за времето си материали и средства. Тогава проходът е носел името Марсела. Същото име е носела и планината около него.

По време на османското владичество проходът запазва своето стратегическо значение, а град Шипка (от южната страна на планината) е основен разменен пункт за стоки между Северна и Южна България.

Безспорно обаче проходът е най-известен с боевете, разигрвали се тук по време на Руско-турската освободителна война 1877-1878 г.

Хайде да се изкачим на върха – най-високото място около прохода, за да ви разкажа какво точно се е случвало."

Групата се изкачва до паметника.

Спирка 1: на 10 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – изясняване на имената на върховете, обща информация за Паметника на свободата, нагледно представяне на местата, на които са се водили боевете, запознаване с разположението на позициите по време на Шипченската епопея

"Върхът, на който сме в момента, е най-високата точка в непосредствена близост до прохода. Днес той се казва Шипка, но по време на Руско-турската освободителна война е носил името Св. Никола. А този връх – интерпретаторът показва с ръка - се е наричал Шипка. Там също се разиграват, решаващи за изхода на боевете сражения. Затова, когато ви разказвам за боевете, аз ще използвам старите имена на върховете. Значи този връх, на който сме в момента, ще наричам Св. Никола, а онзи, от другата страна на пътя – Шипка.

Какво знаете за отбраната на Шипченския проход?"

Водачът изчаква децата да се изкажат, след това започва да разказва.

Така е, отбраната на Шипченския проход е една от най-героичните и решаващи битки по време на Руско-турската освободителна война 1877-1878 г.

Затова именно тук, на най-високата точка около прохода е издигнат паметника на свободата. По предварителния план паметникът е трябвало да бъде издигнат на Орлово гнездо, на мястото на най-тежките и най-жестоките боеве за Шипченския проход, но за да бъдат запазени скалите на Орлово гнездо като историческа светиня, за строителството е избрана съседната височина – връх Шипка, тогава Свети Никола.

Паметникът е официално открит на 26. 08. 1934 година.

През 1991 година по етажите на паметника е уредена постоянна музейна експозиция, представяща важни моменти от отбраната на Шипченския проход. Хайде да се изкачим до върха на паметника, за да погледнем района отвисоко."

Групата се изкачва на върха. Интерпретаторът показва основните позиции.

"Тук, на прохода и върховете около него е бил разположен руско-български отряд под командването на ген. Н.Г. Столетов. Неговата задача била да спре армията на Сюлейман паша и да не ѝ позволи да премине Балкана и да се съедини с турските части в Северна България.

Руските и български войници били около 7 500, а турската армия била около 27 000 души и резерв от около 10 000 души."

"Генерал Столетов изгражда две отбранителни позиции – предна и главна. Предната позиция се разполага на южния и източния склон на вр. Свети Никола (интерпретаторът посочва с ръка).

Главната позиция е организирана по височините Централна, Волинска и вр. Шипка (интерпретаторът посочва с ръка).

Малкият резерв, с който е разполагал ген. Столетов, е бил разположен между двете позиции.

Нека сега да слезем и да разгледаме отблизо позициите."

Спирка 2: на 20 минути след Спирка 1 (на същото място)

Цел на спирката – начало на представянето на събитията от първия ден на боевете, разглеждане на предните позиции и запознаване с основните факти, свързани с тяхната защита.

След като групата се събира отново в подножието на паметника, интерпретаторът продължава разказа си.

"Ето тук (интерпретаторът посочва) се е намирала Голямата батарея. Тя се е състояла от 4 деветфунтови оръдия. Всяко едно оръдие тежи 1 700 кг. Това е по-тежко от много леки коли. Представете си колко усилия са били необходими да се избута едно такова оръдие до върха... Оръдието стреля с граната на разстояние до 3 200 м. Това е горе-долу до склоновете на отсрещния връх (интерпретаторът показва)."

Групата разглежда оръдията. Интерпретаторът продължава:

"Знаете ли, че да се стреля точно с едно такова оръдие не е никак лесно. В края на 19-ти век артилеристите не са имали днешните високотехнологични електронни устройства за измерване на разстояние, скорост на летене на снаряда, траекторията на летене и външните въздействия върху него. Те е трябвало сами да се справят с всички изчисления и то при често променяща местоположението си цел. Можете и сами да си представите колко тежка е била тяхната задача.

Искате ли и ние да опитаме как се стреля, когато трябва сами да си изчислим траекторията на нашия снаряд? Е, няма да използваме истински снаряди и оръдие, разбира се. Хайде да пробваме. Да слезем малко по-надолу по склона. (Играта се провежда по склоновете на върха в посока Орлово Гнездо.)"

Игра „Оръдие“

Препоръчителен брой участници: 8-20 деца

Времетраене: 15-20 минути

Необходими материали: 3 (или 4 в зависимост от броя на отборите) броя прашки за риболов, дребни камъчета, лист и химикал за записване на резултатите.

Подготовка на игралното поле: Определя се линия, от която се стреля. Интерпретаторът очертава три концентрични окръжности, вписани една в друга на земята на около 10 метра от линията за стреляне. Окръжностите могат да се очертаят с камъни или въже.

Цел на играта: Онагледяване на някои от трудностите, с които са се сблъскали артилеристите при насочване на оръдията; забавление.

Описание на играта: Децата се разделят на няколко отбора с 4-5 участника във всеки отбор. Играта е състезателна. Всеки състезател от всеки отбор застава последователно на линията за

стреляне и има право на три изстрела с прашката, за да се опита да изпрати своя камък колкото се може по-близо до центъра на най-малката окръжност. Когато стрелят, децата се опитват да опишат парабола, подобно тази, която описват снарядите от оръдията. Интерпретаторът следи играта и отбелязва на лист хартия резултатите на всеки участник в колоната за съответния отбор. Всяко камъче, попаднало във външната окръжност, се оценява с 3 точки, във втората 5 точки, а във вътрешната – 10 точки. Финалните резултати за всеки отбор са сбора от точките на всеки участник в отбора.

След играта интерпретаторът коментира с децата дали да се уцели мишената е лесно или трудно. Подчертава, че на артилеристите по време на сраженията никак не е било лесно и че те са били специално обучавани, за да могат да стрелят точно с оръдията.

След края на играта интерпретаторът продължава своя разказ:

"Преди началото на боевете част от българските опълченци били разположени в окопите по продължение на източните склонове на връх Св. Никола, до източните склонове на вр. Шипка. Другата част била между двата върха в резерв.

Когато генерал Столетов вижда огромния брой на нападащите турци, той изтегля резерва и го разполага по този склон (интерпретаторът показва) – от склоновете при Главната батарея, през Орлово гнездо, чак до Стоманената батарея.

Основните боеве започват на 21 август сутринта, когато турците настъпват срещу Орлово гнездо. Точно под скалите на Орлово гнездо е минавал старият път през прохода. На Орлово гнездо не е имало равно място, на което да се разположи оръдие, няма възможност да се изкопаят окопи, а скалите не осигуряват достатъчно сигурно прикритие. Именно тук се водят едни от най-тежките боеве през първия ден.

Нека да се разходим до Орлово Гнездо. Пътекката е тясна и ви моля да вървите един зад друг."

След като групата се събере, интерпретаторът подканя децата да се запознаят с позицията.

"Огледайте се наоколо. Виждате колко е стръмно надолу. Сега погледнете към върха – от Орлово гнездо до върха няма прегради, склоновете са полегати. Затова е било толкова важно да не се допуснат турците да превземат позициите на Орлово Гнездо, защото това би им отворило път към превземането на целия връх. На Орлово гнездо рамо до рамо се бият руски войници и опълченци. Руският кореспондент Немирович-Данченко пише: „В този паметен ден всеки наш войник беше герой. Нямаше нерешителни страхливци. Веднъж 15 българи отхвърлиха и подгониха 180 души турци под общото „ура“ и одобрителните възклицания на Орловския полк. Цялата слава на първия ден принадлежи на шепата орловци и на българските дружини.

Защитниците на Орлово гнездо са били подкрепяни от картечните залпове на Малката и Стоманената батарея."

(Групата се придвижва към Малката батарея)

"Малката батарея разполага с две оръдия.

Около позициите на Малката и Стоманената батареи са разположени окопите, в които са били българските опълченци от 1 и 4-та дружина.

Много са отличилите се опълченци по време на боевете. Ето тук е бил окопът на опълченеца Леон Крудов, който по време на решителен бой на третия ден, когато защитниците са крайно изтощени и са останали без припаси, храна и вода, грабва неексплодирала турска граната и я хвърля с думите „Какво, братя, ако ще мрем, славно да мрем!“. После се понася напред, последват го български опълченци и руски воини и за пореден път отбиват атаката на противника.

Но нека не изпреварваме хода на битката, а да се върнем към първия ден.

Докато защитниците са съсредоточени да отбиват атаките към Орлово гнездо, турската артилерия, изнесена на връх Малък Бедек открива огън (интерпретаторът посочва вр. Малък Бедек). По височината плъзват плътни турски вериги, които се насочват към първите окопи. Стоманената батарея и Малката батарея откриват огън. Но снарядите трябва да се пестят. Противникът е допуснат на близко разстояние и със залпов огън и решителни контраатаки е спрял и отхвърлен."

Групата се придвижва към Стоманената батарея.

Спирка 3: на 10 минути от Спирка 2

Цел на спирката – завършване на представянето на събитията от първия ден на боевете, разглеждане на Стоманената батарея

"Тук е била разположена Стоманената батарея. Батареята е наречена така, защото е разполагала с шест стоманени оръдия, пленени от турците при първото превземане на Шипченския проход на 7 (19) юли от ген. Гурко.

Интересно е, че пленените от турците оръдия били различни от тези, ползвани в руската армия, и един от руските подпоручици умело успява да проучи оръдията и да състави таблица за стрелба с тях, така че да могат да бъдат ефективно използвани (прави се аналогия с играта „Оръдие“ и с това как децата постепенно са нагаждали наклона на прашката и силата, с която са изстрелвали камъните, за да уцелят най-малкия кръг.).

Последната атака за първия ден била насочена именно към Стоманената батарея. Под прикритието на нощта турците се опитали да я овладеят с щурм, но отново безуспешно.

За този първи ден защитниците от предните позиции отбиват девет турски атаки.

Настъпила нощ. Тя обаче не била използвана за почивка и сън. Ранените се отправили към медицинския пункт, а другарите им се заели с доиздълбаване на окопите, снабдяване с вода и пренасяне на боеприпаси.

Нека и ние да тръгнем към мястото, където се е намирал медицинският пункт, боеприпасите и водата."

Групата тръгва по пътя към прохода. Интерпретаторът посочва паметниците по пътя и обяснява, че преди построяването на Паметника на свободата всички паметници на този връх били руски. Единствените български паметници били под стария връх Шипка.

Групата пресича главния път, минава паркинга и спира на някоя поляна преди хотела.

Спирка 4: на 10 минути от Спирка 3

Цел на спирката – осъзнаване чрез преживяване на значението на доверието, подкрепата, отговорността и задружните действия за преодоляване на препятствията; представяне на събитията от втория ден на боевете

Интерпретаторът изчаква децата да се съберат и им предлага да изиграят една игра.

Игра „Минирано поле“

Препоръчителен брой участници: 8-20 деца

Времетраене: 1 час

Необходими материали: дълго тънко въже – 22 метра, превръзки за очи – 4 бр.

Подготовка на игралното поле: С въжето (може да се използват и тънки клони) се очертава правоъгълник с размери около 8 x 3 метра. В него се разпръскват „мините“. За мини могат да се използват раници, дрехи, пликове...

Цел на играта: Нагледна демонстрация за необходимостта от подкрепа и помощ от другите при справянето с някои трудности; развиване на умения за работа в екип; развиване на доверие и отговорност;

Описание на играта: Участниците се разделят на два отбора. Отборите застават на тесните срещуположни страни на полето (по продължение на неговата ширина – 3 метра), извън очертанията.

Целта е отборите да си разменят местата.

Правила: Достигането до другия край може да стане единствено чрез минаване през полето. В полето може да се стъпи единствено участник с вързани очи. В полето може да има само по един участник от отбор. Останалите участници стоят извън полето на тесните страни на полето и напътстват преминаващия в момента участник. Те не са с вързани очи. Групата може да избере дали всички заедно ще „водят“ участника, който е в полето, или един ще отговаря за него. Възможно е и един да го напътства по време на преминаване през част от полето, а след това ролята на водач да се поеме от участник зад другия край на полето.) При преминаването си участниците нямат право да докосват мините. При докосване на мина от страна на някой участник мините започват да се движат (т.е. интерпретаторът има правото по собствена инициатива да размества някоя от мините когато пожелае), а участникът се връща в началото на полето и тръгва отново.

Играта не е състезателна. Тя е успешно завършена, когато двата отбора си разменят местата.

След успешното изпълнение на играта групата се събира и се обсъждат следните въпроси: Какво стана? Как се справихте? Как се чувствахте, когато трябваше да разчитате на другите, за да се придвижате? Как се чувствахте, когато трябваше да се грижите и да внимавате за движението на другите?

Мислите ли, че при боевете на Шипка защитниците са разчитали на своите другари? А на непознатите войници от другите дружини и полкове?

"И вие се справихте много добре, когато задружно трябваше да си помагате да преодолеете трудностите, браво!"

След края на играта и обсъждането интерпретаторът продължава:

"Сега нека да се върнем към боевете за Шипченския проход. Спомняте ли си къде се водеха боевете през първия ден?"

Изслушва отговорите, хвали групата, че много неща е запомнила и забелязала, допълва и коригира. После продължава с разказа:

"На втория ден, 22-ри август, започва ожесточена артилерийска и пушечна престрелка, но турците не предприемат атаки. След отблъснатите атаки от предния ден Сюлейман паша е решил да извърши презгрупиране. Той решава да обходи с армията си десния фланг на Шипченската позиция откъм Малуша, да я заобиколи в тил и да удари бранителите от изток, запад и юг (интерпретаторът посочва с ръка посоките)."

Действията на турската армия не остават незабелязани от защитниците. На всички е ясно, че следващият ден ще бъде решаващ за изхода на боевете.

Силна жажда измъчва бойците. Доброволци от селата около Габрово носят с бъчви вода на защитниците, но тя е крайно недостатъчна, а единственото място на прохода, откъдето са черпили вода, се намира под пряк обстрел от турците. Това е било малко изворче надолу в дола (интерпретаторът показва посоката. По негова преценка и в зависимост от времето, с което разполага групата, може да се слезе до чешмата).

Хайде сега да се качим на вр. Шипка, където е била разположена Кръглата батарея."

Групата се изкачва до позицията.

Спирка 5: на 5 минути от Спирка 4

Цел на спирката – представяне на събитията от третия ден на боевете

Интерпретаторът продължава своя разказ.

"Настъплението на 23-ти август започва рано сутринта с артилерийска и пушечна стрелба върху цялата позиция. Турците нападат от три страни (интерпретаторът показва), а тяхната главна цел е изцяло да обградят защитниците, като превземат пътя за Габрово, по който се очаква да дойде спасителната помощ."

Интерпретаторът напомня, че сегашният път през прохода не е съществувал, а движението е ставало по стария път – посочва го.

"Още от рано сутринта, наред с боевете на предната позиция (вр. Св. Никола), където е съсредоточен основният удар на турците, започват боевете за пътя към Габрово.

Една руска част на Централния хълм (посочва къде се намира хълмът) започва да отстъпва, но са прехвърлени подкрепления и атаката е отблъсната. Много пъти се стига до решителен щиков бой с проникналите в първите окопи противникови войници.

Положението е критично. Боеприпасите свършват. Започва настъпление и по левия фланг на главната позиция (показва се левият фланг – като се гледа от Кръглата батарея към вр. Св. Никола - вляво).

Източните склонове на връх Шипка се охраняват от 2-ра, 3-та и 5-а опълченски дружини, а по-късно от предната позиция идват части и от първа опълченска дружина. В следобедните часове на 23-ти август 1877 г. турската войска успява да се промъкне към пътя за Габрово, откъдето се очаква помощ. Положението става изключително критично.

Командирът на Кръглата батарея е убит, офицерите са ранени и там са останали само няколко войници. На мястото на загиналите руски артилеристи застават 12 български опълченци.

С последни сили защитниците отбиват атаките, но ранените са много. Все по-рядко стреля артилерията, защото снарядите са малко.

И когато „още миг, ще падне заветният хълм“, качени по двама на кон откъм Габрово пристигат 204 бойци от 4-та стрелкова бригада, които незабавно се хвърлят в решителен бой. Окуражени, шепата останали живи храбреци контраатакуват и противникът е отхвърлен.

Ген. Радецки пристига с подкрепление от 14 820 души и 39 оръдия.

Шипка е спасена.

Боевете продължават и през следващите три дни, но походът вече е здраво в ръцете на руската армия.

А сега ще ви помоля да помълчим за малко и да се ослушаме. Мястото, на което стоим, камъните, на които стъпваме, са били тук по време на боевете. Те още пазят спомените. Опитайте се да ги чуете."

След кратко мълчание интерпретаторът продължава:

"Отбраната на Шипка продължава и през есента и зимата на 1877 г. Този период е наречен "Зимно шипченско стоеие". Въпреки студа и мъглата, въпреки снежните бури и виелици, защитниците на Шипка геройски бранят прохода. За тези изпълнени с мъжество и саможертва дни телеграфът съобщава с кратката фраза: "На Шипка всичко е спокойно."

През зимата на 1877/1878 год. руските войски преминават Балкана и пленяват турската армия на Вейсел паша в шейновския укрепен лагер на 9 януари 1878 г. Победата при Шипка-Шейново е достоен завършек на Шипченската епопея.

Жертвите, които руските полкове и българските дружини дават на Шипка и в полето на Шейново са около 11 000 – убити, ранени и безследно изчезнали, а над 9 000 души са замръзналите и заболелите по време на Зимното шипченско стоеие.

А сега бих искал да ви попитам нещо. Според вас къде се е намирал командният щаб по време на боевете? Къде е бил генерал Столетов?"

Интерпретаторът изслушва всички мнения. После разказва:

"Преди началото на бойните действия командният щаб е бил разположен там долу, където са били резервите и медицинският пункт (показва мястото). След това командният щаб се премества точно зад Кръглата батарея. Вървете след мен."

Групата слиза към командния щаб и го разглежда (трябва предварително да се уговори часът за посещение, за да бъде отворено).

Разглежда се и войнишката землянка.

Спирка 6: на 5-10 минути от Спирка 5

Цел на спирката – обобщаване на информацията от деня, игра „Военни кореспонденти“, приключване на представянето

Групата отново се изкачва на Кръглата батарея. Интерпретаторът подканя децата да изиграят още една игра.

"Децата, нека сега поиграем на военни кореспонденти, нека се върнем назад във времето на боевете при Шипка и се опитаме да издирим информацията за случващото се наоколо."

Игра „Военни кореспонденти“

Препоръчителен брой участници: 10-20

Времетраене: 20 минути

Необходими материали: свирки - 5 бр., ламинирани карти (Приложение 1)

Цел на играта: Запознаване с отделни героични моменти от боевете, осъзнаване на важността на приноса на всеки един участник за изхода на боевете като цяло.

Описание: Избират се 5 деца, на всяко от които се раздава по една карта и една свирка. Тяхната задача е да се скрият по склоновете на върха (без да се отдалечават прекалено), да застанат на едно място и да започнат да свирят със свирката. Докато петимата участници се крият, другите не гледат.

Другите участници са военни кореспонденти. Те се разделят на отбори по 2-3 (в зависимост от броя на групата). Задачата им е да намерят свирещите.

Когато задачата е изпълнена, всички се събират и се прочитат картите.

Интерпретаторът коментира, че събитията по време на Шипченската епопея и крайната победа са били възможни само благодарение на героичните усилия на всеки един от участниците. Ако има някакви коментари и въпроси, интерпретаторът отговаря, ако не – продължава.

Водачът приключва своето представяне.

"С това нашата разходка завърши. Разказах ви за боевете, които са се превърнали в символ на мъжество и смелост в името на великата цел – свободата на България. Те са символ и на още нещо – на силата на единството, на задружните действия и подкрепата. А символът е нещо, което всеки запазва в сърцето си, за да може да се върне към него винаги, когато се чуди какво да избере и в коя посока да тръгне."

"Ще се радвам, ако символите на Шипченската епопея останат и във вашите сърца."

Подходящи думи и изрази

Шипченска епопея, защитници, Руско-турска освободителна война, български опълченци

Допълнителни препоръки

Когато се описват военните действия, на всички места в текста са използвани имената на върховете такива, каквито са били по времето на Руско-турската освободителна война - връх Св. Никола (сега вр. Шипка) и връх Шипка (сега Северна височина или Малка Шипка).

Часът за посещение на командния щаб и землянката трябва да бъде предварително уговорен с управата на Националния парк-музей Шипка.

Тази интерпретационна програма е подходяща за провеждане само при благоприятни метеорологични условия. В условия на силен вятър, мъгла, ниски температури провеждането ѝ не е препоръчително.

Приложение 1

Карта 1

Капитан Шней, командир на ротата, която защитава тила на Кръглата батарея между връх Шипка и Узункуш, моли за помощ от Кръглата батарея. Изпратеният редник се връща и долага, че командирът на батареята е убит, офицерите са ранени и там са останали само няколко войници. Тогава капитан Шней заповядва на войника да отиде отново на Кръглата батарея и с артилеристите да открият огън срещу турците.

Мерачът от пета батарея Аким Рич изтъркулва своето оръдие иззад бруствера, за да може да го насочи към близката цел, и макар че около него засвистяват неприятелски куршуми, той дава три изстрела с такава точност, че турците панически отстъпват.

Карта 2

Натоварена кола с боеприпаси се движи по шосето към позициите. Изведнъж тя изчезва в облак от дим, подпалена от противников снаряд. Всеки миг от нея ще започнат да съскат избухващите патрони, така необходими за защитниците. Към колата скачат опълченците Генчо Тренов, Никола Георгиев и един руски войник. Наоколо свистят куршуми, а пламъците изгарят ръцете. Въпреки това сандъците са свалени, а боеприпасите – спасени.

Карта 3

На главния превързочен пункт работи д-р Константин Везников, лекар на Трета опълченска дружина. Той вижда, че пристига казак с писмо, на което е написано „Бързо“. След кратка почивка казакът тръгва към командния щаб, но скоро се връща, без да успее да занесе писмото, тъй като позицията е под непрекъснат обстрел. Д-р Везников взема писмото, качва се на коня и препуска към вр. Шипка. Около него свистят куршуми, пръскат се снаряди, но той успява да стигне и предаде писмото на ген. Столетов. Когато генералът го отваря, става ясно, че дългоочакваното подкрепление идва.

Карта 4

Вейсел паша успява да се промъкне към шосето за Габрово, откъдето се очаква помощ. По склоновете на височините от двете страни на Шипченския проход лежат повече от 1380 трупа. Много

са и ранените. Все по-рядко стреля артилерията, защото снарядите са малко. Тогава командирът на 3-та опълченска дружина майор Чилев се изправя и с извадена сабя извиква: „Братя! Неприятелят ни обкръжи от всички страни, следователно път за отстъпление няма. Ще се държим, докато дойде помощ. Ако не успее да дойде, ние всички ще положим тук костите си за освобождението на България”, след което запява „Шуми Марица”. Подемат я всички. Поредната атака е отбита.

Карта 5

Под убийствения неприятелски огън около 1000 доброволци, сред които жени и деца, с риск за живота си разнасят на фронта по бойните позиции вода, помагат при строежа на укрепления, копаят траншеи и с желание и готовност изпълняват нарежданията на командването. Само за един ден българите докарват на фронтната линия 6000 бъчви с вода. И тази помощ е от съществено значение за изхода от битката, защото ”трудно може да се каже от какво повече страдаха войниците - от куршумите или от жаждата”.

Интерпретационна програма

Целева група	Деца на възраст 7-12 години.
Основно послание	Процъфтяването на занаятите зависи от наличието на подходящи суровини (основно различни природни ресурси), добри инструменти и умели майстори.
Място на провеждане	Архитектурно-етнографски комплекс „Етъра”.
Препоръчително време за провеждане	Целогодишно ³ .
Продължителност	4-5 часа.
Методи	Беседа по маршрут, ролева игра, игри-състезания, визуализация, разказ.

³ През есенно-зимните месеци е особено важно водачът да се информира своевременно за метеорологичната прогноза и да проведе предварителен разговор за подходящо облекло на групата.

Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> • 1 торбичка; • 10 карти с изображение на Етъра; • 10 с работилницата по домашно тъкачество и 10 с мутафчийската работилница (формат А6); • 1 маса; • предмети за търговия (ако има трудности за осигуряването им, могат да бъдат заменени със снимки) – 1 самар, 1 кавал, 1 вълнена черга, 1 дисаги от козя козина, 1 калпак; 1 цървули; 1 стомна; 1 икона; 1 резбована кутия; 1 кречетало; • 10 карти с диалози (описани в приложение 1) (формат А5); • 3 бели листа (формат А4); • 3 химикалки; • 3 подложки за писане; • 3 информационни карти за тъкачеството и 3 за мутафчийството, представени в приложение 2 (формат А4); 30 карти (формат А5) и дървени материали, съгласно описанието в приложение 3; • 4 празни кутии; • дребни награди
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки, храна и вода

i

Информационен блок

Традиционните занаяти**Развитие на традиционните занаяти през Възраждането**

Епохата на Възраждането е движена успоредно от икономическото и духовно израстване на българите. Занаятите по своеобразен начин обединяват двете, като създават продукти за бита и ежедневието, за празниците и делниците на народа, за украса на богатите възрожденски домове, църкви и манастири. Много от възрожденските занаяти изхождат от стари традиции и начина на живот на българите от времето на Първото и Второто българско царство, такива са: тъкачеството, кожарството, обработката на метал и много други. С времето поради индустриализацията, влиянието на модата и др. много занаяти се променят, за да се нагодят към текущите условия.

Тласък за развитието на ръчните занаяти дава ферманът на турския султан Мустафа III (1773 г.), който дава автономия на еснафските организации и държавно покровителство за дейността им. В годините на Възраждането занаятите бурно се развиват, продиктувано от активизирането на българите (започват активно да търгуват на територията на цялата турска империя и зад граница), а също и поради създаването на редовна армия и нужните доставки за нея (1826 г.). В този период българските занаятчии не само произвеждат по поръчка, а и за своя сметка изработват продукти, които предлагат на пазара (по-често с посредничеството на търговци).

Организация на занаятчийския труд

Занаятите дълго се осъществяват в относително постоянна структура – самостоятелна занаятчийска работилница, водена от майстор, в която работят няколко калфи и чираци. С времето много райони се специализират, като в тях преобладава определен тип занаят. Понякога работилниците в тези райони са разположени в чаршии, в която има няколко еднотипни занаятчийски работилници. Специализацията се налага от фактори като природни дадености, географски условия, суровинната база и съществуващите традиции. Ускореното развитие през късното Възраждане става причина за поява на първите кооперативи и манифактури, които прилагат принципа за разделение на труда.

Йерархията на еснафските организации е строго установена, като има три степени. С най-ниска степен е чиракът, който обичайно вършел всякаква работа (включително помагал в домакинството на майстора) и работел за покрив и храна. Чиракуването продължавало 3 години. Втората степен е калфата, който притежавал вече известни умения в занаята. Калфата получава възнаграждение за работата си. В по-големите работилници имало и баш калфа, който изпълнявал роля на заместник на майстора. Най-висок е майсторският клас. Имало майстори без тестир (разрешение), които притежавали майсторството на занаята, но не могли още да имат собствена работилница, и майстори – тестирлии (които били записвани като майстори в еснафския тефтер. Само майстор тестирлия имал право да открива самостоятелна работилница и да взема чираци и калфи. За да стане майстор, калфата трябва след като докаже уменията и качествата си, церемониално да бъде препасан с майсторски пояс.

Добродетели на занаятчиите

За да бъде майстор един занаятчия, не било достатъчно само да притежава нужните сръчност и умения. Той трябвало да притежава известни качества, които му помагат успешно да управлява занаятчийската си работилница. Затова още в първите години на обучението ученикът-чиракът трябва да развие в себе си редица качества, като например да привикне на смиреност, благонравие, мъдрост, послушание и добро поведение. От своя страна калфата, за да бъде признат за майстор заедно със своята опитност, знание и изкуство в занаята, трябва да докаже и своята честност. Всички тези качества са нужни, за да съумее бъдещият майстор да се справя гъвкаво с предизвикателствата на времето. Според изследователи на Възраждането най-важните качества за успеха на българските еснафи наред с трудолюбието са нестихващият стремеж към съзидание, творчество (включително и чрез създаването и развитието на инструментите и техниката за производство), а също и прозорливост, смелост, риск и изобретателност.

Интересно е да се спомене, че в много случаи майсторите (а и калфите пред чираците) не разкривали тънкостите на занаята. Вероятно защото в тях виждали своя конкуренция. Затова и е останал изразът: „Занаят не се учи, а се краде”.

Фактори за развитие на занаятите

Съществуването на определен занаят зависи от четири основни фактора:

1) суровини и материали

Продукт не може да се произведе от нищо. Трябват някакви материали или суровини, много от които се добиват/вземат от природата или идват като продукт от селското стопанство. Примери са: суровите кожи от отгледани или от диви животни (за кожарството и кожухарството); глина за грънчарството; вълна за тъкачеството и мутафчийството.

Водата също е от огромно значение за някои занаяти. Тя може да се ползва под формата на задвижващата енергия (във воденицата) или пък като средство за извършване на някаква дейност (както е при валявиците и тепавиците).

2) инструменти

За да бъдат обработвани природните суровини, се ползвали многообразни инструменти, изработвани от метал, дърво и други материали (например гребени от кост).

3) **майсторлък или „ръкат майстор“** – придобиването на умения.

4) **нужда (потребност)**, поради което съществува търсене на определен занаятчийски продукт. Често това е подценявано, но именно пазарното търсене е двигателят на растежа и развитието на занаятите. Нуждата се изразява в това да се произвежда продукт, който е нужен за бита и начина на живот на хората. Това може да е домашна посуда, дрехи и части за тях, килими и черги, инструменти и механизми, или произведения на изкуството (икони, дърворезби).

Фактори за упадъка на занаятите

С индустриалната революция и появата на машинното производство много от традиционните занаяти започват постепенно да отмират. По-евтиното, а в някои случаи и по-качествено машинно производство бързо и лесно измества занаятчийския продукт, който е по-скъп заради ръчния труд. Някои занаяти отмират и поради културни промени. Типичен пример е ролята на модата, която е в основата на изчезването и трансформирането на много занаяти. Навлизането на европейското облекло сред градското население става причина за отмирането на занаяти като абаджийството, поради промяната в начина на живот почти изчезва мутафчийството, преставането да се носят кожи от селското население е стимул кожухарството да се насочи към изработка на различни кожени части за украса на дрехи и пр.

Занаяти, развити в Габровско

Тъкачество

Тъкачеството е сред най-старите традиционни занаяти. По българските земи съществува от дълбока древност, първоначално като отрасъл на домашната промишленост, а на по-късен етап като обособен занаят, способствал за икономическото издигане на градовете, включително на Габрово и други подбалкански градове през 18-ти и 19-ти век. Занаятът започва да запада най-вече поради навлизането на машинните тъкани в средата на 19-ти век (основно от Австро-Унгария). Модата и преминаването към по-фини платове също способства за упадъка на тъкачеството.

Традиционно българските семейства тъчели груби платна от лен, коноп и вълна, по-късно навлязъл и памукът. В Габровско силно развито било тъкането на копринени платна (българската коприна била тачена като най-бялата от произвежданите в Османската империя). Развито било и домашното тъкане на аби и шаяци (абаджийство).

Всички суровини за тъкачеството идвали от селското стопанство и се обработвали на ръка в домашни условия. Това включвало изпълнението на специфични процеси (технология) с разнообразни инструменти. Първичната обработка (преди преденето) на лена и конопа са много сходни, като скубане (преди да имат семе), връзване на снопчета (гръсти), изсушаване, топене във вода, мънене (окучване на гръстите), тупане и влачене. Вълната пък изисква пране, сушене, чепкане и влачене.

Кожухарство

Обработката и използването на кожи за облекла и обувки е занаят, познат още на първите българи. Особено развитие занаята има в годините на Възраждането, включително и в Габровско. В края на 19-ти век и началото на 20-ти век навлиза в криза, продиктувана от промени в търсенето на отделни продукти (например вече не се търси гъон, тъй като „папуците и еминии се замениха от модерни обувки“, а също и поради модернизирването на производството (внедряват се нови методи за обработка). Това налага пренасочването на кожухарите към обработка на фина кожа с косъм за шапки, ръкавици и части за украса на облекла.

Суровина за кожухарството са кожи от коне, говеда, биволи, овце и агнета, кози и ярета, свине, а също и от дивеч, включително зайци и лисици. За да може да се използва в кожухарството, суровата кожа се обработва по строга технология, включваща подготвителни процеси (опресняване, обезлешване, обезмасляване), същинска обработка (пиклиране, дъбене, омекотяване и шлайфане, изпиране, неутрализиране, багрене, намаляване и модификация), а също и механични операции (почистване, изтупване и ресане).

Сарачество и самарджийство

Като занаят, свързан с използването на коня, сарачеството е древен занаят, практикуван и до днес. Още по време на занаятчийския разцвет през Второто българско царство сарачеството се отделя в самостоятелен специализиран занаят в кожарството. През Възраждането сарачеството продължава развитието си.

Основните суровини за сарачеството са кожите от едър рогат добитък, телета, коне и кончета, а също и от овци, кози и свине. Майсторите сарачи произвеждат многообразни продукти, свързани с язденето и използването на коня, като ремъци, хомоти, чанти и разни принадлежности.

Самарджийството, т.е. производството на самари (тъй като включва и обработка на дърво и изисква и други умения) се обособява като самостоятелен занаят.

В Габрово майстори-самарджии има още преди 1820 г., когато вече съществува и еснафска организация. С бурното развитие на други занаяти и засилване на търговията (когато керваните на габровските търговци пътуват по цялата Османска империя) самарджийството също се развива бързо. С навлизането на нови транспортни средства занаятът постепенно отмира.

Грънчарство

Грънчарството също е сред древните занаяти, тъй като е обезпечавал разнообразни съдове за домакинството. В периода на Възраждането българските майстори развиват свой характерен стил в грънчарството. В Габровско грънчарството е добре развито.

Основен материал в грънчарството е глината, от която се произвеждат разнообразните съдове. Освен това се използват хума (добавя се към глината при производство на стомни), багрила и глазура. И до днес грънчарството използва същата технология, както в миналото – грънчарското колело.

Духовното и икономическо възраждане на българите способства и за интензивния градеж на църкви и манастири и за развитието на художествени занаяти като иконопис и дърворезба. В Габровския регион майстори на художествените занаяти изпъкват в оформената Тревненска школа.

Иконопис

Представителите на Тревненската художествена школа, развита по време на Възраждането, основно се занимават с живопис. Характерни за тях е влиянието на старите традиции при формирането ѝ, а на по-късен етап - по-голяма творческа свобода.

В иконописа се използват дъски от разнообразни видове дървета. За да бъде иконата качествена, трябва да е рисувана върху здрава дъска, която не се криви и пука и не е податлива на чревоядство. Сред подходящите видове дървесина, растящи на умерен климат, се отнасят тези на липа, топола, клен, ясен, кедър. Техниката на изработка на иконите има подготовка, която включва сглобяване, намазване с лепило, залепване на платно, грундиране на основата. Ако иконата трябва да има златен фон, то позлатяването става преди полагането на живописното покритие. След същинското изрисувване на иконата се поставя лаково покритие за предпазването ѝ от неблагоприятни въздействия.

Дърворезба

Тревненската резбарска школа е най-старата по българските земи и започва своя разцвет още пред през XVIII в., тласкана от бурното развитие на жилищното строителство във възрожденски стил. Тревненската школа е особено прославена с резбованите тавани, а също и с изработката на резбовани лъжици и вилици, маси и столове, фенери и кутии и др. Майстори от школата имат значими постижения и в църковната дърворезба, като характерни за нея са флоралните мотиви. Особено често са резбовани ружи, лалета, слънчогледи, лозови листа, роза, ябълки, ръжен и житен клас и др.

За резба се използва дървесина от леки и средно тежки видове. Леките са меки и са подходящи за начинаещи резбари. Към тази група се отнасят дървесината от липа, бреза, върба, топола, бяла мура, елша. Средно тежките видове са по-твърди и се използват за качествени дърворезби. Към тях се отнасят орехът (който има най-добрата дървесина за резба), бряст, явор, бял бор, ябълка и круша.

Изработка на музикални инструменти

Този занаят относително късно се обособява като самостоятелен занаят (откъсва се от дърводелството) – едва в началото на XX в. Първоначално занаятът се практикувал преобладаващо сред скотовъдците, които в свободното време, докато пасат добитъка, дялкали дребни инструменти – свирки, дудуци, кавали, кречетала и други инструменти от дърво. С обогатяване на музикалната практика у нас и особено с професионалното развитие на фолклорните ансамбли в началото на социализма, изработката на музикални инструменти става все по-популярен занаят, включително на гайди, тъпани и струнни (гъдулки и мандолини). Много от музикалните инструменти се изработват от дървесина на дрян (най-здравата в България), като украса може да бъдат влагани и рога, да се прави резба.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута – до някоя от вход-касете

Водачът-интерпретатор посреща групата. След като остави децата за кратко да се организират, привлича вниманието им към себе си и се представя:

"Здравейте! Казвам се... Намираме се в архитектурно-етнографския комплекс „Етър“, който представлява уникален музей на открито, позволяващ да се види как са живели и работили

хората през Възраждането. Днес ще се разходим из Етърската чаршия със занаятчийски работилници, в които до днес майстори създават разнообразни предмети. Очакват ви много изненади и игри, готови ли сте? Да тръгваме!"

Спирка 1: на 2 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – увод в темата, запознаване на децата с ролята на занаятите през Възраждането чрез съпреживяване

Интерпретаторът събира групата в близост до Кръстникколчов хан.

"Преди да започнем със същинските игри, искам да ви питам – знаете ли какво означават думите занаят и занаятчия?"

Водачът изслушва отговорите на децата и ги коментира.

"Да, близко сте, точно така! Занаятът е майсторско умение, с чиято помощ занаятчията изработва различни продукти. Както ще видите по-късно днес, това може да са предмети като иконите и резбите, тъканите платове, но също и може и да са вкусотиини за хапване като изработката на хляб и шекерчета. Тук в Етъра се връщаме във времето на Възраждането, когато занаятите са били в основата на просперитета и развитието (икономическо, социално, културно). Били са не само защото занаятчиите са произвеждали ценни стоки, а и заради това, че чрез занаятите местните хора са се учили на много неща.

За да разберете как това е ставало обаче, искам да си представите, че се връщаме 200 години назад във времето. Някой ще каже ли коя година е това? Аха, вместо в началото на 21-ви век сме в началото на 19-ти... Какво означава това? Точно около нас всичко е същото, но навън – навън светът не прилича много на този, който познаваме. Защо ли? Има ли коли, а самолети и влакове? Прави сте, няма. Е, да влакът е вече измислен, но още не е познат в България. Тогава как хората са пътували? Знаете ли? Точно така – с коне, с каруци. Е, да си представим. Започват майсторите от района – от Габрово, Трявна, Етъра и околните села да произвеждат много стоки. И искат да ги продадат – какво ще направят според вас? Да, да ги продадат, но на кого, като рядко преминавали различни търговци и все им предлагали малко пари... Така е, трябва да ги натоварят и сами да ги занесат и продадат. За да си струва, обаче, трябва да се занесат много стоки, а пътят е дълъг, защото габровските търговци пътували навсякъде из Османската империя, че и дори са стигали до Виена... Затова габровските търговци пътували на кервани от по няколко коли.

Така да предположим, че ето, тръгват два кервана габровски търговци – единият, да кажем, това сте всички вие (водачът показва с ръка около половината участници) за Цариград, а другия керван – с всички вас (показва останалите участници) за Виена. Как мислите, какво ще стане? Ще се справите ли? Да, за вас (и показва първата група участници) нямам много притеснения – пътувате до Цариград – относително наблизко – през планината, после равнината и сте почти там, трябва ви само малко пари и да знаете турски език. О, ще се справите, все пак търговците са знаели много добре турски. Ами вие (обръща се водачът към останалите), как ще се справите в цивилизования свят, във Виена?"

Водачът изслушва идеите на децата. Хвали някои от тях. Ако децата се сетят за нуждата да се знае език, водачът продължава по-нататък (от следващия абзац).

"О, но вие не се сецате най-важното. Хайде да направим нещо – всеки, който пътува за Виена – да си запуши устата. Не е достатъчно. Нека на помощ дойдат всички, които пътуват за Цариград. Моля, запушете им ушите. Да, така е добре. Мисля, че е това – ако сте в чужбина без да знаете езика, който там се говори, ще сте точно както сега – няма да разбирате нищо от това, което чувате, нито пък вас ще ви разбират какво казвате. Същото като все едно да не можете да говорите и да чувате..."

Значи всички сме съгласни – трябва сериозна подготовка за подобно пътуване, нали? Добре, уточнихме, че знаенето на чужди езици е много важно, но дали е достатъчно? Точно така, по-скоро не. Вие, търговците, ще трябва да знаете още много неща, като например пътищата (кои са най-кратки и сигурни, защото търговците трябва да се пазят от разбойници), какви са традициите и обичаите (например за това как се сключват сделки, какво е приемливо поведение) и много други.

Да продължим пътуването на кервана. Да кажем, че вече сте понаучили достатъчно, отишли сте и сте продали всичките занаятчийски стоки и сте купили разни други, които карате обратно. И като се приберете – какво става? Разбира се, продавате стоките. Друго? Не се сецате? Че вие, ако вчера сте се върнали от Виена, така ли ще си мълчите, няма ли да разкажете къде сте били, какво сте видели, да разкажете как живеят хората там...? Разбира се, че ще разкажете. И какво стана – уж само искахте да продадете едни занаятчийски стоки, пък то – и език научихте, и свят видяхте, че даже и донесохте частица от него у дома. Да, с развитието на занаятите и търговията, разбира се, на първо място се подобрява икономическото състояние на населението (т.е. хората забогатяват), но така също хората започват да се учат, да се развиват, да разширяват мирогледа си.

Хайде, пренесохме се във времето. Елате с мен, защото ни предстои първата забавна игра."

Спирка 2: на 2-3 минути от Спирка 1

Цел на спирката – децата да се запознаят със значението на природните ресурси за развитието на някои традиционни занаяти, да се ентусиазират

Водачът оставя няколко минути на групата, изчаква да се съберат и да утихнат, след това продължава с беседата в близост до къщата с табахана (или друго по-просторно място).

"Със следващата игра не просто ще научите как занаятчиите са търгували със своите стоки, но и ще участвате. Готови ли сте?"

Водачът дава указания за играта „Търговия на Етърската чаршия“.

Игра „Търговия на Етърската чаршия“

Препоръчителен брой участници: 6-30 деца.

Времетраене: 25 минути.

Необходими материали: 1 маса, предмети за търговия (ако има трудности за осигуряването им, могат да бъдат заменени с ламинирани изображения – снимки или рисунки) – 1 самар, 1 кавал, 1

вълнена черга, 1 дисаги от козя козина, 1 калпак; 1 цървули; 1 стомна; 1 икона; 1 резбована кутия; 1 кречетало; 10 карти с диалози (описани в приложение №1) (формат А5).

Цел на играта: Децата, докато се забавляват, да научат за връзката между занаятите и природните ресурси.

Описание на играта: Децата се разделят по двойки, като единият е купувач, а другият – майстор-продавач. Теглят си по една карта-диалог. Последователно всяка двойка изиграва диалога си, като майсторът застава зад масата, а на нея се поставя съответният предмет за продажба.

След края на играта водачът казва положителни думи за актьорската игра на участниците. Пита ги какво им е направило впечатление в диалозите.

"А обърнахте ли внимание, че в много от вашите диалози се споменаваха суровините, от които са изработени различните продукти, които продавахте и купувахте?"

Подчертава ролята на природните ресурси за занаятите. По избор показва част от дървесните видове (клонки, листа или ламинирани снимки) и казва, че живеят в планината наблизо, която сега е обявена за Природен парк. Обяснява какво значи това. Ако децата проявяват интерес, разказва на кратко за Природен парк „Българка“.

Спирка 3: на 2 минути от Спирка 2

Цел на спирката – децата да се запознаят с това как се е усвоявал занаят в миналото

Групата се събира край Информационния център и интерпретаторът продължава представянето си.

"А сега в близост до две стари и прекрасни чешми, и под ромона на реката, ще ви разкажа една приказка. В нея се разказва за едно момче – Никола, който живеел в едно близко до Етъра село – с. Нова махала. На възраст бил точно колкото вас (когато децата са на 10 и повече години. Ако посетителите са преобладаващо по-малки, водачът казва: малко по-голям от вас.) "

"Никола бил от бедно селско семейство. Родителите му нямали собствени ниви, затова работели на чуждите, но едва им стигало това, което изкарват. Баща му постоянно мрънкал, защото съжалявал, че като дете неговият баща – дядо Никола, не го бил пратил да учи занаят. Сега добре щял да си живее, защото съселяните му занаятчици в последните години много се замогнали. Железарите и ножарите съселяни постоянно правели нещо и продавали не само в дюкяните си, ами и чрез пътуващи търговци. А той и семейството му се мъчели и се чудели как да преживяват.

Ето че синът му Никола вече пораствал. И един ден, докато пак се тюхкал колко му е тежък животът, бащата на Никола погледнал сина си и замлъкнал. Той бил точно на възраст, в която момчетата започвали да чиракуват. Не се замислил и за миг – извадил единствените скътани бели пари за черни дни."

Тук водачът може да спре и да попита децата дали са чували поговорката и дали знаят какво означава. Ако види, че има деца, които не разбират, е препоръчително да обясни, че се визира спестовността.

"И така, взел той парите и започнал да обикаля земляците си занаятчи. Никой обаче не искал да вземе момчето – парите не били достатъчни, занаятът бил много добър и доходен и не може току-така да се учи някой, който не си заплаща таксата. Бащата се зачудил що да прави, па тръгнал към Габрово – казал си, че в този голям град все някой майстор ще го вземе. И тръгнал да обикаля – тъкачи на коприна и аби; терзии (а с усмивка водачът добавя: на съвременен български – шивачи) кожухари и бубари (тези са, които отглеждат копринени буби), обуцари и какви ли още не. Но нямал късмет – всички го връщали. Накрая се спрял до работилницата на един грънчар и поговорил с майстора. Първоначално и майстор Стоян (така се казвал) мислел да го отпрати. Но като видял мъката в очите му и умората у Никола, го съжалил и се съгласил. Преди бащата да си тръгне, се обърнал към Никола с думите: „Сине, цял живот съжالياвам, че нямам занаят. Искам обаче ти да имаш по-различен живот. Оставащ тук като чирак, занаят да учиш.“ И си тръгнал.

Момчето първо си отбърнало, че тази дълга обиколка приключила. Скоро обаче Никола разбрал, че чиракуването никак не е лесно. Трябвало да изпълнява всичко, което му казал майсторът, пък и всички други в работилницата, които били по-отдавна там. А да слуша и изпълнява заповедите на всички не е лесна работа. Працали го ту да носи вода, ту да сервира, че дори и да чисти... Е, допускали го в работилницата, но само за да пренесе някои грънци (при това под постоянното напомняне да внимава да не счупи нещо), да почисти тезгяха. Никой не му давал дори да припари до глината, пък камо ли да пипне грънчарското колело.

Но нямало какво да прави. Никола трябвало да се старае повече. Не можел да се върне вкъщи, преди да е изучил занаята. Затова си казал: „Ще съм упорит, ще бъда търпелив, за да се гордее баща ми с мене!“. Стараел се винаги бързо и добре да върши поставените му задачи, и особено се стараел да не се ядосва на шегите на по-старшите в работилницата. Скоро упоритостта му се отплатила – вече с всичко се справял много бързо, защото знаел къде е мястото на всичко. Дори последния път, когато подреждал готовите вече пъстри чинии, майсторът го похвалил колко добре се е справил.

Скоро след това Никола видял промяна – започнали да му възлагат повече задачи в работилницата – първо да гази и омесва глината, после да помага при изпичането на готовите съдове, вадел глина от близкото находище. Времето минавало, Никола се стараел и усвоил някои неща до съвършенство. Например вече само с един поглед разбирал дали дадена глина е добра или пък кога глината е добре омесена. Други, обаче, дори не знаел как се правят. Така, докато бил постоянно зает ден след ден, минали три години. Един ден майсторът извикал Никола и му казал: „Виждам, че много се стараеш и добре се справяш. От днес вече си калфа.“

Никола останал известно време без да помръдне, и макар да знаел, че имал още много да учи, бил изпълнен с радост и оптимизъм. Продължил неуморната си работа. Постепенно научил как се правят формите на някои съдове, а също и някои по-обикновени украси, но никой не го бил учил как се правят шарките и глазурата. Нещо повече, взело да му прави впечатление, че винаги когато трябвало да се смесват материалите за глазурата, го працали някъде навън – я за глина, или пък да закара готови грънци в някое от околните села. Това вече не се търпяло! Скоро не бил научил нищо ново, нито пък се бил усъвършенствал в нещо, защото вече всичко, което умее, го правел съвършено. Един ден, докато предавал посудата на един търговец, той го попитал:

- Има ли нещо момче, защо си омърлушен?

Разказал момъкът за това, което го мъчи, а търговецът му казал:

- *Нещастен си, защото чакаш някой да ти покаже, да те научи. Но не си ли чувал приказката, че „занаят не се учи, а се краде“?*

- *Как така да се краде? Нали Господ казва: „Не кради!“.*

Тогавя търговецът го подучил какво да направи. Успокоил се Никола, прибрал се и зачакал. Следващия път, когато му дали задача да откара готовите грънци, той направил както обикновено – впрегнал коня в каруцата, натоварил колата и потеглил. Но не стигнал далеч. Още на първия завой на пътя отбил встрани и завързал коня. Върнал се назад и се скрил в предварително подготвения от него тайник (сложил бил няколко чувала, покрити с чул, оформящи пространство, където никой да не го види). Зачакал. Скоро дошъл майсторът и започнал да забърква глазурата. А Никола гледал и попивал всичко. На другия ден, останал сам в работилницата, той започнал да се упражнява. След няколко неуспешни опита най-накрая постигнал това, което искал. Е, рисунъкът бил неправилен на места, но все пак бил направил първата си паница с глазура! Не след дълго станал много добър. Едва се престрашил да покаже някои от паниците си на майстора. Той го погледнал, усмихнал се и казал: „Това е, вече си майстор. Няма на какво повече да те науча. Ако искаш – остане при мен да работим заедно и да натрупаш пари, за да отвориш собствена работилница.“.

Така и сторили. След две години, когато старият майстор му препасал майсторския пояс, Никола отворил собствена работилница и си взел чираци, а неговите керамични съдове се харесвали и продавали наблизко и надалеч.“

След като им разкаже приказката, водачът пита децата дали им е харесала, какво ги е впечатлило най-много. Пита ги дали са разбрали какво е чирак, калфа и майстор. Обобщава, че да станеш майстор не е лесна задача, изисква търпение и старание. И допълва, че така е било в миналото, но същото е и днес.

Спирка 4: на 2 минути от Спирка 3

Цел на спирката – запознаване със занаятите тъкачество и мутафчийство

Беседата продължава в близост до къщата от с.Батошево (домашно тъкачество) и къщата-близък от с.Лесичарка (мутафчийска работилница).

"В момента се намираме близо до работилниците на два занаята, при които се тъче. В едната основно се тъче вълна – това е домашното тъкачество, а в другата се тъче козина – това е мутафчийската работилница. В следващата игра задачата пред всеки отбор е да проследи най-важното от двата занаята, като потърси прилики и разлики."

Водачът дава указания за играта „Еднакво или различно?“.

Игра „Еднакво или различно?“

Препоръчителен брой участници: 6-30 деца

Времетраене: 20-25 минути

Необходими материали: 3 бели листа (формат А4), 3 химикалки, 3 подложки за писане, 3 информационни карти за тъкачеството и 3 за мутафчийството, представени в приложение 2 (формат А4), малки награди.

Цел на играта: Децата търсят прилики и разлики между тъкачеството на вълна и мутафчийството.

Описание на играта: Водачът разделя децата на три отбора. За целта използва торбичка с карти (броят им е съобразен с броя на децата) с три различни снимки:

1. Обща на Етъра;
2. На работилницата за домашно тъкачество;
3. На мутафчийската работилница.

Всяко дете си тегли по една карта. На всеки отбор се раздават по 1 информационна карта за всеки от двата занаята, подложка за писане, лист и химикал. Отборите се отдалечават, така че да не си пречат и да няма преписване. Всеки отбор трябва внимателно да прочете двата текста, като на белия лист напише приликите и разликите, които установи. Победител е отборът, който е определил повече прилики и разлики. Играта може да се направи и по-динамична, ако за всеки правилен отговор се дава по една точка, а отборът, завършил първи, получава още 1 допълнителна точка.

Докато проверява написаното (приликите и разликите са изведени в таблица в приложение №2) от децата, водачът се стреми да похвали всеки отбор. След това обобщава най-важните прилики и разлики между тъкачеството и мутафчийството. Прави връзка с основното послание на темата, разказва откъде идва суровината за двата занаята. Прави връзка с животновъдството и високопланинските пасища в Стара планина. Дава кратка информация за начина на живот на хората в миналото.

Спирка 5: на 2 минути от Спирка 4

Цел на спирката – запознаване с процеса на изработване на занаятчийски продукти от дърво, обобщаване на преживяното по време на програмата

Интерпретаторът води децата до къщата с дърворезбарска работилница и къщата от с.Тумбалово, където продължава своето представяне.

"Със следващата игра ще разберете как се изработват някои занаятчийски продукти от дърво. В планината растат различни видове дървета, а тяхната дървесина има различни качества – една е по-твърда и трайна, а друга е по-мека и се обработва по-лесно. Точно разнообразната дървесина в района благоприятства развитието на някои занаяти. А сега моля капитаните на отборите да изтеглят имената на отборите за тази игра."

Водачът поднася в торбичка три карти за всеки от занаятите иконопис, дърворезба и музикални инструменти. Към него се приближават капитаните на отборите и теглят по една карта. След това водачът дава указания за играта „Дървесина и занаяти“.

Игра „Дървесина и занаяти“

Препоръчителен брой участници: Всички отбори, както са разделени в предишната игра.

Времетраене: 20-30 минути

Необходими материали: 30 карти (формат А5) и дървени материали, съгласно описанието в приложение 3, 4 празни кутии, дребни награди.

Цел на играта: Докато се забавляват, да усвоят кои са ключовите суровини за занаятите, обработващи дърво, и как се изработват продуктите.

Описание на играта: Преди началото на играта водачът подготвя игралното поле. Отбелязва се стартовата линия, като отборите се подреждат на нея на около 1-1,5 м един от друг. На около 3 метра от отборите на равно разстояние от всеки отбор се поставя по 1 кутия, в която се поставят разбъркано насочващите указания (както са описани в приложение №3). На около още 3 метра нататък в 1 кутия водачът поставя всички изобразяващи карти и материали (дървените трупчета). След като водачът обяви начало на играта, от всеки отбор тръгва по един участник, който тича до първата кутия и тегли едно указание. Чете го, връща се и подава указанието на следващия участник от отбора. Неговата задача е да отиде до втората кутия и да намери съответната изобразяваща карта или материал. При трудности да се ориентира и намери съответстващото на насочващата карта, участникът се връща и предава картата на следващия от отбора, който го замества. Целта е всеки отбор да събере всички насочващи и изобразяващи карти и материали за отбора им. Победител е отборът, който за най-кратко време е открил и събрал съответните карти и материали.

За победител се обявява отборът, който най-бързо е събрал всички насочващи карти и всички карти и материали за съответния занаятчийски продукт. Водачът обявява и награждава победилия отбор. Докато прави това, намира с какво да похвали и другите участници.

След края на играта водачът, използвайки материалите, обобщава:

"Забелязахте ли нещо интересно при тази игра? За да се изработи един качествен занаятчийски продукт, трябва да имаме няколко неща. Първо, качествени суровини (добре да се познават техните качества и особености, например коя дървесина е твърда, коя мека). Второ, нужни са инструменти и спомагателни материали (както например позлатата и лаковото покритие при изографисване на иконите). И трето, умел и работлив майстор – защото каквото и материали и инструменти да има, ако няма кой да свърши работата... няма нищо да се получи."

Водачът обобщава своето представяне и приключва беседата си.

"Ето още едно потвърждение, че изработването на различните продукти не е лесна работа – за всеки един от занаятите се изискват специфични суровини и умения. За да се използват правилните суровини, те трябва добре да се познават, а уменията се учат с желание и всеотдайност."

Съвместното ни приключение в този прекрасен ден върви към своя край. Аз лично много се забавлявах, надявам се и при вас е било така. Искам да ви поздравя за проявената любознателност и ентусиазъм в игрите. Чудесни сте! Желая ви лек път и до нови срещи!"

Подходящи думи и изрази

Занаяти, занаятчийски, чирак, калфа, майстор, грънчарство, тъкачество, мутафчийство, иконопис, дърворезба, изработка на музикални инструменти, кожухарство, сарачество.

Допълнителни препоръки

Когато преминават покрай някоя занаятчийска работилница, водачът я показва на децата, като може да им даде и по малко време да разгледат работилниците, за да видят на място различни занаятчийски продукти.

Приложение №1

Диалози за играта „Търговията на Етърската чаршия“

Занаят	Диалог, който отборите разиграват
Самарджийство	<p>Купувач: Добър ден!</p> <p>Майстор: Добър да е!</p> <p>Купувач: Имате ли готови самари? Спазарих се да карам жито до Соколския манастир, но трябва с три коня да отида, а пък имам само един самар. Здрави трябва да са.</p> <p>Майстор: Имам самари, а пък и са много здрави. Ето този тук е с дървесина от бук, а имам и от орех – те са сред най-здравите дървета и от тях стават най-хубави самари.</p> <p>Купувач: Тъкмо това ми трябва! Вземам и двата!</p>
Музикални инструменти	<p>Майстор: Добър ден!</p> <p>Купувач: Дал Бог добро! Този кавал откън добре изглежда, но дали е добър?</p> <p>Майстор: От най-добрите. От дрян съм го правил, сам отсякох дървото горе в планината.</p> <p>Купувач: Дрян ли?</p> <p>Майстор: Да, дрянът е много твърд, но пък кавалите от него вадят чуден звук.</p>
Тъкачество	<p>Купувач: Добър ден! Много хубави пътеки! Идвам отдалеч, а в нашия край не ги правят така.</p> <p>Майстор: Да, така е. И са много здрави!</p> <p>Купувач: От какво са направени?</p> <p>Майстор: От вълна, минали са през тепавица, за да са здрави, и през валявица, за да са мъхести.</p> <p>Купувач: Отлично! Само да помисля колко да купя.</p>
Мутафчийство	<p>Купувач: Добър ден, майсторе! Докато товарих покупките, ми се скъсаха дисагите. Не мога така да се прибера до село и си търся нови.</p> <p>Майстор: Ето, тези дисаги от козя козина ще ти вършат добра работа! Много по-здрави са от всякакви други тъкани.</p> <p>Купувач: Точно каквото ми трябва. Благодаря, майсторе! Ще ги купя!</p>
Кожухарство	<p>Майстор: Добър ден!</p> <p>Купувач: А, не е толкова добър, толкова бързах, че на тръгване си забравих калпака у дома. И цял ден студувам.</p> <p>Майстор: На точното място си. Правя хубави и топли калпаци от овча кожа. Ето, погледни!</p> <p>Купувач: Така е майсторе, и е хубав, и топъл изглежда, я направо да си го сложа.</p>
Сарачество	<p>Клиентът минава покрай сергията, без да погледне.</p> <p>Майстор: Не подминавай! Я виж, че връзката на цървула ти едвам се държи, скоро бос ще ходиш!</p>

	<p>Клиентът се поглежда и казва: Я, вярно. Ще трябва да търся нови.</p> <p>Майстор: Къде ще търсиш? Ето, пред теб са! Не виждаш ли, че това е сарашка работилница, правя много неща от кожа?!</p> <p>Клиент: Ей, я да си взема един чифт.</p>
Грънчарство	<p>Купувач: Добър ден! Майсторе, имаш ли стомни? Че вчера, докато се връщах от чешмата, стъпих накриво и я счупих.</p> <p>Майстор: Стават такива работи, глината е добра, но грънците са чупливи. Ето, виж каква стомна имам – добре изписана и глазирана. Но предупреждавам – на удари не издържат много...</p> <p>Купувач: Вземам я, пък дано по-дълго се радвам на красотата ѝ.</p>
Иконопис	<p>Купувач: Добър ден! Детето ми се задомява и искам в новия дом да си отнесе икона на Богордица, да я закриля. Може ли да ми изографисате една?</p> <p>Майстор: Може, може, а каква я искаш – колко да е голяма, да има ли позлата?</p> <p>Купувач: По-важно ми е да е здрава, че и за децата да остане.</p> <p>Майстор: Такава ще е, ще използвам най-доброто за икони дърво по нашите земи – липата. Имам достатъчно и добре изсушена, точно каквато трябва!</p>
Дърворезба	<p>Купувач: Добър ден, майсторе! Нужна ми е една красиво резбована кутия. Горедолу толкова голяма (показва с ръце около 30 см.)</p> <p>Майстор: Големичка. А за какво ти е нужна?</p> <p>Купувач: В дар ще поднеса едно българско евангелие и искам да е в добра кутия.</p> <p>Майстор: Имам точно каквото ти трябва. Ето тази кутия е изработена от много здрав явор, дълговечен ще е подаръкът ти.</p>
Музикални инструменти	<p>Купувач: Майсторе, помагай! Навсякъде по чаршията обиколих и никой не може да ми помогне. Косове нападнаха лозето ми, нищо няма да остане – плашилото не помага, какво да правя?</p> <p>Майстор: Имам решение – ето, виж това кречетало, ако и от него не се уплашат – това не са косове, а чисти дяволи!</p> <p>Купувач: Жив да си, майсторе!</p>

Приложение №2

Карти за играта „Еднакво или различно?“

Тъкачество

Преди да се тъче, вълната задължително преминава през първична обработка. Тя започва с пране, като първо се залива с топла вода (в която престоява няколко часа), а след това се плакне на течаща вода. Следващата стъпка е сушенето. След това следва чепкането. При него вълната се разделя (разчепква), за да може да паднат сламките и бодлите от вълната. Следва влаченето, което се осъществява с дарак. При влаченето вълната се сортира, като се разделя вълната с по-дълъг косъм и тази с по-къс, а също така се оформят и къдели за преденето. При преденето, което се осъществява с чекрък, се оформя нишка от вълната.

Преди тъкането вълната се багри (боядисва), като традиционно са ползвани багрила от растителен произход – корени, кори, листа, цветове и други части на растения.

Тъкането на вълна става на хоризонтален стан.

Мутафчийство

За да бъдат изработени мутафчийски изделия, козята кожа подлежи на предварителна подготовка. Тя преминава през:

- * требене – разпределение на козината по цвят и дължина на косъма;
- * разбиване – козината се разстила под памучни върви, закачени по специален начин, като при биене козината се разчепква;
- * предене – извършва се на чекрък. Като се движи назад, майсторът преде едновременно две нишки, а другите две пресуква.

Едва след тази обработка мутафчията може да премине към същинското тъкане.

Тъкането на козя козина става на вертикален стан,

Козята козина не се боядисва. Използват се естествените ѝ цветове.

Прилики	Разлики
И вълната, и козята козина подлежат на предварителна обработка, преди да се тъкат.	Предварителната подготовка на двете суровини преминава като цяло през различни етапи.
Само някои от етапите съвпадат по същество на извършваните действия, но при двата занаята се осъществяват по различен начин. Такива са требенето на козя козина и влаченето на вълната (разделят се), макар при вълната това да става с дарак; и преденето (което е на чекръци, но те са различни).	Вълната се багри, докато козята козина – не. Тъкането е на различен стан – при тъкачеството – на обикновен (хоризонтален) стан; а при мутафчийството – на вертикален.

Приложение №3

Карти за играта „Дървесина и занаяти“

<i>Карти за избор на отбор</i>	
Текст (кутия 1)	Изображение (кутия 2)
Иконопис.	Икона.
Дърворезба.	Резбовано пано.
Музикални инструменти.	Кавал, гайда, кречетало.
<i>Комплекти карти и материали за отбор иконопис</i>	
<i>Насочващи карти (само текст)</i>	<i>Изобразяващи карти / материали</i>
За направата на икона се използва добре изсушена, предимно мека дървесина, често на липа.	Малко трупче дървесина на липа със залепен надпис.
Преди същинското изографисване дървесината се подготвя, като се поставят различни слоеве, включително грунд.	Изображение на подготвена основа, върху която с четка се нанася покритие.
Ако иконата трябва да има златно покритие, преди боята се поставя позлата (варак).	Изображение на основа за икона с нанесено златно покритие.
Същинско нанасяне на боите и лаково покритие.	Изображение на икона, изографисана отчасти.
Икона.	Снимка на икона.
<i>Комплект карти и материали за отбор дърворезба</i>	
<i>Насочващи карти (само текст)</i>	<i>Изобразяващи карти / материали</i>
Най-качествената дървесина за дърворезба е тази на ореха.	Малко трупче дървесина на орех със залепен надпис.
Преди да се обработва, дървото се изсушава добре.	Изобразени трупи.
Върху подготвеното дърво се рисуват мотивите.	Изображение на нарисувани мотиви върху дърво.
Дървото се резбова с малки и големи длета.	Изображение на няколко длета.
Дърворезбаното пано.	Снимка на дърворезбовано пано.
<i>Комплект карти и материали за отбор музикални инструменти</i>	
<i>Насочващи карти (само текст)</i>	<i>Изобразяващи карти / материали</i>
Добрият кавал се прави от много твърда дървесина – дрян.	Малко трупче дървесина на дрян със залепен надпис.
Преди да се използва, дървесината се суши поне 2 години.	Изобразени трупи.
Дървесината се сече.	Изобразено дървено трупче и секира.
Дървото се дялка и стругова.	Изобразен струг и длета.
Кавал.	Снимка или рисуван кавал.

Забележка: могат да се добавят и други обозначени дървени трупчета, например на тополя, явор и върба. По този начин ще повишат трудността за участниците при търсенето, а също водачът може да спомене, че тополата също се използва в иконописа. В дърворезбата пък липата, тополата и върбата се ползват от начинаещи

занаятчии, тъй като са по-меки, а майсторите освен орех използват и дървесината на явора.

Интерпретационна програма

Целева група	Деца на възраст 7-12 години.
Основно послание	Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа е доказателство за неоспоримия факт, че българският дух е в състояние да постигне велики неща, особено когато помежду ни царят разбирателство и единство, когато ни води велика и светла идея.
Място на провеждане	Бузлуджа
Препоръчително време за провеждане	1 юни – 15 септември
Продължителност	4 часа.
Методи	Беседа по маршрут, игра, визуализация, интерактивна демонстрация, проучване, игра-състезание.
Необходими материали	<ul style="list-style-type: none"> • Ламинирани рисунки (снимки) на Хаджи Димитър и Стефан Караджа; • химикалки; • подложки за писане; • празни листа, формат А4; • списък с екипировката на четниците (Приложение 1); • карта на пътя на четата, разделена на парчета (Приложение 9); свитъци текст от спомените на Христо Македонски (Приложение 2, 3, 4, 5, 6, 7 и 8)
Необходима екипировка	Слънчеви очила и шапки, лосион за слънце, яке или дъждобран, удобни обувки.

i

Информационен блок

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г.

Четническото движение през 60-те години на 19-ти век

Четническата тактика в българското освободително движение е обоснована най-пълно от Георги С. Раковски, но е позната и преди това. По същество тази тактика предвижда освобождение чрез навлизане на чети отвън, чиито действия да бъдат подкрепени от въоръжено въстание във вътрешността на страната. Като резултат е формирана Първата българска легия, която не съумява да осъществи вложения в нея замисъл.

Първите реални проявления на издигнатата от Раковски четническа тактика са свързани с преминаването в България на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю през пролетта на 1867 г.

Всъщност двете чети нямат за цел вдигане на въстание. Те получават указание от ръководството на „старите“ да избягват сраженията и изобщо срещите с турските въоръжени части. Четата на Панайот Хитов, брояща 30 души, преминава на българска територия на 28 април при Тутракан. Достига безпрепятствено до Балкана и престоюва известно време в района на Котел и Сливен, след което се отправя към Сърбия по билото на Стара планина.

Малко по-късно, на 17-ти май, преминава четата на Филип Тотю при Свищов. Тя брои 25 четници. Още съсстъпването си на родния бряг започват сраженията с турските потери. След битката при с. Върбовка — Севлиево, войводата се отскубва от преследвачите едва с 12 души. При срещата на двете чети над Златица-Пирдоп от втората чета са останали едва 4 четници и предводителят им. В началото на август обединената чета преминава на сръбска територия.

През 1867 г. се формират български чети и в Сърбия. В района на Зайчар голяма чета подготвят Н. Войводов и Цв. Павлович. Опитът на четата да премине на българска територия се оказва неудачен поради намесата на сръбските власти.

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г.

Идеята за реализация на предвидената от Раковски масова четническа акция, придружена от вътрешно надигане на народа продължава и следващата година. През лятото на 1868 г., в Румъния, се подготвя поредната чета под предводителството на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Средствата за подготовката ѝ са осигурени от българската общност, а главна заслуга за нейната организация имат двамата войводи. След преминалото обучение на четниците четата тръгва от румънското село Петрушан, преминава Дунава през нощта на 6 срещу 7 юли 1868 г. и навлиза в подвластните на Османската империя български земи в опит за вдигане на общонародно въстание. Преминаването на Дунава се осъществява край село Вардим, при местността Янково гърло, недалеч от устието на р. Янтра.

Тъй като още при дебаркирането са забелязани от турски патрул, войводите провеждат военен съвет, на който е решено да не се обявява въстание, а да се прекъсне телеграфът между Русе и Свищов и възможно най-бързо да се достигне Балкана.

След това четата се оправя към с. Сяръ Яр, където престоюва известно време и се снабдява с коне и каруци. Още същия ден четата е застигната от турска потеря от приблизително 1000 души башибозук и е принудена да заеме позиции в лозята на с. Караисен. Отбранявайки се организирано, четниците отблъскват всички атаки, като дават само две жертви - Арсо Мартинов и Александър Василев.

След смрачаване отрядът обхожда турските позиции и продължава на юг. Сутринта на 8 юли решават да се скрият за почивка в Карапановата горичка до с. Горна Липница, но са открити, и без да успеят да починат, отново трябва да приемат боя.

След неколкочасово сражение пристигат и турски подкрепления от редовни части, които предприемат опит да обкръжат четата. С точна стрелба атаките са отбити и през нощта отрядът продължава пътя си към Балкана. В това сражение пада убит един четник - Пеню Хаджипенев (Тошооглу).

Избират направление западно от с. Бяла черква и прекосяват р. Росица, но не успяват да се откъснат от преследвачите си. Вместо това на 9 юли, близо до с. Вишовград, Търновско, четата се сблъсква с 4000 редовна войска. в местността Дълги дол, и отново е принудена да влезе в бой. За трите дни марш от Дунава към Балкана това е трето сражение без никакъв отид.

Редовните турски части атакуват фронтално четническите позиции, на моменти се стига до ръкопашен бой с многочисления враг и броят на боеспособните четници намалява до 85 човека. Дочакала нощта, четата се изтегля на север и с обходен маньовър поема към планините, но не успява да скрие следите си. Четвъртото сражение е при с. Канлъдере на 10 юли, където отрядът попада под кръстосания противников огън и е обстрелян от две страни.

Лошата позиция принуждава войводите да започнат фронтална атака на една височина. Знаменосецът Георги Чернев е убит, а освен това турците, макар и с цената на големи загуби, успяват да заловят ранения на няколко места Стефан Караджа. Височината е овладяна и от тази позиция боят продължава до късния следобед. Четниците са намалели наполовина, има и много ранени.

С падането на нощта те продължават към Балкана и този път успяват да се откъснат от преследвачите. На 13 юли достигат до с. Дебел дял, западно от Габрово, където оставят ранените. Останалите успяват да достигнат Стара планина, като група от 14-15 човека изостава и се отделя.

Последните тридесетина души, начело с Хаджи Димитър на 18 юли 1868 г. стигат връх Бузлуджа, където са обградени от редовни турски части в състав около 700 човека.

Сражението продължава повече от три часа, на остатъците от четата са нанесени тежки загуби. Най-вероятно в яростния бой е убит и Хаджи Димитър.

Оцелелите десетина четници правят опит да пробият кордона на турските войски, но от тях се измъкват само четири човека.

Хаджи Димитър

Димитър Николов Асенов, по-известен като Хаджи Димитър, е един от най-известните български войводи. Умира на връх Бузлуджа на 28 години. За смъртта му Христо Ботев пише стихотворението „Хаджи Димитър“.

Димитър е роден в Сливен в семейството на търговеца Никола и Маринка Асенови. Когато е на 2 години, той и семейството му отиват на поклонение в Йерусалим и оттогава Димитър е хаджия.

По време на Хаджиставревата въстание през 1862 година Хаджи Димитър излиза в Балкана с чета и цяло лято броди из планината.

През пролетта на 1864 година се включва в четата на Стоян войвода (Стоян Попов от Сливен) като знаменосец. Четата е от 12 души и има за задача да убие търновския гръцки владика. Преди да влязат във Велико Търново, четата се разпада и четниците се отделят от войводата. Командването се поема от Хаджи Димитър, който ги повежда към Сливенския Балкан, а през август се завръщат обратно в Румъния.

На 21 май 1865 година в жилището на Георги Раковски се сформира чета, в която участват Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Юрдан Юрданов - Инджето, Петър и Тодор Шиваров. На 13 юни 1865 година четата преминава Дунав под град Силистра и през Лудогорието се отправя към Котленския балкан. Действа в района на река Тунджа,

Твърдица, Карлово, Габрово и прочутото хайдушко сборище Агликина поляна. Завръща се в Румъния през август.

През пролетта на 1866 година от Румъния преминава чета от 20 души, ръководена от трима войводи: Дядо Желю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Стига до Сливенския Балкан, където се разделя на три и действа до есента, когато се събира и връща в Румъния.

През пролетта на 1868 година в Румъния се сформира четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Голяма част от четниците са били legioneri във Втората българска легия в Белград.

На 18 юли 1868 година при връх Бузлуджа в Шипченска планина става последното сражение на четата, при което е убит и Хаджи Димитър.

Стефан Караджа

Стефан Караджа е роден на 11 май 1840 г. в село Ичме (днес Стефан Караджово), Ямболско. Баща му Тодор Димов е внук на странджанския големец Никола Узун - един от подбудителите на Странджанската буна от 1810 г., довела до опустошаването на богатото турско село Караеврен (днес Близнак) в Странджа. По материални причини семейството му се пренася първо в близкото с. Дюкмен (дн. Леярово) през 1844 г., а по-късно, през 1846 г., се прехвърлят в Лудогорието. През април 1847 г. се настаняват за постоянно в Северна Добруджа, при роднини, преселили се след Руско-турската война от 1828-1829 г. От юни 1854 г. семейството живее в град Тулча. Там бащата работи като пазвантин, а Стефан е негов помощник. За известно време Караджата учи и общарски занаят при зет си Никола Станчев. Учи в Тулча, но поради липса на средства напуска училище. Побеждава по време на сватба прочутия турски борец Гаази Плиса. Укрива се известно време, преследван от турците, след което имигрира в Румъния през 1862 г.

Стефан Караджа е сред първите доброволци в организираната от Раковски Първа българска легия в Белград. Проявява се в сраженията с турците в Белград. След разпускане на легията Стефан Караджа се завръща в Румъния, където се отдава изцяло на народната борба. Няколко пъти преминава Дунава с революционни задачи. През 1866 г. за пръв път се присъединява към малка чета, водена от Хаджи Димитър и Желю войвода, с която прехвърля на десния бряг на Дунав. През 1867 г. постъпва във Втората българска легия. През 1868 г. я напуска и се връща в Румъния, където отново се събира с Хаджи Димитър. На 6 юли двамата начело на чета от 129 души минават Дунав при село Вардим. В боя в местността Канлъдере край Вишовград Стефан Караджа е ранен тежко и е пленен от изпратените от председателя на Държавния съвет Мидхад паша войски и полиция. След това, на 12 юли, е откаран в Търново и по-късно в Русе. Полумъртъв е изправен пред съставения от Мидхад паша извънреден съд, наречен криминален съвет, и осъден на смърт чрез обесване. На 31 юли 1868 г. умира от раните си в Русенския затвор. Погребан е от баба Тонка. И до ден-днешен черепът му се съхранява в Къщата-музей "Баба Тонка" в Русе.

Указания за водача-интерпретатор

Стартова точка на маршрута:

На паркинга под старата туристическа хижа „Бузлуджа“, след като групата се събере, интерпретаторът привлича вниманието върху себе си и се представя.

"Здравейте! Казвам се... и ще бъда вашият водач днес. Намираме се под вр. Бузлуджа, в сърцето на Стара планина, съвсем близо сме и до границите на Природен парк „Българка“, скътал в пазвите си неизброими природни красоти, но днес няма да си говорим за растения и животни, а ще тръгнем по потайните хайдушки пътеки. Ще поемем по пътя на една от хайдушките чети с най-голямо значение в нашата история, една от четите, които оставят най-ярка следа в съзнанието на всеки българин. Сещате ли се коя е тази славна дружина и кои са нейните предводители?"

Точна така, това е четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Тези двама юнаци и техните 127 сподвижници събуждат духа на свободата у хиляди българи и карат цяла Европа да заговори за съпротивата на нашия народ срещу Османската империя. Всичко това се случва в далечната 1868 година. По това време Балканът не е бил така леснодостъпен като днес. Пътищата в планината са били рядкост, а единствен подслон са предлагали овчарските колиби. Но за българските хайдутини той е бил верен закрилник, тъй като турската войска рядко дръзвала да навлезе в усойните дебри на планината. Балканът е бил дом за юначните българи, посветили живота си на борбата за свобода...

Но нека започнем поред. Нека започнем със сформирането на тази героична чета. Но преди всичко искам да проверя какво знаете вие за Хаджи Димитър, Стефан Караджа и тяхната чета. Кои са те? Каква е съдбата на четата?"

Интерпретаторът изслушва отговорите на посетителите и ги коментира. Не пропуска да похвали участниците за показаните знания.

"А знаете ли, че всъщност четата е била замислена като две отделни чети, които е трябвало заедно да преминат Дунава и след това да се разделят – едната под командването на Хаджи Димитър, а другата с войвода Стефан Караджа?"

Водачът разказва накратко за замисъла четите да са две и да действат в два съседни района из Балкана.

След това предлага на посетителите и те да се разделят по подобен начин на две „чети“.

"И двамата войводи са били опитни във воденето на чети в планината, били са близки приятели и дори връстници. И двамата са произхождали от бунтовни и родолюбиви семейства. Само че са имали различни рождени места. Вие вече показвахте, че знаете много. А дали знаете откъде произхождат Хаджи Димитър и Стефан Караджа?"

Водачът изчаква отговорите на посетителите и ако те не могат да се справят сами, им помага. Обобщава, че Хаджи Димитър е роден в Сливен, а Стефан Караджа в

ямболското село Ичме, но прекарва по-голямата част от живота си в град Тулча, който се намира в днешна Румъния, край делтата на Дунав.

Водачът предлага на посетителите да се разделят на две „чети“ в зависимост от това откъде са. Тези, които са по-близо до Сливен, са в едната група, а онези по-близо до Тулча в другата. За да ги улесни, може да се разделят на север от Стара планина и на юг от планината.

Игра „Разделяне на отбори“

Препоръчителен брой участници: 4-20 посетители

Времетраене: 5-8 минути

Необходими материали: няма

Цел на играта: Да сближи посетителите, да им даде възможност да се запознаят, да сформира два постоянни отбора за времетраенето на програмата.

Описание на играта: Интерпретаторът определя една мислена линия на мястото, на което се намира групата и обявява, че за целта на играта това ще представлява Стара планина. Това може да е и бордюрът на тротоара край паркинга или друг линеен елемент от терена. След това водачът посочва също така мислени точки, където се намират Бузлуджа, Габрово, Сливен и Тулча. След това всеки участник застава на мислената карта там, откъдето е. Казва си името и родното място. След като всички участници се представят и заемат своите места, интерпретаторът ги разделя на два отбора съобразно близостта им до Сливен и Тулча, като се старее в двата отбора да има равен брой участници.

"Сега вече и ние си имаме две чети и сме готови да поемем назад в историята, във времето на революционната борба срещу Османската империя. Хайде, последвайте ме."

Водачът проверява дали всеки си носи вода и подходяща екипировка. Ако сметне за необходимо, провежда инструкции за безопасност.

Спирка 1: около 5 минути от Стартовата точка

Цел на спирката – увод в темата, идеята за четническо движение, подготовка на четата, какво се изисква, за да си хайдутин

Интерпретаторът води групата по пътеката за прохода Шипка и спират, след като излязат от гората на поляните в подножието на вр. Бузлуджа, на около 500 метра от Стартовата точка.

На тази спирка водачът разказва как се заражда идеята за четническо движение, което да вдигне народа на всеобщо въстание. Ако посетителите проявяват интерес, може да им разкаже повече за Георги С. Раковски, двете легии и четите през 1867 г.

Добавя и информация за подготовката на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Подчертава как с много ентузиазъм и плам двамата войводи подготвят цялото начинание.

"Знаете ли, че дори най-уважаваният войвода по това време Панайот Хитов се опитва да убеди двамата храбреци, че това не е подходящото време, че трябва да

се изчака по-подходящ момент, на което в едно свое писмо Хаджи Димитър отговаря така: „Уверявам те, че ние никога няма да намериме по-сгодно време!“

Интерпретаторът описва накратко и основните характеристики на двамата войводи и подчертава, че според редица техни съвременници те са се допълвали отлично.

"За предвождането на четата еднакво са нужни спокойният и трезв ум на Хаджията и веселият дух на Караджата. Докато на Хаджи Димитър е присъща сериозност, която респектира, то Караджата предразполага околните с ведрата си усмивка, неизчерпаема енергия и жизненост. И двамата умеят да се държат посвоему с другарите си като с равни."

Я, сега да видим, като си говорим за подготовката на четата ние, всъщност дали можем да си представим какво се изисква, за да станеш хайдутин?

Разбира се, първото и най-важно нещо е увереността в правотата на идеята и готовността за саможертва. Всички членове на тази славна чета са наясно, че голямата борба изисква големи жертви и са готови да отдадат живота си за свободата на отечеството. Това е предпоставка, без която никой не би се включил в четата, но какво още се изисква? Готовността за саможертва сама по себе си не е достатъчна."

Интерпретаторът изслушва внимателно отговорите на посетителите и заедно ги коментират. Коментират необходимите смелост, кураж, физическа издръжливост, способност да се борава с оръжие, познание за планината и други.

"А ако помислим за съвсем материалното, за необходимата екипировка. Какво са носели четниците през 1868 г.? Можем ли да се опитаме да я опишем? Нека го направим под формата на малко състезание между нашите две чети."

Игра „Какво е необходимо на всеки четник?“

Препоръчителен брой участници: 4-15 посетители

Времетраене: 10-15 минути

Необходими материали: химикалки, подложка за писане, празни листа, формат А4, списък за сравнение (Приложение 1).

Цел на играта: Да накара посетителите да се замислят как е изглеждал четникът през 19-ти век, да помогне да съпреживеят събитията.

Описание на играта: Всеки от двата отбора получава по един лист формат А4 и химикал за писане. Интерпретаторът дава на посетителите 5 минути да съставят списък от 12 атрибута на четника от 1868 г. След като времето изтече, всеки отбор (чета) представя своя списък. Списъците се сравняват със списъка, поместен в Приложение 1. Победител е отборът, който има повече верни съпадения.

След играта интерпретаторът показва на посетителите две ламинирани снимки (картинки) на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Заедно оглеждат и коментират облеклото им.

Ако посетителите проявяват интерес, водачът може да ги запита какво означават думите **силяхлък**, **навуща**, **фишек**. Остава им време да се опитат да обяснят и ако те не се справят, им помага.

Силяхлък - коженият пояс, в който се поставяло оръжието — ножовете, ятаганите, пищовите, барутницата и различни други принадлежности, свързани с поддържане на оръжието.

Навуща - правоъгълни парчета от дебел плат, с които се увиват краката от стъпалата до коленете.

Фишек - саморъчно приготвен патрон, който се пълни с барут.

Докато обсъждат въоръжението на четниците, интерпретаторът изважда от раницата си един свитък с текст (Приложение 2) и го прочита на посетителите.

Този свитък е един от малкото документи, описващи съдбата на четата. Това са извадки от спомените на Христо Македонски – един от героите от 1868 г.

"Вижте го как изглежда, свит на руло и завързан с канап. Погледнете го добре, защото сега от вас зависи сами да откриете какво се е случило с четата. А това ще стане точно като намирате свитъци, подобни на този!"

Интерпретаторът обяснява на посетителите, че ще продължат разходката си, но вече с конкретна цел – да разкрият съдбата и историята на четата, като намерят свитъците, оставени в района. Обяснява им, че свитъците от спомените на Христо Македонски може да са както на земята, така и закачени по дървета край местата, където ще преминат. Предлага им да направят търсенето под формата на състезание. Всеки от отборите (четите) ще се старая да открие свитъците преди другия. Така в края на деня, който е събрал повече от тях, ще бъде победител.

Водачът задължително пояснява, че след намирането на всеки свитък всички спират търсенето, събират се заедно да го прочетат и чак тогава се опитват да открият следващия.

"Хайде, време е да се впуснем в приключението и да открием какво се е случило в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа! Последвайте ме. Аз само ще ви водя по пътеката, не очаквайте от мен допълнителна помощ при откриване на свитъците."

Игра „По пътя на четата“

Препоръчителен брой участници: 4-20 посетители

Времетраене: 2-2,5 часа

Необходими материали: 8 броя свитъци с текст от спомените на Христо Македонски (Приложение 2, 3, 4, 5, 6, 7 и 8), карта на пътя на четата, разделена на 4 парчета (Приложение 9). Картата е изработена върху картна основа от 1900 година, така че да е максимално близко до реална ситуация през 1868 г.

Цел на играта: Да позволи на посетителите да съпреживеят събитията, да събуди у тях ентузиазъм за участие и състезателен дух.

Подготовка на игралното поле: Задължително е интерпретаторът предварително да подготви игралното поле. Той трябва предварително да разположи в района около паметника на Хаджи Димитър свитъците и парчетата от картата. Те трябва да са така разположени, че да са скрити, но все пак да не бъде прекалено трудно да се открият. И свитъците, и парчетата от карта са във формат A4 и се навиват на руло и завързват с канап.

Описание на играта: От тук нататък спирките в програмата следват намирането на свитъците. Всички свитъци са предварително скрити от водача или негов помощник в района (но водачът трябва да знае къде са скрити, за да не настъпи объркване в реда на провеждане на програмата). Свитъците са така разположени, че следват в логична последователност и пътя на четата. Интерпретаторът внимава да се движи с групата достатъчно бавно, за да даде достатъчно възможности на посетителите да се оглеждат и открият каквото търсят. Ако групата тръгне да отминава някои от свитъците, водачът ги спира недалеч от него и им разказва нещо, за да ги задържи в района и да им помогне да намерят този свитък преди следващия. Ако все още се затрудняват, може директно да им каже, че свитъкът със сигурност е наблизо.

Когато някой от оборите открие свитък, член на отбора го прочита на глас пред всички, след което го коментират и обсъждат.

Спирка 2: Свитък от Приложение №3

Цел на спирката – представяне на информация за това как четата преминава Дунав

След като текста от свитъка е прочетен, интерпретаторът коментира с посетителите наученото. Коментират преминаването на българска територия и инцидента с изстрела.

"Представете си гледката в тъмната нощ. Представете си тази лодка, натоварена със 129 български юнаци в изрядно четническо облекло, гордо носещи високи калпаци и дълги пушки. Това си е историческа гледка. Векове наред такъв брой българи не са се събирали и навлизали в нашите земи в униформа и въоръжени. Това е истинско възраждане на българската армия. Така започва наново да се гради държавността. Гради се, разбира се, най-вече с идеите и вярата, които четниците носят дълбоко в себе си!"

Водачът разказва, че първоначалната идея е четата да мине незабелязана чак до Стара планина и там да се опита да вдигне народа на въстание. Изстрелът, който ги издава на граничния караул проваля идеята още в самото начало на похода. Срещата им с караула е и предпоставката за последвалите драматични събития.

"А какво следва? Ами трябва да продължим по нашия път и да се опитаме да намерим следващия свитък. Хайде, пък и едната от нашите чети има да навакса в намирането на свитъци. Продължаваме, оглеждайте се по-внимателно."

Интерпретаторът води групата край скритото първо парче от картата.

След като посетителите открият парчето карта и се изненадат, че това всъщност не е свитък с текст, водачът им обяснява, че картата представя пътя на четата и ще е много добре, ако успеят да намерят всички 4 парчета, така че да сглобят цялата карта и да проследят целия път на четата. Водачът обяснява какво се вижда на картата, пояснява с какви символи са отбелязани пътят на четата и местата на битките. Разяснява, че в импровизираното им състезание между двете „чети“ ще се брои коя „чета“ ще намери повече свитъци, независимо дали с текст или с карта.

Спирка 3: Свитък от Приложение №4

Цел на спирката – да разкрие чувствата на четниците след навлизане в българска територия

След като свитъка е намерен и текстът прочетен, интерпретаторът коментира с посетителите наученото. Коментират вълнението на четниците при преминаване на българска територия.

"Хайде да се отправим на лов за следващия свитък. Аз лично съм много любопитен какво се случва с четата след навлизането им в пределите на Османската империя."

Спирка 4: Свитък от Приложение №5

Цел на спирката – първата потеря и битката край село Караисен, битката край с. Горна Липница, откриване на второ парче от картата

Посетителите откриват следващия свитък и прочитат текста.

Интерпретаторът подчертава, че и двамата войводи имат предишен опит в военни действия от подобен тип и при първата битка с потерята, съставена от башибозук, се справят много добре. Заемат подходяща позиция и умело направляват действията на четниците. Добре е интерпретаторът да направи кратка ретроспекция на бойния опит на двамата войводи, за да стане по-ясно на посетителите, че войводите са сред най-изявените борци за свобода на отечеството по това време.

"Преди второто сражение Хаджи Димитър се обръща към четата с думите:

"Братя! Неприятелят вече настъпва. Тоя е силен много повече от нас, но това е безразлично. Нашата цел е не да превземаме Търново или Цариград, но да умрем за свободата на народа си, да турим основа на бъдещето! Прочее, кураж! Удряйте, догдето можете!..."

След това интерпретаторът разказва на посетителите как продължава пътят на четата. Разказва им как на смрачаване след битката дружината обхожда турските позиции и продължава на юг към Балкана. А на сутринта на следващия ден (8 юли) решават да се скрият за почивка в Карапановата горичка до с. Горна Липница, но са открити, и без да успеят да починат, отново трябва да приемат боя.

Този път сражението е доста по-ожесточено, тъй като след неколкочасово сражение пристигат и подкрепления от редовна турска войска, които предприемат опит да обкръжат четата. С точна стрелба атаките са отбити и през нощта отрядът продължава пътя си към Балкана. Въпреки редовната войска и многобройният противник в това сражение пада убит само един четник - Пеню Хаджипенев (Тошооглу).

След като приключи с тази част на своето представяне, водачът води посетителите там, където ще открият второто парче от картата. Изчаква ги да го намерят, съединяват двете парчета и коментират пътят на четата до с. Горна Липница.

Спирка 5: Свитък от Приложение №6

Цел на спирката –лишенията и трудностите по пътя на четата, 3-та битка край с. Вишовград

Посетителите откриват следващия свитък и прочитат текста.

Интерпретаторът им помага да съпреживеят лишенията и мъките, пред които са изправени четниците.

"Представете си какво е положението на нашите герои. Те почти не са спали от слизането си на българския бряг – до този момент от похода три дена, в които са водили и три битки, и през цялото време се опитват да се придвижват към Стара планина. Като се движат предимно през нощта, по трудни терени, заобикаляйки пътищата... Ние с вас вероятно дори не можем да си представим какви усилия е коствало такова ежедневие. Сред тях е имало и ранени, които са продължавали да се движат с подкрепата на останалите. Авторът на текста от свитъците, които четем, Христо Македонски, още след втората битка се движи неотлъчно до един от своите ранени другари, като му помага в придвижването чак до билото на Стара планина!"

Спирка 6: Свитък от Приложение №7

Цел на спирката – 4-та битка- отново край с. Вишовград

Интерпретаторът и групата достигат мястото, където е скрит следващият свитък, след което го откриват и прочитат текста.

Водачът разказва, че това е може би най-ожесточената битка на четата, неприятелят е многоброен, а четата обсадена в недобра позиция. Въпреки това всички проявяват небивал героизъм. Четниците дават многобройни жертви, броят им е намалял наполовина, а най-големият удар върху им е загубата на единият от войводите - сърцатият и смел Стефан Караджа.

За ролята на Стефан Караджа като подвойвода на четата разказва и друг оцелял четник – Ангел Обретенов: *"Караджата тичаше като лъв от позиция на позиция да*

насърчава момчетата. Ако се спираше някъде, то бе да хвърли няколко куршума върху неприятеля... Пламък и огън беше нашият подвойвода... Ако не беше той, аз мисля, т.е. мое мнение е, че не можехме одържа и първата битка..."

Интерпретаторът допълва информацията за деня на битката, като разказва, че с отчаян щурм четата успява да си пробие път през обсадата и с падането на нощта те продължават към Балкана, като този път успяват да се откъснат от преследвачите. На 13-ти юли достигат до с. Дебел дял, западно от Габрово, където оставят ранените. Останалите успяват да достигнат Стара планина.

Наблизо е скрито и 3-то парче от картата, за което водачът подсеща посетителите, ако не са успели сами да го открият. Заедно го съединяват с предишните две парчета и отново коментират пътя на четата.

Спирка 7: Свитък от Приложение №8

Цел на спирката – четата в Балкана

Посетителите откриват и следващия свитък и прочитат текста.

Интерпретаторът допълва информацията за престоя на четата в Балкана. Коментират, че дори в планината, където обикновено не смеят да навлязат, турските потери продължават преследването на четата и утежняват положението ѝ. Водачът подчертава трудното изхранване на всички четници, особено в условията, в които са поставени и не знаят откъде могат да очакват предателство или потеря.

Спирка 8: Свитък от Приложение №9

Цел на спирката – последната битка на четата на вр. Бузлуджа, значението на четата, приключване на беседата

Интерпретаторът събира групата край паметника на Хаджи Димитър, където са скрити последният свитък и 4-то парче от картата.

След като ги открият и преди да прочетат текста, интерпретаторът разказва на посетителите, че четата прекарва в Стара планина 6 дена, успявайки да се изплъзне на потерите. Разказва им и как 14 четници изостават и се отделят от останалите и след това ги оставя да прочетат текста от свитъка.

След това водачът пояснява, че само 4-ма успяват да пробият обсадата и да се измъкнат живи от битката.

"Точно един от тези четирима четници е Христо Македонски, който по-късно пише своите спомени, част от които бяха текстовете от нашите свитъци."

Ако групата проявява интерес, интерпретаторът може да разкаже малко повече подробности за живота на Христо Македонски.

Всички заедно сглобяват цялата карта, разглеждат я, и водачът отново отбелязва, че не е било никак лесна задача да се прекоси цялата Дунавска равнина, докато през цялото време те преследват турските потери. Изисквали са се желязна воля, себеотрицание и добра физическа подготовка

"Днес заедно „изминахме“ целия път на четата Хаджи Димитър и Стефан Караджа и научихме подробности за тяхното героично дело. Върнахме се назад във времето и мислено пропътувахме от Дунав до Бузлуджа. Вас какво ви впечатли най-много? Кой е най-важният урок, на който ни учи историята на тази хайдушка дружина?"

Интерпретаторът изслушва внимателно посетителите, оставя ги да коментират и след това обобщава и завършва своето представяне.

"Макар да приключва трагично бойния си път, четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа ознаменува една от най-героичните страници в историята на българското освободително движение. Героизмът и дързостта да се въстане срещу една вековна империя имат огромен отзвук и въздействие върху самосъзнанието и светоусещането на българите. Дейността на четата нанася чувствителен удар върху политическата мощ на турската империя. Широкият ѝ отзвук както в страната, така и в чужбина дава отражение върху редица други политически събития и най-вече допринася за по-бързото разрешаване на българския църковен въпрос, за признаването на българския народ като отделна национална общност в империята.

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа е доказателство за неоспоримия факт, че българският дух е в състояние да постигне велики неща, особено когато помежду ни царят разбирателство и единство, когато ни води велика и светла идея.

Искам да добавя и онова, което споделя Захари Стоянов за делото на двамата войводи и тяхната дружина:

"Хаджи Димитър и Стефан Караджа станаха пътеводна звезда на всичко младо, честно и неокаляно, което пълнеше по Балканския полуостров, което ламтеше за човешка свобода и независим живот. Имената на тия двама войводи се шепнеха от всяко патриотическо ухо с евангелско благоговение".

И още един любопитен факт. Знаете ли, че сред българският народ години наред след смъртта на Хаджи Димитър се носели истории как той е жив и продължава да се сражава с турците из дебрите на Балкана?

Народната любов е била толкова силна, че никой не е искал да повярва, че той е загинал. И може би, ако освобождението не се беше случило скоро след 1868 г., то и до днешен ден Хаджията щеше да живее, подобно на Крали Марко."

Преди да се разделят, интерпретаторът споделя с посетителите, че е полезно да познаваме своето минало, да се обръщаме и поучаваме от него.

Подходящи думи и изрази

Хайдушка чета, славно минало, български дух, героична постъпка, свобода.

Допълнителни препоръки

Препоръчително е интерпретаторът да прочете пълните записки на Христо Македонски, за да е запознат с подробности от бойния път на четата.

Програмата може да се направи по-атрактивна, ако за участниците в нея се изработят и „хайдушки костюми“. Тогава всички участници могат да получат по един костюм и облечени в него, да проведат програмата. Костюмите могат да се изработят с помощта на експерти от Регионалния исторически музей Габрово, АЕК „Етър“ или майстори от Трявна.

Приложение 1

Списък на екипировката на четника от 1868 г.

1. Потури
2. Риза
3. Елек (джепек)
4. Пояс (силяхлък)
5. Ямурлук
6. Калпак
7. Цървули
8. Навуца
9. Торбе (малка торба)
10. Нож
11. Ятаган
12. Кремъчен пищов
13. Пушка
14. Барутни

Приложение 2

Преминаване на Дунав

"Щом се бяхме обърнали и спуснали по течението на водата, край брега на родината ни, и избирахме място за излизане, в чама⁴ ни отново се изгърмя. Тоя път изгърмал гъркът, притежателят на чама с едно пищовче, което му бил дал Христо Шипченчето. И това стана тогава, когато трябвало най-много да се мълчи и не вдига никакъв шум. Турският караул сигурно е чул тоя гърмеж...

Ние вече се влачехме по водата, тъкмо до българския бряг, когато турският караул викаше на турски да теглим каика право при него. Караджата им отговори, че не може, защото водата е силна. След това турците пак извикаха да им обадем кои сме. Не можехме вече да се крием и затова Караджата им отговори, че като излезем, ще ни видят. В същото време Караджата даде заповед на нас, които бяхме на баша⁵ с него, да си прегледаме пушките и да бъдем готови. Караулът вървеше по брега, тъкмо срещу нас, заедно с чама, и предполагаше да ни върне назад или да ни излови. Всевъзможни псувни се сипеха по наш адрес. Щом като наближихме мястото, където трябваше да се спрем, ние вдигнахме пушките си и по команда изгърмахме върху турския караул, който все ни следеше и не ни даваше да излезем. Иначе не беше възможно да хванем брега. Двадесет пушки нарушиха нощната тишина, гласът на които се разнесе по цялата околност. Неколцина от караула се захлупиха на земята, а другите очистиха брега, избегаха навътре, като нададоха викове...

Щом чамът се приближи до едно удобно място, Спиро Георгиев [77] пръв се метна от чама и се намери на брега. Тутакси след него се нахвърляхме и ние, що бяхме на баша при Караджата, а последният ни подхвърли въжето и ние задържахме чама близо до брега. Моментално след това туриха няколко дъски, по които момчетата, що бяха в чама, минаха на брега..."

⁴Голяма лодка.

⁵Палуба. Горната част на лодката.

Приложение 3

На българския бряг

"Излезохме на родния бряг. Беше 5 юли. И колко приготовления, боже мой, колко труд, колко душевни вълнения и страдания, докато стигнем дотук! Сякаш че попаднахме в друга атмосфера, позната, отдавна позната, сродна, приятна, мила, която любезно ни приема. Но която неизвестно как ще ни изпроводи, дали не ще ни удуши в обятията си. Дишахме въздуха на своята родина, а под краката ни е земята, където сме се родили, където за пръв път сме видели слънцето, светлината, живота. Поизгледахме се един други не без въодушевление, със смях на устата, но и с едно предчувствие за бъдещи препятствия в пътя ни на страдания и опасности, които може би ни очакват. Дотук всичко ни беше известно, прекарахме без страх, без особени опасни за живота ни приключения; но оттук нататък както ще бъде - не знаехме. Неизвестността е по-убийствена за човека, отколкото самата опасност. Дотук всичко можеше да се предвиди, ако не точно, то поне приблизително вярно. И предвиждахме; но неизвестността оттук на тъй се покриваше в един непроницаем мрак, та и предвижданията и предположенията ни излязоха твърде ялови. Предполагахме, че с твърде малки спънки ще хванем Балкана още преди да ни погне турската войска и оттам нататък работата е твърде лека: запознати с гористите величествени върхове, приятели с планинските усои, привикнали да прекарваме дълго време в балканската самотия и глухотия, при най-тежки за съществуването ни лишения, ние мечтаехме да прегазим полето и долините, където нашето пребиваване и нашата сигурност не можеха да траят за дълго време.

Прегледахме оръжието си, попристегнахме се и тръгнахме..."

Приложение 4

Първата потеря

"Не зная колко часа вървахме, когато съгледахме нещо след нас, което се чернее и се движи по направлението, където ходим и ние. Нямаше нужда да ни подсеща някой, че това беше потеря. От минута на минута потерята се приближаваше към нас и войводите решиха да се спрем на някое удобно място, да заемем позиция. Пред нас вече бяха Караисенските лозя, когато потерята ни настигна. Ние побързахме и се нахвърлихме в лозята, които представляваха една прекрасна за нас позиция, понеже мястото беше една височинка, която се намираше между два дола. Войводите изкараха сабите и припнаха да ни нареждат. От окуражавания и други наставления нямаше вече нужда, защото повечето знаехме военното дело още от Белград, а мнозина от нас бяха калени хайдути, така че знаехме как се стреля и върти нож. Като за насхорабеше трудното, докато дойдем дотук и докато видим опасността, след това всеки от нас струва, колкото за сто турци. Войводите, както и ние сами окуражавахме ония от неопитните си другари, които за пръв път вземаха оръжие в ръка и се срещаха да се бият с вековния ни народен тиранин."

Битката

"Битката трая чак до вечерта. Три-четири пъти турците ни нападаха с юруш, но ги отблъскахме сполучливо. Ние се бихме отчаяно...

По разпореждане на Караджата ние се събрахме на едно място и се приготвихме да оставим Караисенските лозя, които ни бяха дали гостоприемство да направим първото сражение с вековния тиранин, което сражение, в сравнение със следващите, беше едно от най-сполучливите."

Приложение 5

Жажда

"Бяхме ожаднели до примиране. Вървим по направление към Балкана, но навсякъде се озъртахме и дирехме вода за пиене. Най-после съгледахме наблизко едно биволско блато и припнахме да утолим жаждата си. Макар водата и да не беше толкова чиста, но ние, жадни до нетърпимост, не обръщаме внимание на това; не беше време да се грижим за хигиената. След като пихме вода, ние се посъвзахме и поосвежихме..."

Първа битка край Вишовград – 3-та битка

"...Ние, естествено, не губехме кураж и повече от Караджата вярвахме, че здраво и живо ще стигнем непроходимия Балкан, където виждахме вече нашето спасение. Ние се бяхме окопали вече, когато битката се захвана с голямо ожесточение. Ние, които бяхме вече останали 125 души, имаме насреща си една сган от 2000 души, т.е. два пъти повече, отколкото беше тя на първата битка. Ние всички се нишанихме и след всяко гръмване виждахме да падат хора, а нашите неприятели стреляха кой както завърне, без ред и без сериозен план. Нашето малцинство ги окуражаваше и ни нападаха с кучешко настървение. особено един жандармерийски юзбашия отчаяно налиташе върху нас."

След сражението

"Но скоро се стъмни и сражението престана. Кой където беше в позиции, така и остана да почива, като налагахме сухарите и почнахме да храним душа. Обаче за вода ще умрем. Турците прибраха ранените и убитите, а ние по заповед на войводите се събрахме на едно място и като се преброихме, намерихме че от 121 души, що бяхме, преди да се започне тази трета битка, сме останали само 85 души, значи третата битка завлече 36-мина от нашите другари: паднали мъртви, зле ранени (които останаха на бойното поле) и хванати живи от турците. Турските жертви бяха три-четири пъти по-големи, това беше очевидно, понеже те биваха принудени да прекратяват нападенията си срещу нас само за това, защото трябваше да дигат своите убити и ранени, за да бъде пътят им към нас свободен и да могат по-удобно да действуват."

Приложение 6

Вишовград– 4-та битка. Пленяването на Караджата

"Беше привечер, едва ли имаше един час до мръкване. След като изпразнихме по няколко пъти пушките си из позициите и понеже турците настъпваха решително към нас, ние изскочихме из позициите си и се впуснахме срещу неприятеля. Боят беше ужасен, защото не ни оставаше друго, освен да извадим сабите и да се бием с хладно оръжие. Като всеки началник Караджата вървеше напред толкова решително, като че излиза на сцената на някой Парижки театър. Така захласнат Караджата навлезе в стана на неприятеля. Но турската сган многочислена! Едни от турците се разбягаха, други се впуснаха да се бият с нашите, с трети взеха мерки да обкръжат цялото отделение на Караджата и да ни изловят. Никога не съм видял по-грозно и по-рисковано сражение. Само гласът на сабите се чуваше. Офицерът, който командваше, падна убит, а турците още повече се разяриха. Войската се биеше също решително и в скоро време сполучи да ни обсади от трите страни. Оставаше ни свободен само тилът, откъдето другото отделение ни вардеше що-годе и се биеше на другата страна с друга войска и башибозуци. Веднага взехме да отстъпваме, за да избегнем обсадата. Само Караджата не можа да отстъпи навреме, защото беше вече толкова пронизан и нашарен от куршуми, щото не можеше да се бие и да върви. Войниците се спуснаха върху му и го завлякоха в стана си. Уловиха един полумъртъв човек. Това стана пред очите на всички ни, но нямаше как да му помогнем. И турците разбраха, че хванаха един от войводите ни и престанаха нападенията си срещу нас, но взеха мерки да ни задържат в обсада. Нашето положение ставаше критично, затова решихме че е нужно час по-скоро да си пробием път, за да не бъдем изловени на другия ден като врабци."

Приложение 7

Почивка в Балкана

"На други ден ние почивахме в една райска планинска местност. И в Балкана има такива очарователни и прелестно места, които е невъзможно да се опишат. При вида им те обзема едно неописуемо чувство на удивление, пред очите ти стои една природна картина, която по-рано, преди да имаш случая да я видиш, не може да си я представиш. Гледаш местността, но виждаш само нейния очарователен общ изглед, а не и нейните отделни дребни пейзажи, удивляваш се на тая хубава и красива природа, въображението ти от минута на минута се усилва и те занася малко по-горе от облаците, където няма човешките грижи и разнородни страдания. И сърцето се стиска някак от тъга ли, от удивление ли или от някое друго чувство, което се представя неуловимо, неясно и неопределено."

Без хляб

"Но скоро балканските хубости и прелести взеха да ни стават омразни - хляб нямашме, пък липсата на хляб беше за нас по-страшна и от потърата. А намирането на хляб не беше лесна работа като за нас хора. Навсякъде по пътя се хранехме с киселец и други такива, но това не ни поддържаше. Имашме нужда от човешка храна, поне от хляб. Почивахме на едно място, когато стражата улови едно малко овчарче и го дотътри при войводата. Поръчахме му да каже на баща си за нашата дружина, като имашме слабостта да вярваме, че всички знаят за нас, за нашата цел и за светостта на този ден, като му казахме, че ще му платим десеторно да ни донесе хляб и друго каквото може да има за ядене. Овчарчето се обеща, а ние го пуснахме и то завчас стана невидимо. Вместо да тръгне някой от нас с овчарчето и вземе хляб, ние се доверихме на едно дете, бащата на което можеше да не повярва и по разни причини да хване пътя на "благодарумието", отколкото да се излага на възможна опасност. Ние взехме под съображение и това обстоятелство, че бащата на овчарчето може да се случи някой прост човечец, който не ще може да разбере както трябва сина си, а ще ни вземе за разбойници и ще благодари на провидението, задето момчето му се е избавило живо и здраво от ръцете ни. Имашме още няколко парчета сухари, но никой не смееше да прибягва към тях, за да не умира сетне от глад, а чакаше да направи това, което ще върши цялата дружина. Дълго време ние чакахме овчарчето или баща му на определеното място, но напразно. Заобикаляхме отдалеч, ослушвахме се, никой не се обади и никой не дойде да ни донесе хляб."

Приложение 8

Бузлуджа. Последна битка. Гибелта на Хаджи Димитър.

"Шест дни ходихме сравнително свободно из Балкана, но седмият ден изглеждаше печален. Турците бяха успели да ни обкръжат вече от всички страни и нашето положение беше съвсем критично. Това нещо усещахме всички, но нямаше как да си помогнем. Оставаше да се надяваме на войводата, който тичаше като изгубен да ни нарежда на определени места и да ни дава наставление за юнашко държание. Времето като че ли нарочно от вчера насам не беше добро. Черни и мрачни облаци стояха над главите ни и обещаваха дъжд - силен, пороен. Турците яростно ни нападаха. Те бяха редовна войска и башибозуци в голямо количество. [131] Куршуми полетяха върху нас от всички страни и от нашите взеха да падат като окапали круши. Ние стреляхме, но някъде по-напред. Наистина ние бяхме разделени на групи и при закрития, каквито имаше и които успяхме и съобразихме да завземем, стреляхме отчаяно. Падаха и от неприятеля, но нашите редове взеха много скоро да редят, а турците вървят от всички страни право срещу нас и както се виждаше, яко ни държаха в своето коло, като имаха намерение окончателно да свършат с нас. Не мога да определя сега колко време трая сражението, когато неприятелят се доближи на стотина крачки до нас, оставаше му да простре ръка и да ни хване. Ние всички стреляхме без почивка. Турците също. Още един-два залпа и три четвърти от нашите момчета бяха избити. Тогава едно отделение войници удари на юруш и нападна първо онова място, където се намираше войводата. Хаджията с револвер в ръка се защитава, но падна убит. [132] Другите турци последваха примера на редовната войска, нападаха отчаяно другите наши групи. Едно отделение башибозуци идваше право към нас. Ние се приготвихме, но не знаем по чие предложение, още преди башибозуците да направят няколко крачки, решихме да станем и ние първи да нападнем неприятеля, който идваше срещу нас. Това предложение веднага беше прието. Не само това, но за един миг като прободени скокнахме от позициите си, гръмнахме срещу башибозуците и се спуснахме върху тях, за да си пробием път и да избягаме от тази печална за нас обсада. Бяхме 13 души. Още преди да скокнем, раненият Никола Иванов, който винаги беше с мен, като разбра нашето решение и като имаше предвид своето немошно положение, обърна се към мен, изгледа ме умилително и с един тъжовен скръбен и пълен с отчаяние глас ми каза:

- Христо, оставяш ли ме вече? Моля те, помогни ми и тоя път.
- Върви с нас, казах му, ако не щеш, бог да ти помогне - и тръгнахме срещу башибозуците."

Приложение 9

Използвана литература

- Ангелов, П., Д.Саздов, Ив.Стоянов, История на България (861-1944 г.), Том първи, Софи-Р, София, 2003
- Асьов Б., Д. Димитров, Р. Василев, А. Петрова. 2012. Конспект на висшата флора в България. Хорология и флорни елементи. III изд. (под ред. на Д. Димитров). С., Българска фондация Биоразнообразие, 454 с.
- Асьов. Б. 2012. Гъбите на България. Джобен атлас. ДПП „Беласица“.
- Бисерков В. (ред., под печат) Червена книга на Република България, том III. Природни местообитания; БАН & МОСВ. (онлайн версия: <http://e-ecodb.bas.bg/rdb/bg/vol3/>)
- Владимиров, Р., Ръководство за изписване на икони. Пособие за начинаещи, Шумен, 2006 (http://www.stivanrilski.org/biblioteka/Rykovodstvo_ikoni.pdf)
- Гергинова, В., Един самобитен грънчар, в сб.Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще, том V, Фабер, Габрово, 2010, стр.195-212
- Делипавлов Д., Чешмеджиев И. (ред.) 2003. Определител на растенията в България, Аграрен университет, Пловдив. 591 с.
- Делков Н. 1992. Дендрология, издателство Мартилен, София
- Джамбазова, М., Традиции и приемственост в грънчарското изкуство по българските земи. Генеалогия на габровската котка върху керамичните съдове, в сб.Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще, том VI, Фабер, Габрово, 2011, стр.305-315
- Иванова К. 2009. Лечебната сила на храсти и дървета. ИК „Колибри“.
- Иванова, Зл., Имало едно време уния, в.Сега, 19.03.2001
- Илиев Иван Стоянов. История на Българското възраждане. Издателство „Абагар“, Велико Търново, 1999 г.
- Илиева, В., Самарджийството в Габрово, в сб.Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще, том III, Фабер, Габрово, 2007, стр.54-60
- Йорданов Д., Велчев В., Кожухаров С. /ред./). 1995. Флора на (Н)Р България . (Т. 1-10. 1963 – 1995). БАН, София.
- Кавръкова, В., Димова, Д., Димитров, М., Цонев, Р., Белев, Т., Раковска, К. (ред.) 2009. Ръководство за определяне на местообитанията от европейска значимост в България. Второ преработено и допълнено издание. София, Световен фонд за дивата природа, Дунавско Карпатска програма и федерация „Зелени Балкани“.
- Крушникова, Ст., Майстор на народни инструменти: Традицията трябва да се съхрани (интервю със Стоян Иванов), 5.04.2012 (http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=882060)
- Кръстева-Ножарова, Г., Домашно традиционно тъкачество и орнаментални тъкани в България, БАН, София, 1981
- Македонски, Христо. „Записки на Христо Македонски, (1852-1877)“, Издателство на Отечествения фронт, София, 1983.
- Мандичева, М., ПРАВОСЛАВИЕ. Монах не се става по обява. Вярата без дела е празна, твърди игуменката на Соколския манастир, в. Монитор, 14.03.2009 (<http://www.monitor.bg/article?id=191575>)
- Маринов, В., Сарашкият занаят в България, БАН, София, 1982
- Милушев, Вл. Л. Топалова-Жежиха. 2011. Приключения сред дивата Витоша. Обща интерпретационна програма и Ръководство за интерпретация на фауната в Природен парк „Витоша“. 356 с.

- Минкова, СТ., Тр.Трифонов, Български дух, душевност и духовност през вековете, Памет, София, 2003
- Нейчев, И. 1908. Материали върху флората на Габровско и Балкана (от Кадемлия до Бедек). – Сб. народ. умотворения, наука и книжн., 24 (3): 1–83.
- Николова, С., Покалугерен комита основава Соколския манастир, в. Дума, бр. 208 (10.10.2005)
- Петков, Ив., Да се научим на дърворезба, Техника, София, 1988
- Петрова, Ив., Материалознание за кожено и кожухарско облекло, Техника, София, 1988
- Петрова, А., Владимирова, В., Димитрова, Д., Иванова, Д. 2005. Съвременното състояние на биоразнообразието на папратови и семенни растения в България. – В. Петрова, А. (ред.), Съвременното състояние на биоразнообразието в България – проблеми и перспективи, с. 75 – 104. Българска биоплатформа, София.
- Попов В., А. Седефчев, 2003. Бозайниците в България. Определител. Природен парк „Витоша“, София.
- Попова, Б., Особенности в развитието на занаята музикални инструменти, в сб. Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще, том I, Фабер, Габрово, 2006, стр.168-175
- План за действие за кафявата мечка в България, 2008.
- Прашков, Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев, Манастирите в България, София, Спектър, 1992
- Пътека „Пеперудите и цветята на Беласица“ (туристически маршрут). Информационна диплома. БФБ. 2009 г.
- Савчева, М., Иконопис. История, техника, методика, Авангард Прима, София, 2011
- Савчева, М., Традиционно българско тъкачество – история, материали, техники, сп. Образование и квалификация, бр.6, 1999, стр.75-85
- Стайков, Ст., Д. Пелов, Нашата кожухарска промишленост, Министерство на информацията и изкуствата, София, 1948
- Темелски, Хр. Соколският манастир „Св. Успение Богородично“ край Габрово. Велико Търново, Фабер, 2004
- Тишков, П., История на нашето занаятчийство до Освобождението ни, Изд. На Съюза на занаятчийските и професионални сдружения в България, София, 1922
- Тодоров Слави, Хаджи Димитър и Стефан Караджа – предвестници на общобългарската свобода (170 години от рождението на войводите), Национален парк-музей „Шипка-Бузлуджа“, 2010
- Цавков Е., Д. Димова. 2001. Дърветата и храстите на Природен парк „Витоша“, второ издание, София.
- БАН & МОСВ (2011): Червена книга на Република България. Том II. Животни. Том III Природни местообитания
- План за управление на ПП „Българка“, описателна част, в подготовка

A day of adventure in the forest – environmental activities for protected areas, Grupo Animal Behaviour 65(3): 479-487. Aprender con la Naturaleza, 2003. Parques Nacionales, Conservación Ambiental

Cheshmedziev, I. & Marinov, Y. 2009. *Allium phthioticum*: new species for the Bulgarian flora. Phytol. Balcan., 15 (3): 385-388

Pachedjieva K. & Marinov Y. 2012. NOTES ON THE ENDEMIC ELEMENT OF FLORISTIC REGION CENTRAL STARA PLANINA MOUNTAIN. 21st workshop of the EVS
Petrova A (ed.). 2006. Atlas of Bulgarian endemic plants. Gea-Libris Publishing House. Sofia, 400 p.
Petrova A., Vladimirov V. 2010. Balkan endemics in the Bulgarian flora. Phytol. Balcan., 16 (2): 293-311.

Източници от Интернет:

<http://www.ppbulgarka.net/> - Интернет страница на ПП „Българка“

<http://e-ecodb.bas.bg/rdb/bg/> - Червена книга на България

<http://bg.wikipedia.org> – Електронна енциклопедия „Уикипедия“

www.birdsinbulgaria.org

<http://www.bulgarianhistory.org>

<http://www.butterfliesofbulgaria.com/>

<http://butterflywebsite.com/>

www.iag.bg/data/docs/ukazania_buk.doc – Държавна агенция по горите, Указания за насоките на стопанисване на буковите гори в Р. България